

FÖLDHÁZI ERZSÉBET

AZ ELSŐ HÁZASSÁGKÖTÉS UTÁN

A párcapcsolatok dinamikája, egyszülős családok kialakulása és megszűnése Magyarországon a 20. század második felében

Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és
Társadalompolitika Intézet

Témavezető: Dr. Spéder Zsolt

© Földházi Erzsébet

Budapesti Corvinus Egyetem

Szociológiai Doktori Program

AZ ELSŐ HÁZASSÁGKÖTÉS UTÁN

A párkapcsolatok dinamikája, egyszülős családok kialakulása
és megszűnése Magyarországon a 20. század második felében

Ph.D. értekezés

Földházi Erzsébet

Budapest, 2008

Tartalomjegyzék

Táblázatok jegyzéke.....	7
Ábrák jegyzéke	8
Bevezetés	10
I. Elméleti keretek – alapvető tendenciák	17
I.1. A párkapcsolatok és a család változása, egyszülős családok – az elemzés keretei	17
I.1.1. A párkapcsolatok és a család változása	17
I.1.2. Az egyszülős család fogalma és típusai.....	22
I.1.3. Az egyszülős családok életkörülményei.....	27
I.1.4. Újraformálódó kapcsolatok.....	31
I.2. Párkapcsolatok és egyszülős családok dinamikus szemléletben: kialakulás és megszűnés	38
I.2.1. A válások okai és néhány következménye	38
I.2.1.1. Okok – elméleti megközelítések.....	38
I.2.1.2. Következmények – szülők és gyermekek.....	42
I.2.2. Új párkapcsolatok a válás után	45
I.2.2.1. A párkapcsolatok kialakulása – elméleti megközelítések.....	46
I.3. Alapvető tendenciák a párkapcsolatok keletkezésében és megszűnésében.....	50
I.3.1. Házasságkötés és válás	51
I.3.2. Egyszülős családok	56
I.3.3. Párkapcsolatok a házasság után	63
II.1. Az elemzés módszere és a felhasznált adatok	68
II.1.1. Az elemzés módszere: az eseménytörténeti elemzés	68
II.1.2. Az adatok: az „Életünk fordulópontjai” panel-adatfelvétel.....	71
II.2. Az első házasság felbomlása: válás gyermekkel és gyermek nélkül.....	73
II.2.1. A váláshoz vezető társadalmi-demográfiai okok: hipotézisek	73
II.2.1.1. A származási család és a megszűnt házasság	73
II.2.1.2. Gyermekek	78
II.2.1.3. További lehetséges hatások	81
II.2.1.4. Válás Európában – hasonlóságok és különbségek	87
II.2.1.5. Hipotézisek	88
II.2.2. Változók és adatok	90
II.2.3. Eredmények.....	95
II.3. Új párkapcsolatok az első házasság felbomlása után: a gyermekek és a gyermektelenek esélyei	100
II.3.1. A válás utáni párkapcsolatok kialakítását befolyásoló tényezők: hipotézisek	100
II.3.1.1. Alapvető szocio-demográfiai hatások és a családi háttér.....	100
II.3.1.2. A megszűnt házasság jellemzői és a gyermekek.....	101
II.3.1.3. További lehetséges hatások	102
II.2.1.5. Hipotézisek	103
II.3.2. Változók és adatok	105
II.3.3. Eredmények.....	110
II.3.3.1. Férfiak.....	111
II.3.3.2. Nők	112
Összegzés és következtetések	117

Függelék.....	122
A. Eseménytörténeti elemzés.....	122
1. Az eseménytörténeti elemzés alapjai.....	122
1.1. Alapfogalmak.....	122
1.2. Statisztikai alapok.....	129
1.3. Adatszerkezet.....	132
2. Az eseménytörténeti elemzés további lehetőségei.....	135
2.1. Diszkrét vagy folyamatos modellek?.....	136
2.2. Az eseménytörténeti elemzés kiterjesztése.....	137
3. Számítógépes megvalósítás.....	141
4. Irodalom.....	144
B. táblázatok.....	146
Hivatkozások.....	148

Táblázatok jegyzéke

I.3.1.1. táblázat: A nők teljes első házasságkötési arányszáma az Európai Unió egyes tagországaiban, 1970–2000	51
I.3.1.2. táblázat: Teljes válási arányszámok az Európai Unió egyes tagországaiban, 1970–2004	52
I.3.2.1. táblázat: A gyermeküket egyedül nevelő anyák megoszlása családi állapot szerint (%)	59
I.3.2.2. táblázat: 15 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő egyszülős családok aránya és megoszlása, 1970–2001	59
I.3.2.4. táblázat: Legalább egy, az adott életkor alatti gyermeket nevelő egyszülős családok megoszlása a gyermeket nevelő neme szerint (%), 2001	60
I.3.2.5. táblázat: A 15 évesnél fiatalabb gyermekek száma és megoszlása család- és településtípus szerint, 2001	60
I.3.2.6. táblázat: Az egyszülős családban nevelkedő 15 év alatti gyermekek aránya (%) a gyermekek életkora szerint, 2000–2001	61
I.3.2.7. táblázat: A különböző családtípusokban eltöltött idő 0–14 éves korig (%)	62
I.3.3.1. táblázat: Az első házasságukból elvált férfiak és nők új párkapcsolatai, a válás időszaka szerint	64
I.3.3.2. táblázat: Ezer elvált férfira és nőre jutó házasságkötések száma Európa egyes országaiban, 1990–2005	65
I.3.3.3. táblázat: Ezer elvált férfira és nőre jutó házasságkötések száma Magyarországon, 1950–2005	66
I.3.3.4. táblázat: Házasságkötések az előző házasság szerint, 1949–2005	66
I.3.3.5. táblázat: A 15–49 éves, élettársi kapcsolatban élő nők aránya Magyarországon (%), 1970–2001	67
II.2.2.1. táblázat: Az elemzésből kizárt esetek és a kizárás oka	93
II.2.2.2. táblázat: A kockázati időtartam és a változók eloszlása, nők, statikus (time-constant) változók	93
II.2.2.3. táblázat: A kockázati időtartam és az esemény előfordulása, nők, dinamikus (time-varying) változók	94
II.2.3.1. táblázat: Relatív válási kockázatok, első házasság, nők	98
II.3.2.1. táblázat: Az elemzés során felhasznált változók	107
II.3.2.2. táblázat: A kockázati időtartam és az esemény (új párkapcsolat) előfordulása	108
II.3.2.3. táblázat: Az elemzésből kizártak és a kizárás oka	109
II.3.3.2.1. táblázat: Az első házasság felbontását követő új párkapcsolat létesítésének relatív esélye, férfiak	114
II.3.3.2.2. táblázat: Az első házasság felbontását követő új párkapcsolat létesítésének relatív esélye, nők	115
Függelék 1.3.1. táblázat: Az eseménytörténeti adatok szerkezete	134
Függelék 1.3.2. táblázat: Az eseménytörténeti adatok szerkezete kategorikus változók esetén	135
Függelék 1. táblázat: Eltartott gyermekek száma és megoszlása család- és településtípus szerint, 2001	146
Függelék 2. táblázat: Új párkapcsolat kialakításának relatív kockázata az első házasság felbontása után. Egyváltozós hatások	147

Ábrák jegyzéke

I.1.2.1. ábra: Az egyszülős családok vizsgálatának keretei.	24
I.3.1.1. ábra: Teljes válási arányszámok Magyarországon, 1973–2001.	50
I.3.1.2. ábra: A felbontott házasságok házasságtartam szerinti megoszlása Magyarországon (%), 1973–2001.	54
I.3.1.3. ábra: A felbontott házasságok hány százalékában született közös gyermek, 1949–2002.	55
I.3.2.1. ábra: Egyszülős háztartások az Európai Unió 15 tagországában, 2001...	58
I.3.3.1. Új párkapcsolatok az elváltak körében a válás óta eltelt idő függvényében, nemek szerint (%).	64
II.1.2.1.1. ábra: A cenzorálás különböző típusai az eseménytörténeti elemzésben.	126

Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Spéder Zsoltnak a munkám során nyújtott támogatásáért. Köszönöm továbbá munkatársaimnak, a Népeségtudományi Kutatóintézet kutatói közösségének a munkám különböző fázisaiban nyújtott útmutatást és a dolgozat korábbi változataihoz, illetve annak egyes részeihez fűzött értékes észrevételeiket. És végül, de nem utolsósorban köszöm családomnak, hogy mellettem álltak és biztattak.

BEVEZETÉS

Az utóbbi évtizedekben megváltozott a család helye és szerepe a társadalomban: elterjedt a házasságon kívüli együttélés, növekedett a házasságon kívüli születések aránya, emelkedett a válási hajlandóság – és még sorolhatnánk tovább a változásokat. Kutatásunk szempontjából a válás 1950-es években kezdődő terjedése és azóta töretlen emelkedése¹ érdemel figyelmet. Az élettársi kapcsolatok kialakulása is a válások terjedésére és az újránházasságok visszaesésére vezethető vissza (Carlson–Klinger 198; Spéder 2005b). A válás nem csak a párkapcsolati viszonyokat rendezte át, megtörve a házasság évszázadokon keresztül fennálló „felbonthatatlanságát”, de – amennyiben az érintettek gyermekkel is rendelkeztek –, megváltoztatta a családokban nevelkedő gyermekek helyzetét is: a gyermekek egyre nagyobb hányada tapasztalja meg a család felbomlását.

Az egyszülős családok növekvő terjedése és az egyszülőséggel szinte törvényszerűen együtt járó hátrányok növekedése hamar felkeltette a kutatók érdeklődését. Az egyszülős családok egyik leglényegesebb társadalmi jellemzője, hogy szegénységi kockázataik messze átlag feletti (Weitzman 1985; Andorka 1996; Bradshaw et al. 1996; Kiernan et al. 1998; Fodor 2001; Szelényi 2001). Részben ebből következik az a nehezebben kimutatható összefüggés, hogy az egyszülős családokban nevelkedő gyermekek más területeken is hátrányban vannak. Korábbi kutatások eredményei szerint az egyszülős családokban nevelkedő gyermekek körében – a kétszülős családokban élőkhöz képest – gyakoribb a bűnözés, a különböző drogokkal való visszaélés, anya és apa mellett felnövő kortársaikhoz viszonyítva gyengébb iskolai teljesítményt nyújtanak, gyakrabban maradnak ki az iskolából és alacsonyabb képzettséget érnek el, körükben jellemző inkább a serdülőkori terhesség, valamint a viselkedési és pszichés problémák megjelenése (Price–McKenry 1988; Simons et al. 1996; McLanahan 1997; Amato 2000; Orbuch et al. 2000). Számos felnőttkorban megjelenő probléma mögött is állhat a szülők válása, így az elváltak gyermekei nagyobb eséllyel rekednek meg alacsonyabb státusz helyzetben, és gyakoribbak körükben a párkapcsolati problémák (Feng–Giarusso 1999; Wallerstein et al. 2000). Arról azonban még folyik a vita, vajon inkább az egyszülős családszerkezet vagy inkább az ahhoz kapcsolódó kedvezőtlen jövedelmi viszonyok következményei-e ezek a

¹ Erről bővebben lásd az I.3. fejezetet.

hatások (Kiernan 1996; Biblarz–Raftery 1999). Az is lehetséges azonban, hogy a kedvezőtlenebb körülmények között élők köréből kerülnek ki az egyszülős családok. Ezt támasztja alá, hogy McKay (2002) 1994–95-ös nagy-britanniai adatok elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy a hátrányos társadalmi-gazdasági jellemzők szoros kapcsolatban állnak az egyszülős helyzet kialakulásával.

A fenti jelenségek vizsgálata általában keresztmetszeti adatokkal történik, különösen igaz ez az egyének és családok jövedelmi és szegénység helyzetére. Az ilyen statikus megközelítések akaratlanul is azt a képzetet alakítják ki, hogy az egyszülős család stabil társadalmi entitás. Pedig az a tény, hogy (többször) a nukleáris család felnőtt tagjai közötti párkapcsolat felbomlásával keletkezik, egyértelművé teszi, hogy az egyszülős családtól semmi sem áll távolabb, mint a statikusság. Az egyszülős családok léte sem tart feltétlenül örökké: nem csak úgy szűnnek meg, hogy a gyermek felnőtt és elköltözik a szülői házból, de úgy is – és a társadalmi dinamika szempontjából ez különösen érdekes –, hogy az egyedül maradt szülő új partnert talál. Érdeklődésünket pontosan ez a dinamika keltette fel: az egyszülős családokat a kialakulás–fennállás–megszűnés hármasságában értelmeztük.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az egyszülős családok többféle módon keletkezhetnek: ahogy már említettük, válással, illetve az élettársi kapcsolatok/házasságon kívüli szülések terjedése következtében, az élettársi kapcsolat felbomlásával, továbbá a (házas)pár valamelyik tagjának a halálával, és végül úgy is, hogy az anya egyedülállóként vállal gyermeket (S. Molnár–Pongrácz 1996). Az egyszülős családok évszázadokon keresztül a házasságban élők egyikének korai halálával alakultak ki, ám alapvetően gazdasági okokból kifolyólag a túléléshez elengedhetetlen volt az újraházasodás (Phillips 2004). (Az özvegyüléssel dolgozatunkban nem fogunk foglalkozni.) Az egyszülős családok válás révén történő keletkezéséhez elengedhetetlen volt a nők munkavállalása, illetve a jóléti rendszerek kiépülése (Lócsei 1978; Tomka 2000). Az élettársak szétköltözése szociológiai tartalmát tekintve sokban megegyezik a válás során létrejövő egyszülős családdal, de jogi (és anyagi) biztonsága az elköltöző fél jogi kötetlensége okán bizonyosan eltér. Attól függően tehát, hogy hogyan alakul ki az egyszülős helyzet, nagy különbség tapasztalható a későbbi életkörülményekben, ezért célszerű külön-külön vizsgálni az

egy csoportot. Arányaikat tekintve ma mégis a válás révén létrejövő egyszülős családok alkotják azok legszámottevőbb részét.²

Az egyszülős állapotból való kilépés kétféle módon történhet: az egyedülálló szülő új párkapcsolatot alakít ki, vagy a gyermek státusa változik meg.³

A dolgozatban az első házasságot követő⁴ *párkapcsolati dinamikát* vizsgáljuk: a házasság felbomlásában, illetve a válást követő új párkapcsolatok kialakulásában szerepet játszó legfontosabb tényezőket. Az első házasság kiválasztását az indokolja, hogy a vizsgált időszak kezdetén – a múlt század közepén – a(z) együttélésen alapuló első párkapcsolatok szinte kizárólag házasságok voltak, és csaknem mindenki házasságot kötött⁵; az élettársi kapcsolatok, mint első párkapcsolatok, és mint olyan párkapcsolatok, amelyben gyermeket vállalnak, az utóbbi néhány évtizedben fokozatosan terjedtek el Magyarországon. A válás utáni új párkapcsolatokat tekintetve mind az újraházasodásokat, mind pedig az élettársi kapcsolatokat bevonjuk az elemzésbe. Az 1950-es évektől az 1970-es évek végéig az elváltak túlnyomó része még új házasságot kötött, bár ebben az időszakban is csökkenő tendencia figyelhető meg. Az élettársi kapcsolatok Magyarországon már az 1970-es években is jelentős részét tették a ki az együttélésen alapuló párkapcsolatoknak⁶ (Carlson–Klinger 1986), az elváltak új párkapcsolatai között azonban csak az 1980-as évek elejétől kerültek túlsúlyba. Vizsgálódásainkat tehát két fő kérdéskörre összpontosítjuk: az első házasságot követő válásokra, illetve a válást követő új párkapcsolatok kialakítására.

A szakirodalmi elemzések nyomán magyarázó változóinkat négy csoportba sorolhatjuk: (1) az alapvető szociodemográfiai jellemzők (nem és életkor) mellett (2) a szülői háttérre, (3) a párkapcsolat jellemzőire és a gyermekekre, továbbá (4) a képzettségre és a vallásosságra.⁷ Ezek közül is kiemelt figyelmet szenteltünk annak, hogy a gyermekek léte, illetve a gyermekek száma és életkora hogyan módosítja a válás kockázatát, valamint az új partner megtalálásának esélyét. Olyan kérdésekre keresünk

² Lásd erről bővebben az I.3. fejezetet.

³ Az egyszülős család meghatározásától függően ez a változás többféle lehet: a gyermek elér egy bizonyos életkort; munkába áll és kikerül az eltartotti helyzetből; elköltözik a szülői házból.

⁴ Az első házasság nem feltétlenül az első párkapcsolat, mi azonban most eltekintünk attól, hogy a házastárral való esetleges előzetes együttélésen kívül is lehettek az érintetteknek más párkapcsolatai. Itt nem foglalkozunk azzal sem, hogy az első házasság vajon mindkét fél első házassága volt-e (családi állapot szerinti homogámia).

⁵ Részletesebb indoklás és adatok a dolgozat I.3. fejezetében található.

⁶ Az 1970-es népszámlálás során tettek fel először kérdést az élettársi kapcsolatra vonatkozóan.

⁷ A magyarázó változók kiválasztását az is befolyásolta – a szakirodalmi eredmények figyelembevételén túl –, hogy az elemzések során használt adatbázisban ezek közül melyek álltak rendelkezésünkre.

választ, hogy a szülői háttér, a gyermekkori család összetétele, a szülők válása növeli-e a házasság felbomlásának kockázatát; hogy a gyermekek száma vagy az életkoruk befolyásolja-e inkább ezt a kockázatot; hogy valóban különböznek-e a férfiak és a nők sikeres párkapcsolat kialakításának esélyei a válás után; hogy a gyermekek csökkentik-e az új párkapcsolat kialakulásának valószínűségét; hogy mennyiben különbözik ez a hatás a férfiaknál és a nőknél, stb.

Az első házasság felbomlásának vizsgálata során igaznak bizonyult a szocializációs hipotézis, vagyis az, hogy a szülők válása megnöveli gyermekeik későbbi házasságbomlásának esélyét. A házasság megkötésének bizonyos körülményei – együttélés előzte meg a házasságot, gyermek született a házasságkötés előtt, fiatal életkorban kötötték a házasságot – egyértelműen növelték a válási kockázatot. A gyermekszámot vizsgálva azt láttuk, hogy a házasság megszűnésének az esélye a gyermektelenek körében a legnagyobb. A gyermekek körében az első és második gyermekek megszületésekor, illetve a gyerekek fiatal korában alacsony a házasság felbomlásának az esélye; a harmadik és további gyermek esetében azonban a 0–3 éves gyermek már növeli a válás kockázatát. A többváltozós elemzésekben is kimutatható az a közismert összefüggés, hogy a múlttól a jelen felé haladva fokozatosan nő a válási kockázat. Kivételt képez az 1990–1994 közötti időszak, amikor a válási kockázatok csökkenését vélhetőleg a válások jogi szabályozásának megszigorítása okozta. A vallásosság hatása is egyértelmű: a kevésbé vallásosak nagyobb eséllyel bontják fel házasságukat, mint az elkötelezetten vallásosak. A magasabb iskolai végzettség magasabb válási kockázattal jár, ám az összefüggés nem lineáris.

A válást követő új párkapcsolatok kialakulásánál külön elemeztük a nőket és a férfiakat. Azt találtuk, hogy a férfiak a válást követően hamarabb és nagyobb gyakorisággal alakítanak ki új párkapcsolatot, mint a nők, és az életkor előrehaladtával mindkét nemnél csökken ennek az esélye. A csökkenés a nőknél gyorsabban következik be, mint a férfiaknál. A szülői család gyermekkorban megtapasztalt felbomlása minden esetben növeli az új párkapcsolatok kialakulásának esélyét, a házasságot megelőző együttélés befolyása viszont csak a nőkre nézve volt szignifikáns. Nemenként eltérő az érintettek gyermekeinek hatása: ha a nők több kiskorú gyermekkel élnek együtt, és közülük legalább az egyik hat éves vagy fiatalabb, akkor – a háztartásukban kiskorú gyermeket nem nevelőkhöz viszonyítva - csökken az új párkapcsolat esélye. A férfiaknál viszont az idősebb gyermekkel való együttélés csökkenti az új pár megtalálásának esélyét. A külön háztartásban élő kiskorú gyermek

léte csak a nőknél gyakorol szignifikáns hatást, mégpedig úgy, hogy csaknem kétszeresére növeli az új kapcsolat kialakulásának esélyét. A válás idejét figyelembe véve azt kaptuk, hogy ma kisebb az új párkapcsolat kialakulásának esélye, mint (évtizedekkel) korábban. A férfiaknál és a nem diplomás nőknél szignifikáns az iskolázottság hatása, irányultsága viszont ellentétes: az előbbieket tekintve a képzettség növeli, az utóbbiaknál csökkenti az esélyeket. A vallásosság csak a férfiak körében játszik szerepet: az egyház előírásai szerint vallásosak kisebb eséllyel találnak új párt.

A dolgozat két részből áll: az első részben vázoljuk a kutatás elméleti háttérét és bemutatjuk a vizsgált jelenségek – a válás és a válás utáni új párkapcsolatok – időbeli alakulását makrostatisztikai és kutatási adatok alapján; a második rész az alkalmazott módszer és a felhasznált adatbázis leírását, hipotéziseinket és az elemzéseket tartalmazza.

Az első rész első fejezetében az egyszülős családokat szélesebb kontextusba helyezve kialakítjuk a vizsgálat kereteit, elsősorban Parsons nyomán, a család rendszer szemléletű megközelítéséből kiindulva. Ebben a fejezetben tekintjük át az egyszülős családok kialakulásának és megszűnésének lehetséges típusait, valamint a különböző módon létrejött egyszülős családtípusok közötti legfontosabb különbségeket. Ugyancsak itt adunk rövid áttekintést az egyszülős családokkal kapcsolatos legfontosabb problémakörökről.

Az első rész második fejezetében a válásra és az új párkapcsolatok kialakítására vonatkozó elméleti háttérrel foglalkozunk össze. A párkapcsolatok keletkezését illetve azok felbomlását különböző erők mozgatják, ezért indokolt az ide vonatkozó elméletek elkülönült tárgyalása. A válások tekintetében az elméleti megközelítések gazdagsága szembevetendő, és ez megkönnyítette a szakirodalom leglényegesebb megállapításainak összefoglalását. A válás utáni új párkapcsolatok elméleti háttérének kialakítása során nehezebb volt a dolgunk: a szakirodalom ugyanis leginkább az első párkapcsolatok alapításával foglalkozik, illetve általánosságban beszél a párkapcsolatok alapításáról. Ritkán fókuszál a második, illetve többedik párkapcsolatra. Ezért külön kiemeljük azokat a tényezőket, amelyek különbözőek lehetnek az első és a többedik párkapcsolatoknál.

A harmadik fejezetben európai és hazai statisztikai adatok és kutatási eredmények segítségével mutatjuk be az egyszülős családok keletkezésének, elterjedésének és megszűnésének trendjeit. A házasságkötések és válások általános mutatószámai mellett áttekintjük a gyermekkel rendelkezők válásainak jellemzőit,

különös tekintettel a kiskorú, illetve eltartott gyermeket nevelő családok felbomlására. Az egyszülős családok elterjedésének időbeli alakulása mellett bemutatjuk a különböző sajátosságokkal rendelkező egyszülős családok részarányának változását (pl. a szülő neme, családi állapota, a gyermek(ek) életkora stb. alapján). A válást követő új párkapcsolatok kialakítását tekintve az újraraházasodásról vannak átfogó adataink, hiszen ezeket az adatokat a népmozgalmi statisztika rendszeresen közreadja. A házasság utáni létezési kapcsolatokról az egyes kutatások adnak áttekintést.

A második rész első fejezetében ismertetjük az elemzésekhez használt adatokat és elemzésünk legfőbb módszerének, az eseménytörténeti elemzés alapjait. Adataink a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete által 2001/2002-ben végzett „Életünk fordulópontjai” című adatfelvételből származnak, amely egy longitudinális vizsgálat első hulláma.⁸ A minta nagysága – több mint 16 ezer fő – és a 18–75 év közötti magyarországi népességre vonatkozó reprezentativitása lehetővé teszi, hogy az általunk kiválasztott elemzési eszköztárat alkalmazzuk. Az eseménytörténeti elemzés a 80-as években terjedt el a szociológiában, hazai alkalmazására azonban még alig van példa.⁹ Magyar nyelven megfelelő szakirodalom sem áll rendelkezésre, ezért célszerűnek tartottuk a módszer rövid leírását.

A második és a harmadik fejezet tartalmazza a korábbi empirikus kutatások eredményeit és az ezek alapján megfogalmazott hipotéziseinket, az elemzéseket és a kapott eredmények értékelését. Az eseménytörténeti elemzés eredményeit relatív kockázatok formájában mutatjuk be. A válásnál és a válást követő új párkapcsolatok kialakulásánál vizsgáljuk a kérdezett családi háttérét, a megszűnt házasság jellemzőit, a gyermekek számát és életkorát, a válás bekövetkezésének időpontját, továbbá a képzettséget és a vallásosságot.

A dolgozatot az összefoglalás és a következtetések zárják. A válásra és az új párkapcsolatok kialakítására vonatkozóan külön-külön összegeztük eredményeinket, majd ezeket összevetettük a hipotéziseinkkel, illetve a szakirodalom idevágó megállapításaival. A kapott eredmények túlnyomórészt összhangban vannak a várakozásainkkal, az ettől eltérő eredményeket részletesen tárgyaljuk. Itt térünk ki kutatásunk korlátaira is, amelyekre mindenképpen tekintettel kell lenni az eredmények értékelésénél. Befejezőképpen röviden vázoljuk további kutatási terveinket.

⁸ Bővebben: Kapitány 2002.

⁹ A dolgozat témaköréhez kapcsolódóan pl. Bukodi–Róbert 2003.

Megítélésünk szerint a dolgozat egyik legfontosabb eredménye, hogy Magyarország tekintetében is sikerült számszerűsíteni a nemzetközi szakirodalomban folyamatosan megfogalmazódó, és a hazai szakmai nyilvánosságban is gyakran megjelenő feltételezéseket. Elemzéseink azt támasztják alá, hogy a párkapcsolatok keletkezésére és felbomlására ható tényezők döntő többségükben megegyeznek az európai országokban tapasztaltakkal. Ugyanakkor olyan meglepő eredményekkel is szembesültünk, mint például a válás utáni új párkapcsolatok kialakításnak csökkenő tendenciája, vagy mint a különélő kiskorú gyermekkel rendelkező nők nagyobb párkapcsolati esélye azokhoz viszonyítva, akiknek vagy nincs kiskorú gyermekük, vagy egy háztartásban élnek vele.

I. ELMÉLETI KERETEK – ALAPVETŐ TENDENCIÁK

I.1. A PÁRKAPCSOLATOK ÉS A CSALÁD VÁLTOZÁSA, EGYSZÜLŐS CSALÁDOK – AZ ELEMZÉS KERETEI

I.1.1. A párkapcsolatok és a család változása

A párkapcsolatok változatos formáinak (újbóli) megjelenése és terjedése, a család szerepének és helyének megváltozása az emberek életében, és ezen belül az egyszülős családforma terjedése megkerülhetetlen tények. Vajon milyen tényezők vezettek ezekhez a változásokhoz? Egyrészt a makrostrukturális – gazdasági és társadalmi – átalakulások voltak hatással a családok létrejöttére és stabilitására. A társadalmi változások között a legjelentősebb a nők kereső tevékenységében következett be: egyrészt a nők nagyobb arányban vállaltak fizetett munkát és – a növekvő képzettségi szinttel párhuzamosan – keresőképességük is megnövekedett. Ezzel a nők számára is lehetővé vált az anyagilag független, önálló életvitel, megszűnt a gazdasági kényszer miatti házasságkötés, illetve a házassági kötelék fenntartása e kényszer miatt. Az egyszülős családok elterjedésében mindezekon kívül szerepet játszott a jóléti intézményrendszer kiépülése, ezen belül az, hogy a szülők munkavállalását segíti a gyermekek napközbeni felügyeletének átvállalásával, valamint jövedelmi helyzetük javításához is hozzájárul különböző szociálpolitikai juttatásokkal (Baker 1999).

Másrészt, a társadalmi-gazdasági változások mellett olyan értékváltozások is bekövetkeztek, amelyek eredményeképpen kisebb szerep jut a tradícióknak, a szülői minták követésének, a tekintély tiszteletének, s nagyobb azoknak, amelyek az egyéni autonómia megvalósítása, az individualizáció irányába mutatnak. Előtérbe kerültek az egyéni érdekek és a személyes szabadság, s ezek gyakran kerülnek összeütközésbe a házasságban felmerülő kötelezettségekkel és feladatokkal (Bachrach et al. 2000). A házasság és a család ma is fontos értéket képvisel, ugyanakkor meggyengültek azok a vallási és erkölcsi normák, amelyek a válást, a házasságon kívüli együttélést és a házasságon kívüli gyermekszülést elítélik. A házasság érzelmi funkciója vált elsődlegessé, s ennek következtében könnyebben felbontják azt, ha nem tartják boldognak.

A társadalmi-gazdasági változások hatására tehát a párkapcsolatok és a család is mélyreható változásokon megy keresztül, noha arról viták folynak, hogy milyen

mértékű ez a változás és mennyiben tekinthetők valóban újak a sokszor annak deklarált jelenségek, mint például a válás vagy az élettársi kapcsolat. Vannak olyan vélemények, amelyek szerint ezek a jelenségek egyáltalán nem újak, az újdonság az elterjedésük mértékében és/vagy a legitimitásukban keresendő (Coontz 2004).

Témánk szempontjából a válás és az élettársi kapcsolat érdemel kiemelt figyelmet, hiszen az egyszülős családok terjedése legnagyobb részben a házasságok illetve az élettársi kapcsolatok felbomlásának az eredménye. Egészen a legutóbbi évtizedekig a kétszülős család volt a legelterjedtebb családforma, és a gyermekeknek jó esélyük volt arra, hogy mindkét vér szerinti szülőjükkel együtt nevelkedve érhék el a felnőttkort (Andersson 2002; Spéder 2005a). Napjainkra ez alapvetően megváltozott: számos európai országban a házasságok 40–50 százaléka is válással végződik,¹⁰ az élettársi kapcsolatoknál pedig még nagyobb ez az arány. Az 1990-es évek elején Nagy-Britanniában az első párkapcsolatok 70%-a élettársi kapcsolat volt. A Brit Háztartás Panel 1991–1995 közötti első öt hullámának adatai alapján (a 35 évnél fiatalabbak első párkapcsolatait vizsgálva) azt mondhatjuk, hogy az élettársi kapcsolatok rövid időn belül vagy felbomlanak, vagy pedig az együtt élő felek házasságot kötnek. Az élettársi kapcsolatok medián időtartama két év volt, 30 százalékuk felbomlott, 60 százalékuk pedig házasságot kötött tíz éven belül (Ermisch–Francesconi 2000).

A párkapcsolatok és a családi élet területén az elmúlt fél évszázadban lezajlott változások kapcsán szokás a házasság és a család válságáról illetve a párkapcsolatok és a családformák pluralizálódásáról beszélni.

A párkapcsolati magatartás változása tehát a társadalmi változásokkal függ össze, elsősorban pedig a képzettség szintjének emelkedésével, a növekvő társadalmi jóléttel és a társadalom életét szabályozó rendszerek liberalizálódásával. Az emberek választási szabadsága megnőtt és a választható lehetőségek köre is kibővült: ki-ki eldöntheti, hogy egyedül vagy párkapcsolatban él, hogy ez utóbbi formája élettársi kapcsolat vagy házasság, és hogy ezek milyen sorrendben kövessék egymást.

A házasság monopoljellege megszűnt, az élettársi kapcsolatok elfogadottsága nő: ez utóbbi ritka és deviáns viselkedésből alakult át a házassági korban lévő generációk többségének tapasztalatává (Thornton 1988; Bumpass and Sweet 1989). Az élettársi kapcsolat többnyire nem a házasság helyébe lép, hanem azzal együtt létezik, és bizonyos életszakaszokban – például fiatal korban vagy válás után – jut nagy szerephez.

¹⁰ Az erre vonatkozó adatokat lásd a I.3. fejezetben.

A fiatalkori élettársi kapcsolatokat tekinthetjük a párkapcsolatok tanulási folyamatának, a felnőtté válás részének, míg idősebb korban az életpálya egy szakaszának.

A párkapcsolatok és családformák pluralizálódása a sokféleség megjelenését jelenti ezen a területen – a hagyományos formák mellett megjelennek olyan új változatok is, mint a házasság nélküli együttélés, az ún. látogató kapcsolat (living apart together, LAT), az egymást követő házasságok sorozata stb. A történészek szerint azonban ezek a jelenségek valójában nem újak, korábbi időszakban már léteztek egy-egy társadalomban. Ami új bennük, az az elterjedés mértéke, a társadalmi illetve törvény általi elfogadottság, valamint az, hogy ezek a változatos formák egyidejűleg, egyazon társadalomban létezhetnek egymás mellett (Coontz 2004; Willekens 2003).

Az egymás mellett létező változatos párkapcsolati és családformák vajon jelentik-e egyúttal azt is, hogy a házasság és a család válságban van? Úgy tűnhet, hogy a családalapítás választás kérdése, és esetleg sokan a karriert helyezik előtérbe vagy fontosabbnak tartják a szabadidőt. Ha azonban megnézzük a különböző kutatások adatait, a vélemények szintjén azt látjuk, hogy a párkapcsolat, a család és a gyermek a legfontosabb életcélok között szerepel a legtöbb európai országban, Magyarországra pedig különösen jellemző az erős család- és gyermek-központúság. Az 1991-ben számos európai országban végzett Population Policy Acceptance vizsgálat eredményei szerint a megkérdezettek több mint 90 százaléka tartja fontosnak vagy nagyon fontosnak, hogy a partnerével harmóniában éljen; szinte mindenütt meghaladja az 50 százalékot azok aránya, akik saját maguk számára a törvényes házasságot tartják a legmegfelelőbb életformának – Magyarországon pedig különösen magas, csaknem 80 százalék –, és csupán 11–24 százalék közötti azoknak az aránya, akik a házasságot idejétmúlt intézménynek tartják.¹¹ Az élettől való elégedettséghez hozzátartozik a „jó szülő” szerep a kérdezettek 51–97 százaléka szerint, a legmagasabb arányban a magyarok, az olaszok, a litvánok és a lengyelek értenek egyet ezzel. Azzal, hogy egy szülő ugyanúgy fel tudja nevelni a gyermekeket, mint két szülő, a vizsgált országok átlagában a kérdezettek 40 százaléka ért egyet, míg Magyarországon csak 31 százalék. Az 1992–1993-ban Magyarországon is lebonyolított Európai Termékenységi és Családvizsgálat¹² eredményei is alátámasztják, hogy kérdezettek túlnyomó többsége (80%) házasságpárti, emellett azonban kissé meglepő a vélemények szintjén megjelenő

¹¹ Észtország kivételével, ahol ez az arány csaknem 47 százalék.

¹² European Fertility and Family Survey, országosan reprezentatív felmérés a 18–41 éves női és a 20–44 éves férfi lakosság körében.

meglehetősen nagy tolerancia a házasságon kívüli és a stabil partnerkapcsolat nélküli gyermekvállalással szemben (Kamarás 1995). Vaskovics (1995) európai országokat hasonlított össze 1993-as és 1988-as adatok¹³ alapján a család és a szülői szerep értékese szempontjából. Megállapítja, hogy az emberek szubjektív megítélése szerint a család a legfontosabb életszférák közé tartozik; a gyermek kiemelkedő fontosságú a vizsgált országokban és a kérdezettek többsége szeretne családot alapítani és gyermeket vállalni, választási lehetőségként ennek időzítése merül fel inkább, nem pedig az, hogy megtörténjen-e. Mindezekből arra a következtetésre jut, hogy a nyugat-európai országokban az értékrendszerek változása nem érinti közvetlenül a család szféráját.

Torres és munkatársai (2007) a családi viszonyokat és a családdal kapcsolatos értékeket vizsgálta az európai országokban ESS¹⁴ adatok felhasználásával. Ők is a család fontosságát hangsúlyozzák: eredményeik szerint az európaiak többsége házas vagy együtt él valakivel, és a család továbbra is a személyes élet legmagasabbra értékelt dimenziója.

A kapcsolatok stabilitása is megkérdőjeleződik: a válási arányszámok a legtöbb európai országban növekednek, az élettársi kapcsolatok pedig a házasságoknál is bomlékonyabbak. A válások elterjedése azonban egyrészt szorosan összefügg a válás jogi lehetőségeinek kiszélesedésével, másrészt az elsősorban érzelmi alapokra épülő kapcsolat természeténél fogva kevésbé stabil, mint a gazdasági vagy más érdekek alapján létrejött kapcsolatok, ugyanis az érzelmek gyakran labilisak és kiszámíthatatlanok. Az elsősorban gazdasági társulásként értelmezett házasságban feltehetően könnyebben kötöttek kompromisszumot a házasfelek, mint az érzelmeken alapuló házasságban (Gödri, 2001). Phillips (2004) azonban arra is felhívja a figyelmet munkájában, amelyben a válás nyugat-európai történetét vizsgálja a középkortól napjainkig, hogy különbséget kell tennünk a válás és a házasság megromlása között. Munkájának egyik legfontosabb kérdése, hogy azért következett-e be a válás elterjedése a 19. században, mert több házasság romlott meg, vagy csupán a megromlott házasságokat bontották fel egyre nagyobb mértékben. A szerző szerint a nyugati társadalomban a házasságok a vizsgált időszak túlnyomó részében szilárdak voltak, és a házasságok tömeges megromlása főként az elmúlt száz évre jellemző. Érvelése szerint a múltbeli házasságok stabilitása azon alapult, hogy a házastársakat összekötő társadalmi-

¹³ Az Eurobarometer (1993) az Európai Unió akkori országaira terjedt ki; az ISSP – Family Structures néhány közép- és kelet-európai országot vesz figyelembe, köztük Magyarországot is.

¹⁴ ESS: European Social Survey.

gazdasági kényszerek a házassággal szembeni rugalmas, alacsony szintű elvárásokat és nagyfokú toleranciát eredményeztek, ezek azonban idők során megváltoztak.

Az élettársi kapcsolatok esetében a nehézség már a meghatározásnál kezdődik. Van, amikor a közös háztartást is feltételnek tekintik, van, amikor nem. Ha csak bizonyos időszakot tölt együtt a pár – például a hét meghatározott napjait –, akkor nem tudjuk, hogy mi az a határ, amikortól már együttélésnek tekintjük. Különböző fajtái léteztek, amelyek különböző okokból alakultak ki. Például ismerünk olyan formát, amikor az alsóbb rétegek anyagi helyzete nem teszi lehetővé esetleg már magát a házasságkötést sem (a lakodalom költségei, a hozomány miatt), de egy család eltartását semmiképp; lehet a házasság előszobája, ún. próbaházasság, de bizonyos esetekben a házasság helyébe is léphet (például az elváltak párkapcsolatainál). Megjelenési formája a történeti időben is, de adott időben, adott társadalomban is sokféle lehet.¹⁵ Valójában azonban nem egymás versenytársainak kellene tekintenünk a házasságot és az élettársi kapcsolatot, hanem olyan párkapcsolati formáknak, amelyek egymás mellett léteznek egy adott társadalomban, az egyéni életút során pedig különböző annak különböző szakaszaiban fordulhatnak elő.

Az eddigi kutatások alapján levonható egyik leglényegesebb következtetés, hogy a párkapcsolatok folyamatosan változnak formájukban és tartalmukban – a történeti időben és az életút során is –, de még egy folyamatosan fenálló párkapcsolat jellege és minősége is átalakul az idők során, tehát mindenképpen figyelembe kell venni e kapcsolatok dinamikus jellegét.

A párkapcsolatok és ezen belül a házasság felbomlása is többnyire hosszú, konfliktusokkal teli folyamat eredményeképpen következik be. Ha csak a válás konkrét okára kérdezzük rá, a kapott válaszok magáról e folyamatról keveset árulnak el. Legtöbbször nem egyetlen okról, hanem okok sorozatáról beszélhetünk, és ezeknek nem is mindig van tudatában a válni készülő vagy elvált személy. A házasságok felbomlásának folyamatát csak longitudinális adatfelvételek keretei között tudjuk vizsgálni, amelyek során már a házasságkötést közvetlenül követő időszaktól kezdve követjük a kérdezettek életútját, s így módon fel tudjuk tárni a váláshoz vezető okok együttesét és ezek egymásra épülését.

¹⁵ Villeneuve-Gokalp (1991) az élettársi kapcsolatok öt formáját különböztette meg az együtt élő párok különböző attitűdjei szerint: a házasság előtti együttélést; a próbaházasságot, amikor is a felek még nem döntöttek el, hogy összeházasodnak-e; az átmeneti együttélést, amelyet az elkötelezettség hiánya és a rövid időtartam jellemez; az elkötelezettség nélküli stabil együttélést, ami az előzőhöz hasonló, de hosszú ideig fennáll; és végül az ún. szabad együttélést, amelynek során az együtt élők fontolóra sem veszik a házasság gondolatát.

Magyarországon a házasságok instabilitásának statisztikai adatokon túlmutató helyzetéről, a házasságok bomlásához vezető okokról, az erre ható mikro- és makrotársadalmi tényezőkről kevés empirikus adat áll rendelkezésünkre, a házassági kapcsolatok minőségéről, szubjektív megítélésükről, ezeknek a kapcsolat instabilitására gyakorolt hatásáról pedig szinte semmit sem tudunk. A nemzetközi szakirodalom szerint ez utóbbiak is fontos szerepet játszanak a házasságok megszűnésében (Bumpass 2002).

Dolgozatunkban elsősorban a párkapcsolatok dinamikájával foglalkozunk, ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról a kérdésről sem, amelynek kapcsán eljutottunk ehhez a problémakörhöz, vagyis az egyszülős családokról és ezek keletkezéséről illetve megszűnéséről. A következőkben meghatározzuk az egyszülős család fogalmát és alapvető típusait, majd rövid leírást adunk életkörülményeik néhány speciális vonatkozásáról. A fejezet végén áttekintjük a házasság – és különösen a gyermekes házasság – felbomlásakor óhatatlanul átrendező kapcsolatokat.

I.1.2. Az egyszülős család fogalma és típusai

Az egyszülős család fogalmának meghatározásakor kézenfekvő a család fogalmából kiindulnunk. Az egyik legkorábbi és ma is használatos meghatározás Burgess-től származik, aki a családtagok közötti interakciót tartja a család legfontosabb vonásának. Ebben a meghatározásban alapvető a szerep fogalma: „A család olyan interakcióban álló személyek egysége, akiket egymással való érintkezésükben a férj és feleség, az apa és anya, a fiú és lány, a fivér és nővér társadalmi szerep betöltésére való törekvés irányít. A szerepek társadalmilag definiáltak, de minden családban részben érzelmileg, részben hagyományosan kialakult tudati tényezők lényegesen megerősíthetik őket.” (Burgess 1926).¹⁶

Az interakciós családfogalom azonban nem veszi figyelembe a család és az azt körülvevő társadalom viszonyát. A strukturális–funkcionális iskola, Parsons (1955) és követői a családot mint társadalmi rendszert értelmezik. E nézet szerint a családi élet megértéséhez nem elegendő a családi rendszer vizsgálata, hanem figyelembe kell venni a család kapcsolatait a társadalom egészével, a társadalom más intézményeivel, illetve vizsgálni kell az egyes családtagok és a család egésze közötti viszonyt is – a család az

¹⁶ Idézi Cseh-Szombathy (1979).

egész társadalom, mint rendszer alrendszere. Parsons és követői a családi szerepeket – legalábbis az apából, anyából és gyermekekből álló családstruktúrákban – többnyire adottnak tekintik, abból kiindulva, hogy a férfiak ún. instrumentális, a nők pedig expresszív szerepet töltenek be. Az instrumentális, vagyis férfias szerepek technikai jellegű feladatok, a végrehajtó és ítélkező, döntő funkciók betöltését jelentik, míg az expresszív, nőies szerepek a támogató, összhangteremtő, feszültségoldó feladatok ellátásában nyilvánulnak meg.

A családszociológiában ez utóbbi szemlélet terjedt el leginkább, kiegészülve azzal, hogy a családi rendszert funkciói szempontjából kell szemügyre vennünk. Általában a család öt funkcióját szokták megemlíteni: termelés, fogyasztás, demográfiai reprodukció (gyermek születése), társadalmi reprodukció (a gyermek szocializációja) és végül a felnőttek pszichés védelme (Cseh-Szombathy 1979). A család funkciói és azok egymáshoz viszonyított jelentősége a történelem során változott (például a gyermek szocializációjára irányuló tevékenységek egy részét átvette az iskola). A család egyik legfontosabb funkciójává a családtagok érzelmi szükségleteinek kielégítése vált.

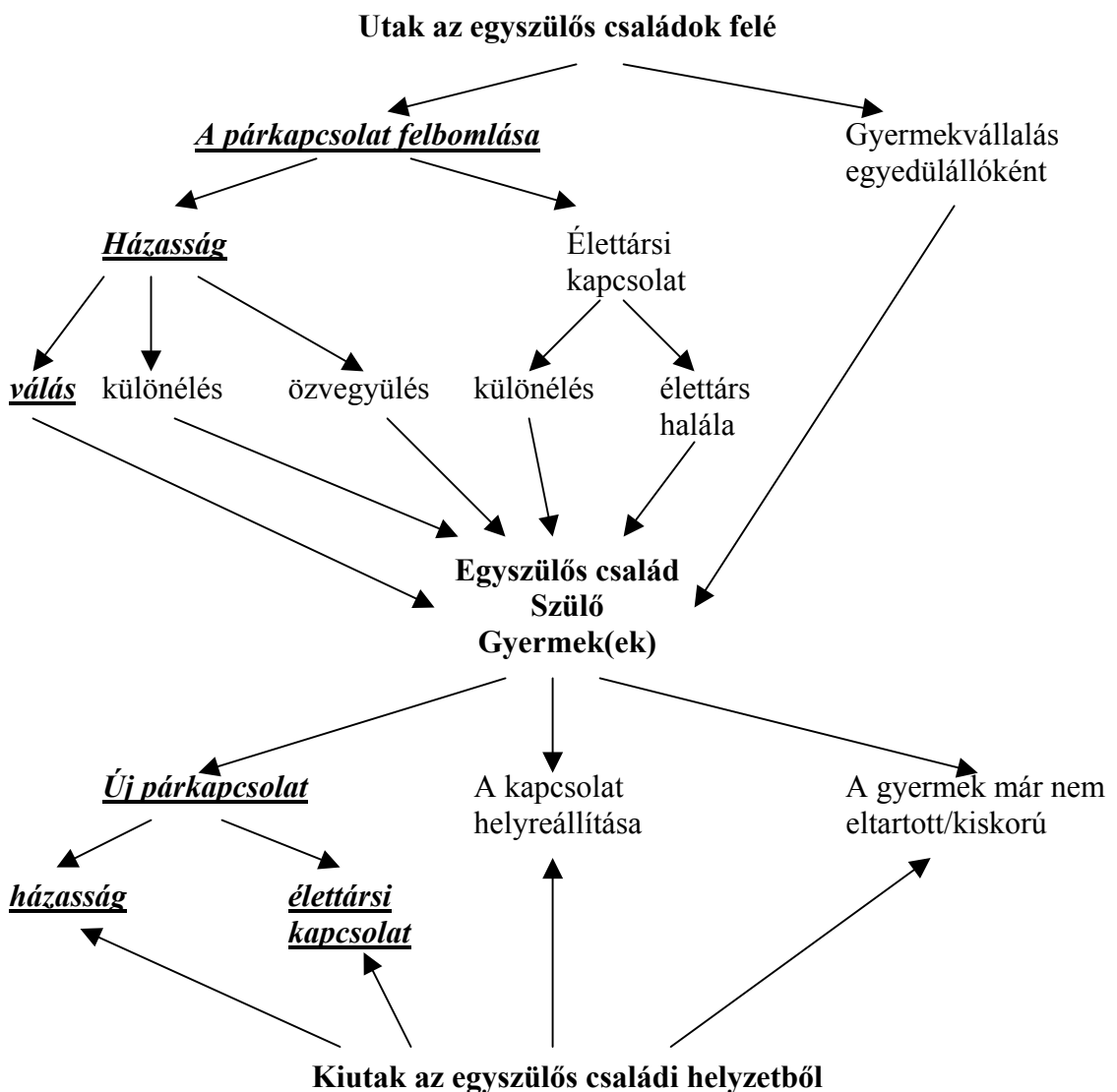
Az empirikus kutatásokban igen jól használható a család fejlődésszemléletű megközelítése is. A modellt kidolgozó Hill és Rodgers (1964) a családi életszakaszokat demográfiai változásokhoz kötötték, három ismérvet figyelembe véve: a családnagyságot és annak változását, valamint a család korösszetételében és a tagok gazdasági aktivitásában bekövetkező változást. Ezek alapján a családi életciklus nyolc szakaszát különböztették meg: az új házaspár, csecsemős család, család bölcsődés-óvodás korú gyermekkel, család iskolás gyermekkel, család serdülő gyermekkel, a felnövekedett gyermekeket kibocsátó család, a magukra maradt de még aktív szülők családja és végül az inaktív, idős házaspár.

Parsons-i megközelítésben az egyszülős családot¹⁷ a társadalom olyan alrendszereként értelmezzük, amely a nukleáris család (szülők és gyermekeik) felbomlásával keletkezett binukleáris (kétmagvú) csalárendszer része. Nem statikus jelenségnek tekintjük, hanem a kialakulás-működés-megszűnés dinamikáját követve vizsgáljuk, a családot körülvevő társadalmi környezetbe ágyazva (I.1.2.1.ábra). Az egyszülős családot tehát olyan családként határozhatjuk meg, amelyben az egyik szülő

¹⁷ Megjegyezzük, hogy az egyszülős család elnevezés némiképp félrevezető, hiszen az egy szülő-gyermek típusú családok többsége nem özvegyülés, hanem válás vagy különélés útján jön létre, ez azonban azt jelenti, hogy továbbra is kétszülős, csupán a szülők nem egyazon háztartásban élnek. A továbbiakban mégis elsősorban ezt a kifejezést fogjuk használni a gyermeket egyedül nevelő szülő és gyermekének együttesére, részben egyszerűsége, részben pedig a hazai és nemzetközi gyakorlatban való elterjedtsége miatt.

neveli a gyermekeit. Noha a gyermekeit egyedül nevelő szülő egyaránt lehet akár az apa, akár az anya, közismert, hogy az egyszülős családok döntő többségében az anya az egyedüli szülő. A kétmagvú család a nukleáris család felbomlásával keletkezik, vagyis a házastársi vagy élettársi kapcsolat felbomlásával: a családtagok két különböző háztartásban élnek a szétválást követően, tehát két családmag alakul ki. Hagyományosan az egyikbe a gyermek(ek) és az egyik szülő – általában az anya –, a másikba pedig a másik szülő, rendszerint az apa kerül. A család felbomlását követően megjelenő új párkapcsolatok kialakulásával és új gyermekek megjelenésével számos különböző családszerkezet jöhet létre (Ahrons-Rodgers 1987).

I.1.2.1. ábra: Az egyszülős családok vizsgálatának keretei*

*Az ábrán kiemelten jelöltük azokat a részeket, amelyekre a dolgozatban bemutatandó kutatásunk kiterjed.

Az özvegyülés esetében nem jön létre másik családmag, illetve az egyedülállóként gyermeket vállalóknál – tehát akik soha nem éltek együtt gyermekük másik szülőjével – kérdéses ennek a család-résznek az értelmezése, hiszen a kapcsolat jellegétől függően más-más tartalmat kaphat.

Egyszülős családok tehát kétféleképpen keletkezhetnek: a nukleáris család felbomlásával, illetve házasságon kívüli¹⁸ szülés útján (a család itt lehet házaspár gyermekkel illetve élettársi kapcsolatban élő pár gyermekkel). A család felbomlása történhet válással vagy özvegyüléssel, élettársi kapcsolat esetén különköltözéssel.

Az egyszülős családok nemcsak kialakulásuk szempontjából különbözőek, hanem számos más tényező tekintetében is. Ilyen például a gyermekek száma és életkora a családban, a kapcsolat a külön élő szülővel, a család rendelkezésére álló anyagi források, lakáskörülmények, földrajzi mobilitás, a két szülő rokonságától kapott támogatás. A különbségek mellett azonban sok hasonló vonást is tapasztalhatunk: az egyszülős családok túlnyomó részében nő a családfő; mivel a családban egyetlen kereső van, megnövekedett szegénységkockázattal kell számolnunk, továbbá a gyermekeket érintő számos – az iskolai teljesítmény, a devianciák, a későbbi párkapcsolatok területén megnyilvánuló – hátránnyal.

Az egyszülős családok különböző típusaira egy másik felosztást javasol a Kiernan–Land–Lewis (1998) szerzőhármas: ők a hivatalos családi állapotot is figyelembe veszik, és csak az anya-gyermek típusú egyszülős családokat vizsgálják. Ennek alapján az ő tipizálásukban a korábban nem házas egyedülálló anyák azokat az anyákat jelenti, akik jogilag nem éltek házasságban, de élhettek tartós párkapcsolatban, élettársi kapcsolatban. Külön csoportként kezelik a házasság utáni egyedülálló anyákat: ide tartoznak az olyan, gyermeküket egyedül nevelő anyák, akik elváltak, vagy jogilag még házasok ugyan, de külön élnek, és az özvegyek.

E logika mentén három csoport különíthető el a korábban nem házas anyák között: egyrészt azok a gyermekes nők, akik nem éltek tartós párkapcsolatban, ezen belül azok, akik nagyon fiatal korban szültek gyermeket, illetve azok, akik idősebb korban, tudatos döntés eredményeként vállaltak egyedül gyermeket; másrészt azok, akik élettársi kapcsolatban éltek, gyermek született a kapcsolatból, majd ez a kapcsolat

¹⁸ Ha egészen pontosan fogalmaznánk, akkor itt „együttéléseken alapuló párkapcsolaton kívüli” szülésről kellene beszélnünk, a házasságon kívüli szülések körébe ugyanis beletartoznak az élettársi kapcsolatban élő nők szülei is – ezek a házasságon kívüli születések csaknem kétharmadát tették ki Magyarországon, és 30 százalék esetében az anya nem élt együtt a gyermek apjával egy évvel a szülés után egy 1996-os vizsgálat adatai szerint (S. Molnár–Pongrácz, 1997).

megszakadt. A gyermeküket egyedül nevelő, korábban nem házas anyák között ez utóbbi csoport a legnagyobb (Kiernan–Land–Lewis 1998).

Látható, hogy a két tipizálás alapvetően a párkapcsolat jellegének (pár nélkül, élettárssal, házasságban) figyelembevételére következtében tér el egymástól. Kérdéses, hogy külön kezeljük-e az élettársi kapcsolatban élőket, vagy pedig a házasságokkal azonos módon. Mindkét megoldás mellett szólnak érvek. Egyrészt, az élettársi kapcsolatok egyre inkább elfogadottak a magyar társadalomban, s úgy tűnik, hogy részben a házasság helyébe lépnek – ezt támasztja alá az a tény, hogy az élettársi kapcsolatban élő párok társadalmi-demográfiai jellemzői mind jobban közelednek a házaspárokra jellemző mutatókhoz (Szűcs 1996). Másrészt, a legújabb hazai kutatások azt jelzik, hogy igen lényeges különbségek vannak az élettársi kapcsolatban élők és a házaspárok között, például a korstruktúra és a termékenységi magatartás szempontjából: az élettársi kapcsolatban élők fiatalabbak és kevesebb gyermeket vállalnak, mint a házasságok (Pongráczné–Spéder 2002). A kutatások során célszerűnek tartjuk a két forma – a házasság és a házasságkötés nélküli együttélés – megkülönböztetését, hiszen az egyik legfontosabb kérdés az lehet, hogy miben hasonlítanak, illetve miben térnek el ezek a formák.

Külön csoportot képeznek a gyermekeiket egyedül nevelő apák. Az egyszülős családoknak csupán viszonylag kis hányadát alkotják, Magyarországon 15–20%-ot, az európai országokban 9–17% közötti részét (Szukicsné 1995; Bradshaw et al. 1996; Vukovich 2006) tették ki az 1990-es években. Ez a csoport mégis kiemelt figyelmet érdemel, mégpedig két okból. Egyrészt, mert az anyai és apai szerepek közeledésével várhatóan nőni fog az egyszülős családokon belüli részarányuk (Peterson – Steinmetz, 2000); másrészt, mert a gyermekeiket egyedül nevelő apák helyzete számos vonatkozásban eltér a gyermekeiket egyedül nevelő anyák helyzetétől: magasabb képzettség, nagyobb anyagi biztonság jellemzi őket, valamint az, hogy inkább az idősebb gyermekek kerülnek hozzájuk és közülük is a fiúk (Price-McKenry 1988; Bradshaw et al. 1996).

Természetesen nem minden válás jár egyszülős családok kialakulásával: ha a párnak nincs kiskorú gyermeke, értelemszerűen nem keletkezik egyszülős család. Általános azonban az a tapasztalat, hogy az elvált házaspárok túlnyomó részének van közös gyermeke a váláskor, növekszik az egy válásra jutó átlagos gyermekszám, és növekszik azoknak a válásoknak a száma és aránya, amelyeket hosszú házasságban töltött évek előznek meg (Kiernan–Land–Lewis 1998; Szukicsné 1996; Gödri 2000).

Az egyszülős családokon belül az egyes típusok különböző súllyal jelennek meg. Nyilvánvaló, hogy az idősebb korban, tudatosan egyedülállóként gyermeket vállalók részaránya jóval kisebb, mint a válást követően gyermekükkel egyedül maradó szülőké. Arra azonban, hogy pontosan milyenek ezek az arányok és hogyan változtak az elmúlt évtizedekben, illetve mennyire elterjedt az egyszülős családtípus a társadalomban, csak a makrostatisztikai adatok elemzésével kaphatunk választ – ehhez pedig a statisztikai adatgyűjtések során használt fogalmak pontos ismeretére van szükségünk. Mindezek részletes bemutatására a 3. fejezetben kerül sor.

I.1.3. Az egyszülős családok életkörülményei¹⁹

Az egyszülős családok életkörülményeit alapvetően meghatározó tényező, a megnövekedett szegénységi kockázat elsősorban abból ered, hogy a kereső-eltartott arány kedvezőtlen irányban változik meg. A család keresőinek száma eggyel csökken váláskor vagy különélés esetén, az eltartottak száma pedig nem változik. A jóléti juttatások emelkedése és a gyermektartásdíj legtöbbször nem képes kompenzálni a kieső keresetet. Az egyedülállóként gyermeket vállalóknál a helyzet bizonyos értelemben fordított: a keresők száma nem változik (bár a munkából származó jövedelem is csökkenhet a gyermekgondozás következtében a munkából való kiesés miatt), miközben az eltartottak száma növekszik. A szegénységi kockázat mértéke attól is függ, hogy milyen más forrást tudnak igénybevenni az érintettek (anyagi vagy természetbeni segítség más családtagoktól vagy egyéb személyektől).

Jövedelmi helyzet

Korábbi kutatások alapján elmondható, hogy válás után a férfiak és a nők helyzete is lényegesen romlik, azonban a nők esetében ez általában nagyobb mértékű, mint a férfiaknál (Burkhauser et al. 1991; Jarvis–Jenkins 1997; Utasi 1997; Bianchi et al. 1999). Azt állapították meg, hogy a nők munkavállalása általában növekszik a válás után, azonban ez nem elég ahhoz, hogy ellensúlyozza a jövedelemkiesést. A

¹⁹ Itt elsősorban a gyermekes házasságok és élettársi kapcsolatok felbomlásával keletkezett egyszülős családokat vesszük figyelembe, részben azért, mert az egyszülős családok legnagyobb része így jön létre, részben pedig azért, mert későbbi elemzéseinknek az egyszülős családokat érintő részében is csak a válással illetve a válás útján kialakuló egyszülős családokkal foglalkozunk.

jövedelemcsökkenés a szegénységi ráták emelkedésében (McLanahan–Sandefur 1994; Seccombe 2000; Spéder 2002b), a jóléti juttatásokra való nagyobb rászorultságban és a romló lakáskörülményekben mutatkozik meg. Különösen az egyedül maradó nők esetében komolyak a következmények. Az újraraházasodás lényegesen javítja az anyagi helyzetet (Duncan 1984), bár más szempontból közel sem egyenértékű az eredeti házassággal: a mostohacsaládban nevelkedő gyermekek hasonló problémákkal küzdenek, mint az egyszülős családban nevelkedők, ráadásul a megváltozott családszerkezethez való alkalmazkodás sem konfliktusmentes (McLanahan-Sandefur 1994).

A jövedelmi helyzet romlása több tényezőre vezethető vissza. A család két különálló háztartásra bomlása egyértelműen veszteséget jelent a gazdaságossági skálán: miközben az összes jövedelem nem változik, a továbbiakban két háztartást kell belőle működtetni. A munkaerőpiaci befektetések a férfiak esetében nagyobbak, s ez segíti őket abban, hogy veszteségeik mérsékeltebbek legyenek. A nők általában a háztartásba és a gyermekgondozásba is nagymértékben befektetnek, ez pedig korlátozza a munkaerőpiaci befektetések lehetőségét.²⁰ Ezáltal a munkaerőpiacon hasznosítható humán tőkéből kevesebb áll rendelkezésükre, jövedelemszerző képességük korlátozott. Az a paradox helyzet áll elő az anya–gyermek típusú egyszülős családok kialakulásakor, hogy az anyáknak éppen akkor növekednek meg a háztartással és a gyermekneveléssel kapcsolatos terheik, amikor a munkaerőpiacon való nagyobb részvételre, erőteljesebb jövedelemszerző képességekre lenne szükségük.

A szülő munkavállalása

Az egyszülős háztartások a legmagasabb szegénységi kockázatú háztartások közé tartoznak. A gyermeküket egyedül nevelő dolgozó anyák azonban ebből a szempontból jobb helyzetben vannak, mint azok, akik nem dolgoznak (Bradshaw et al. 1996; Kiernan–Land–Lewis 1998). Az európai országokban²¹ 2001-ben az egyszülős háztartások között másfél-kétszer gyakoribb volt a szegénység, mint a teljes népességben. A szegénység elsősorban a gyermeküket egyedül nevelő nőket érinti, ami nagyrészt a szülő munkaerőpiaci helyzetére vezethető vissza. Azokban az egyszülős

²⁰ Erről lásd bővebben: Bukodi 2004.

²¹ A megállapítás az Európai Unió akkori 15 tagországára, a csatlakozásra váró államokra és a tagjelölt országokra vonatkozik.

háztartásokban, ahol a szülő dolgozik, lényegesen alacsonyabb a szegénységi kockázat, mint a háztartástípus átlaga (Gábos 2005).

A munkából származó jövedelem lehet az egyszülős családok legbiztosabb és legjelentősebb jövedelmi forrása. A szociális juttatások általában alacsonyabbak, mint a munkával elérhető jövedelem, a gyermektartásként kapott összeg pedig sok esetben alacsony és bizonytalan.

A legtöbb szülő számára a legfontosabb gyermekei jólétének biztosítása, ami nemcsak a gazdasági értelemben vett jólétet jelenti. A munkavállalásra vonatkozó döntésnél az egyedülálló anyák számos szempontot vesznek figyelembe ezen kívül is. Egy Hollandiában végzett kutatás szerint az anyák döntésében fontos szerepet játszik, hogy a munkavállalást vagy a gyermekgondozást tartják fontosabbnak, valamint az is, hogy mennyire érzékelik problémának a fizetett munkavégzés és a gyermekgondozás összeegyeztetését (Wel–Knijn 2001). Megjegyezzük azonban, hogy legtöbbször ezt a döntést különböző kényszerek is befolyásolják, például a gyermekgondozó intézmények elérhetősége vagy a munkavállalás lehetőségei.

Magyarországon a kisgyermekes nők jelentős része a teljes gyermekgondozásra igénybe vehető időszakot otthon tölti. A döntést nem csak a gyermek érdekei, hanem a munkaerőpiacra való visszatérés nehézségei is befolyásolják. A munkáltatók ugyanis azzal számolnak, hogy a hosszú távollét alatt a munkavállalói készségek romlanak, vélhetően gyakrabban fognak hiányozni és munkaidő tekintetében kevéssé rugalmasak. Ugyanakkor a gyermekgondozási időszak letelte után igénybe vevők – döntően az anyák – háromnegyede tervezett munkavállalást, miközben 2005-ben 25 százalékuk nem dolgozott a gyermek születése előtt – esetükben az elhelyezkedési esélyek mindenképpen csökkennek -, és kevesebb mint 40%-uk szeretne és tudna is korábbi munkáltatójánál dolgozni (KSH 2006).

Lakáskörülmények

A kétszülősből egyszülőssé váló családok esetében a változások a lakáskörülményeket is alapvetően megváltoztathatják. Vegyük sorra, mi minden teszi ezt szükségessé és milyen következményekkel jár. Az eddigi egy háztartásból két külön háztartás lesz, s ezeket értelemszerűen költségesebb fenntartani, mint egyetlen háztartást. Magyarországon éppen a lakáskérdés jelenti az egyik legnagyobb problémát a párkapcsolat felbomlását követően, különösen akkor, ha már gyermek is született a

kapcsolatból. Általánosan elterjedt az a nézet, hogy a bíróság a nőknek ítéli a gyermekeket és a lakást, a férfiak pedig kénytelenek elköltözni az addigi közös otthonból, gyakran sokkal rosszabb körülmények közé. Egy közelmúltban végzett kutatás adatai azonban nem támasztják alá ezt a vélekedést²² (Földházi 2005). A 2000-ben hivatalosan elvált férfiak és nők esetében azt találtuk, hogy a férfiak nagyobb arányban költöztek el, mint a nők, de a különbség nem volt túlságosan nagy. Az elköltözők között a gyermekek aránya csak kevéssel maradt alatta az el nem költözők közötti gyermekekének.

A válás legtöbbször együtt jár a volt házaspár szétköltözésével, melynek során általában csak az egyik fél, de számos esetben mindkét fél elköltözik, többnyire még a törvényes válás előtt, sok esetben akár egy évvel vagy még több idővel korábban (Becker 1981). Erről az időszakról keveset tudunk, mert a legtöbb esetben a különélés a két fél közötti informális egyezség alapján jön létre. Általában azonban az a tapasztalat, hogy a legtöbb külön élő pár hamar elválik (Cherlin 1992). Saját kutatásaink is alátámasztják ezt: a 2000-ben elváltak csaknem háromnegyed része különköltözött a válás kimondása előtt, 30%-uk több mint egy évvel előtte²³ (Földházi 2005a).

A válást követő költözéseknek – azon a nyilvánvaló tényen kívül, hogy a volt házaspár nem kívánna a továbbiakban egy fedél alatt élni – van néhány más, meglehetősen gyakorlati oka is. Andress és Güllner (2002) vizsgálata szerint a lakásváltoztatás általában a következő okok miatt történik: a válás következtében csökkent létszámú háztartásnak a szükségletei is kisebbek, az anyagi források szűkössége miatt kisebb, olcsóbb lakásba költöznek illetve új partnerkapcsolatot alakítanak ki.

A megromlott családi kapcsolatok és a válás a hajléktalanság okai között is megjelennek (Bényei et al. 2000; Medgyes 2003).

Az elköltözők egy része új élettársához vagy házastársához költözik; más kutatásokból tudjuk, hogy a férfiak, a fiatalabbak és a gyermektelenek alakítanak ki gyakrabban és korábban új kapcsolatot a válás után (Becker 1993; Kiernan et al. 1998; Ermisch 2002). Magyarországon gyakori a szülőkhöz való visszaköltözés is (Földházi 2005a).

²² A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének „Családi együttélés” c. kutatása, 2000-ben elváltak körében 1600 fős mintán végzett vizsgálat 2002-2003-ban.

²³ Megjegyezzük, hogy közel 10%-uk viszont a kérdés időpontjában – vagyis két évvel a válás kimondása után – még nem költözött szét.

I.1.4. Újraformálódó kapcsolatok

A korábban párkapcsolatban élő felek különválása azzal is jár, hogy a családi, rokoni és baráti kapcsolatok átrendeződnek, és a kapcsolatháló minden résztvevőjének újra meg kell találnia a helyét ebben a kapcsolatrendszerben. Ismét célszerű megkülönböztetni a gyermektelen és a gyermekes elváltakat: noha a gyermektelenek számára is számtalan nehézséget tartogat az újrakezdés, a gyermekesek mégis több konfliktusra számíthatnak. Míg a gyermektelen elvált párok lezárhatják kapcsolatukat volt társukkal, a gyermekeseket továbbra is összeköti gyermekük vagy gyermekeik léte, továbbra is közösen kell gondoskodniuk a felnevelésükről, s ez mindkét félre fokozott anyagi és érzelmi terhet ró. A továbbiakban elsősorban a gyermekes elváltak kapcsolataival foglalkozunk.

Amikor a kapcsolatokat vizsgáljuk, alapvetően három területre kell kitérnünk: a család két része közötti kapcsolatra, a tágabb kapcsolatháló változásaira, illetve az elvált felek új párkapcsolat-alapítási lehetőségeire. Az első két esetben elsősorban a gyermekes párokra térünk ki – eredeti érdeklődésünknek megfelelően –, míg az utóbbiban egyaránt tárgyaljuk a gyermekes és gyermektelen elváltak párkapcsolatait.

A két családmag kapcsolata a család felbomlását követően

Az elvált szülők kapcsolata sokféle lehet, Stewart és munkatársai (1997) három különböző típust különítettek el: a csatázó, a szövetséges illetve a tárgyaló szülőket. A *csatázó szülőkre* a negatív interakciók fennmaradása a jellemző, még mindig intenzív dühöt éreznek egymás iránt. Az interakciók feszültek a két fél között, gyakran csapnak át heves vitába – mintha megrekedtek volna az érzelmi válás fázisában. A gyerekeket is bevonják vitáikba, a gondozó szülő gyakran akadályozza a láthatást. Nehezen kommunikálnak egymással, és sok esetben hosszan elhúzódó jogi vitákba keverednek. A *szövetséges szülők* az ellentétes póluson helyezkednek el. Kapcsolatuk a barátságtól az udvarias közömbösségig terjedő skálán helyezkedik el. A gyerekekre vonatkozó kérdésekben hatékonyan együttműködnek, s ami talán a legfontosabb: mindkét szülő jó kapcsolatot tart fenn a gyerekekkel, akik továbbra is úgy érzik, hogy két szülőjük van. A *tárgyaló szülők* képviselik a harmadik, legelterjedtebb típust, amelyik valahol az előző két típus között helyezkedik el. Házaspárként ugyan megszűnt a kapcsolatuk, szülőként viszont együttműködnek a gyermekekkel kapcsolatos problémák megoldásában.

A szülők kapcsolata azért különösen fontos, mert ez alapozza meg vagy teszi lehetetlenné a gyermekkel való jó kapcsolatot, a rendszeres kapcsolattartást. A különélő szülő – általában az apa – számára fontos a szülői szerep átélése, a gyermekéhez fűződő érzelmi kapcsolat ápolása. Az apával jó kapcsolatban lévő gyerekek érzelmileg stabilabbak, és az élet más területein is jobban teljesítenek.

Az, hogy a külön élő apa fizet-e gyermektartást vagy sem, jelentősen befolyásolhatja az anya és gyermekei életszínvonalát. Bradshaw és munkatársai (1999) gyermekeiktől külön élő apákra vonatkozó kutatásai alátámasztották, hogy a nem fizetés fő oka a munkanélküliség, illetve a gyermekkel való kapcsolat hiánya. Az önszántukból fizető apák szorosabb kapcsolatot tartottak a gyermekükkel, és kötelességüknek tartották a fizetést. Hasznos és jelentőségteljes volt számukra a tartásdíjfizetés aktusa a gyermekkel való kapcsolattartásban és apai identitásukban. A kapcsolattartás nagyobb valószínűséggel rendszeres, ha a tartásdíjat fizeti az apa, és ha jó a kapcsolata a gondozó szülővel. Az anyával fenntartott jó kapcsolat valószínűbb akkor, ha az apának nincs új partnere és nincs új gyermek a háztartásában. A tartásdíj-fizetés gyakran úgy működik, mint valami garancia a gyermekkel való kapcsolattartásra.

Szukicsné (1995) eredményei is a tartásdíj és a láthatás közötti kapcsolat meglétét bizonyítják. Az apák nem látják értelmét, hogy gyermektartást fizessenek, ha korábbi partnerük akadályozza a gyermekkel való találkozást. A találkozások rendszeresebbek, ha az apa dolgozik, ha a gyermek fiatal, ha az apának nincs a háztartásában élő új gyermeke, és ha közel él a gyermekhez.

Seltzer (1991) kutatásai szerint az apák kapcsolata a gyermekekkel változó, függ attól is, hogy a gyermek születésének idején milyen volt a szülők közötti kapcsolat. A gyermeküket rendszeresen látogató apák nagyobb valószínűséggel fizetik a gyermektartást, és nagyobb valószínűséggel szólnak bele a gyermekneveléssel kapcsolatos döntésekbe.

Furstenberg és munkatársai (1995) viszont nem találtak kapcsolatot a gyermektartásdíj-fizetés és a gyermekkel való kapcsolattartás között. Ők hívják fel a figyelmet annak fontosságára, hogy a gyermek milyen életkorában következett be a válás. Ha ez a gyermek egészen fiatal korában történik, az apa kapcsolata az ynánaál maradó gyermekkel általában megromlik, míg a gyermek felnőttkorában bekövetkező válás esetén mindkét szülő kapcsolatban marad a gyermekkel.

Az eddigiekben leginkább a különélő apa kötelezettségeiről esett szó, Lin és McLanahan (2007) azonban párhuzamosan vizsgálja a különélő apák jogairól és kötelezettségeiről való elképzeléseket az Egyesült Államokban.

A párkapcsolat felbomlása után a viták egyik fő forrása éppen az, hogy a felek különbözőképpen ítélik meg, hogy a különélő apa esetén a gyermek láthatásának joga illetve a gyermekkel kapcsolatos döntésekben való részvétel joga mennyiben függ attól, hogy az apa teljesítette-e a gyermektartás fizetésére vonatkozó köteleességét. Jelenleg a gyermektartási kötelezettségek és a láthatási jogok között nincs kapcsolat²⁴ a tartásdíj fizetésének megállapítására kialakított rendszerben. Valóban hatékony gyermektartásdíj-fizetési és láthatási rendszer kialakításához fontos annak figyelembevétele, hogy az anyák és az apák véleménye eltérhet ebben a kérdésben - ha ugyanis a törvények nincsenek összhangban azzal, hogy a szülők mit gondolnak megfelelőnek, valószínűleg kevésbé fogják betartani őket.

A tanulmány másik fontos eredménye az, hogy a mintában szereplő szülők nagy többsége egyetért azzal, hogy a különélő apák köteleessége a gyermektartás fizetése, eltér azonban a véleményük a jogokat illetően. Főleg a gyermektartásdíjra jogosult anyák gondolják azt, hogy a különélő apáknak kevesebb láthatási és döntéshozási joggal kellene rendelkezniük, mint az együttélő apáknak, ami arra enged következtetni, hogy a szülők véleménye kapcsolatban áll a gyermektartásdíjjal összefüggő saját tapasztalataikkal.

A gyermekek és az apa kapcsolatában igen lényeges tényező az is, hogy a gyermekek milyen életkorában következett be a válás. Ha már elérték a felnőttkort, a válás lényegében nem befolyásolja a közöttük lévő kapcsolatot. Amennyiben azonban a gyermekek még kiskorúak a család felbomlásakor, szinte törvényszerűen meggyengül a kapcsolatuk a különélő apával (Furstenberg-Hoffamn-Shrestha 1995).

A támogató kapcsolatháló alakváltozásai

A gyermekeivel magára maradt szülő – miközben meg kell küzdeni érzelmi és anyagi veszteségeivel – fokozottabb igénybevételnek van kitéve, mind a munka, mind a háztartási teendők, mind a gyermeknevelés területén. A családtagokból és barátokból álló erős személyes kapcsolatháló által biztosított anyagi és érzelmi támogatás hozzásegíti az egyedülálló szülőt ahhoz, hogy kevesebb lelki sérülést szerezzen a válás

²⁴ Ez Magyarországon is így van.

folyamata során, továbbá hogy jobban el tudja látni a munkáját, jobban keressen és kevésbé szoruljon rá a szociális támogatásra, mint azok, akik nem, vagy kevésbé rendelkeznek ilyen kapcsolatrendszerrel (Harknett 2006).

A rokonok közül elsősorban a nagyszülők azok, akik segíthetnek a gyermekgondozás során. Más szülőkkel összehasonlítva, az egyedülálló szülők és azok, akik nem tradicionális munkarend szerint dolgoznak, lényegesen gyakrabban veszik igénybe a rokonok segítségét a gyermekgondozás során; gyermekeik szignifikánsan hosszabb ideig vannak rokonok felügyelete alatt, főként a szokásos napi munkaidőn túli időszakban. A rokonok megkönnyítik a szülő munkavállalását azzal, hogy biztosítják a gyermek felügyeletét olyan napszakokban, amikor piaci alternatívák nem állnak rendelkezésre (Hunts-Avery 1998). Különösen akkor jellemző a nagyszülők bevonása az unokákról való gondoskodásba, ha közel laknak, ha az ő gyermekük az unoka gondozója, elsősorban a nagymamákat vonják be, és fokozottabb mértékben segítenek a nagyszülők, ha az unokát az apa neveli (Hilton-Macari 1997).

Magyarországon széles körben elterjedt a generációk közötti segítő kapcsolat, általában a szülők gyermekeiket anyagilag és természetben is támogatják, a gyermekek pedig idősödő szülei gondozásában nyújtanak segítséget. Ebben az esetben az egyedülálló szülőt számtalan módon segíthetik saját szülei: lakást biztosíthatnak számára, s ez egyúttal a háztartási munkában és a gyermek felügyeletében is segítséget jelent, továbbá társaságot és érzelmi támaszt; támogathatják anyagi és természetbeni juttatásokkal, továbbá a gyermek gondozásában való részvétellel, a háztartási teendők egy részének átvállalásával. A gyerekekre több idő és figyelem juthat ilyen esetekben, ami iskolai teljesítményükben is megmutatkozhat (Dunifon–Kowaleski-Jones 2007).

Ha a válás vagy szétköltözés kapcsán az elvált szülő költözik is, vagy eleve távol laktak a nagyszülőktől, más segítő kapcsolatok kerülnek előtérbe. Természesen az is lehetséges, hogy éppen a nagyszülők, a saját szülei lakóhelyének közelébe költözik az egyedülálló szülő.

A rokoni hálózatból segítségként még a testvérek jöhetnek szóba, főként abban az esetben, ha a szülők távol élnek, vagy akár anyagi helyzetük, akár fizikai állapotuk nem teszi lehetővé a segítségnyújtást – vagy esetleg már nem élnek. Hasonló életkoruk következtében – esetleg maguk is kisgyermekesek – korlátozottabb segítséget jelentenek, mint a szülők, viszont társaságot és erős érzelmi támaszt nyújthatnak.

A jó szomszédi kapcsolatok kisebb volumenű, ámde fontos segítséget adhatnak, ami a gyermekek szemmel tartásában, apróbb szívességekben nyilvánulhatnak meg, és társaságot is biztosítanak.

A barátok, ismerősök hálózata jelentősen beszűkülhet a válás után, hiszen a közös barátok gyakran az egyik fél mellé állnak, miközben a másiktól elpártolnak. A válást, illetve a szétköltözést követő gyakori földrajzi mobilitás, munkahelyváltás sem kedvez a baráti kapcsolatoknak – ezek a hálók felbomlanak vagy legalábbis itt-ott szakadoznak, miközben pótlásukra korlátozottak a lehetőségek. Ráadásul felnőtt korban sokkal nehezebben szövődnek szoros baráti kapcsolatok, és ezek éppen abban az időszakban szűnnek meg, változnak, amikor az egyedül maradó szülőnek a legnagyobb szüksége lenne rá.

Ugyanakkor a lakóhely és munkahely-váltás sok új ismeretség kialakulásával járhat, amelyek kezdetben többnyire felszínesek ugyan, de ezek az ún. gyenge kapcsolatok (Granovetter 1973) a mindennapi élet során támaszt jelenthetnek, például információk nyújtásával vagy kisebb szívességekkel – ha nem is pótolják a mélyebb kapcsolatokat.

Harknett (2006) kimutatta a gyermeküket egyedül nevelő, alacsony jövedelmű anyák esetében a személyes kapcsolatháló – vagyis olyan családtagok és barátok együttese, akik szükség esetén anyagi és érzelmi támaszt tudnak nyújtani – fontosságát. Közel háromezer fős mintán vizsgálódva azt találta, hogy akik erős személyes kapcsolati hálóval rendelkeznek, azok többet dolgoznak, jobban keresnek és kevésbé függenek a jóléti juttatásoktól, továbbá kevesebb depressziós tünetet mutatnak és magasabb az önértékelésük.

Hao és Brinton (1997) kimutatta az Egyesült Államokban 1979–1992 közötti hullámait felhasználva egy panelvizsgálatnak,²⁵ hogy a rokonok és különösen a rokonnak való együttműködés a következő területeken segítheti a fiatal, gyermeküket egyedül nevelő anyákat: felügyeli a társadalmi normák betartását, segítséget nyújt a gyermek(ek) gondozásában, segíti a munkavállalást és a társas kapcsolatok fenntartását.

²⁵ National Longitudinal Survey of Labor Market Experience, NLSY.

*Új párkapcsolatok a válás után*²⁶

Az egyszülős család általában átmeneti életforma, az esetek többségében nem tart tovább néhány évnél. Az egyszülős állapot a gyermek(ek) önállóvá válásával, a szülő új párkapcsolatával, illetve a szülő vagy a gyermek halálával szűnhet meg. A továbbiakban csak azzal az esettel foglalkozunk, amikor a megszűnés oka a szülő új párkapcsolata.

Kiernan és szerzőtársai (1998) megemlítik, hogy az egyedülálló anyaság a 20. század végén Nagy-Britanniában az anyák többsége számára viszonylag rövid ideig tartó állapot, átlagosan három és fél év. Haskey és Kiernan becslése szerint (Bradshaw et al. 1999) a válás után 2,5 évvel a nők egyharmada újrահázasodik, másik egyharmada pedig együtt él valakivel.

A Brit Háztartáspanel első öt hulláma (1991–1995) alapján az anyák 40%-a tölt valamennyi időt gyermekét egyedül nevelő szülőként. Az egyszülőség tartama gyakran rövid, a gyermeküket egyedül nevelő szülők fele 4 évet vagy kevesebbet tölt ebben a helyzetben (Ermisch-Francesconi 1996). Újabb adatok szerint a medián időtartam 3,5–5 év (Böheim-Ermisch 1998).

A legalapvetőbb meghatározó tényező az elváltak párkapcsolatai esetében is a nem és a kor: a férfiak és a fiatalabbak a válást követően hamarabb és nagyobb gyakorisággal lépnek be új párkapcsolatba, mint a nők és az idősebbek (Wu-Balakrishnan 1994; Haskey 1999; Parker 1999; Hughes 2000; Graaf-Kalmijn 2003).

Az elváltak esetében főként az átlagosan magasabb életkor, a házassági/párkapcsolati piac beszűkülése és a gyermek(ek) jelenléte nehezíti meg az új társra találást.

Ermisch és Francesconi (2000) nagy-britanniai kutatása szerint a válás utáni párkapcsolatok domináns formája az élettársi kapcsolat. Élettörténeti adataik szerint az első házasság felbomlását követő új párkapcsolatok 70%-a élettársi kapcsolatként kezdődik, és a Brit Háztartáspanel első öt hullámának idején (1991 és 1995 között) azok az elvált és külön élő kérdezettek, akik új párkapcsolatot alakítottak ki, kétharmad részben élettársi kapcsolat formájában tették ezt. Magyarországon az élettársi kapcsolatok terjedése az 1970-es években kezdődött, és az elvált nők körében volt a leggyakoribb (Csernák et al. 1992), és napjainkban is ez a jellemző párkapcsolati forma az elváltaknál.

²⁶ Párkapcsolaton itt most csak az együttélésen alapuló párkapcsolatokat értjük, vagyis az élettársi kapcsolatot és a házasságot.

Általános az a nézet, hogy az új párkapcsolat esélyeit csökkenti a gyerekek jelenléte, minél több gyermeke van valakinek, annál inkább. A gyerekek negatív hatása a nők esetében érvényesül inkább, bár Sweeney (1995) például nem talált szignifikáns kapcsolatot a gyerekek száma és az újrarázasodás között. A férfiak esetében meglehetősen vegyes kép: egyes kutatások szerint a gyerekek jelenléte a férfiak esetében is csökkenti az új párkapcsolat kialakulásának esélyét (Bernhardt 2000; Keij-Harmsen 2001; Ermisch 2002), míg mások eredményei szerint nincs rá hatással (Parker 1999; Hughes 2000; Stewart et al. 2003). A gyermekek életkora – közülük is különösen a legkisebb gyermeké – szintén szerepet játszhat az esélyek alakulásában, az eddigi kutatási eredmények alapján azonban ez a hatás nem egyértelmű (Sweeney 1995; Hughes 2000).

Az eddigiekben áttekintettük az egyszülős családokról szóló szakirodalmat, kitérve a különböző egyszülős családtípusokra, a társadalomszerkezetben elfoglalt helyükre és arra, hogy az egyéni életút és a családi életciklus mely pontjain valószínű a kialakulásuk. Az életkörülmények és a kapcsolatrendszer megváltozásának bemutatásával az volt a célunk, hogy érzékeltesük azokat a legfontosabb területeket, ahol különböznek a kétszülős családoktól, és ahol speciális nehézségekkel kell szembenéznük.

I.2. PÁRKAPCSOLATOK ÉS EGYSZÜLŐS CSALÁDOK DINAMIKUS SZEMLELETBEN: KIALAKULÁS ÉS MEGSZŰNÉS

A párkapcsolatok és az egyszülős családok dinamikus vizsgálatakor a kezdeti és a kimeneti fázisra összpontosítjuk érdeklődésünket: hogyan keletkeznek ezek a családok, milyen tényezők növelik kialakulásuk kockázatát, és milyen utak vezetnek ki ebből a helyzetből, ezt milyen tényezők segítik elő, illetve mely tényezők akadályozzák. Mielőtt azonban ezekre a kérdésekre választ adnánk, áttekintjük a válásokra és az új párkapcsolatokra vonatkozó elméleteket.

I.2.1. A válások okai és néhány következménye

I.2.1.1. Okok – elméleti megközelítések

A házasság és a család alapvető változásokon ment keresztül a történelem folyamán. Manapság szokás a válások elterjedése és az élettársi kapcsolatok egyre nagyobb térhódítása miatt a házasság válságáról beszélni.²⁷ Ezek nem új jelenségek, igazán új fejlemény viszont, hogy egy társadalomban létezhetnek egymás mellett a különböző párkapcsolati formák és a legtöbb közülük legitim – vagy törvényesen, vagy a társadalom többsége számára elfogadott. Továbbá, hiába volt jelen a válás és az egyszülős család sok társadalomban, szinte soha nem kapcsolódott össze azzal, hogy a nőknek is joguk lett volna a válást kezdeményezni, vagy sok nő lett volna képes saját magát és gyermekeit eltartani. A nők gazdasági függetlenedése átfőrdte a család arculatát és megteremtette a válások tömeges méretű elterjedésének anyagi feltételeit (Coontz 2004; Phillips 2004).

A nők munkavállalásának általánossá válása mellett még számos tényező játszott közre a válások számának és arányának az utóbbi évtizedekben tapasztalható emelkedésében. Ezek a tényezők több szinten vizsgálhatók: makrotársadalmi szinten, a családi mikroközösség szintjén, illetve személyes szinten (Cseh-Szombathy 1985).

Az iparosodás megteremtette a nők munkavállalásának lehetőségét, egyszersmind szükségessé is tette azt, s az ezzel együtt megjelenő modern társadalmi intézmények megjelenése és elterjedése alapvetően megváltoztatta a család működését,

²⁷ Megjegyezzük, hogy egyes kutatások ezzel ellentétes jeleket is találtak: Martin és Parashar (2006) például azt tapasztalta, hogy a magasabb iskolázottságú nők, akik a hetvenes években a leginkább elfogadták a válást, mára kevésbé elfogadóak e tekintetben, mint a középfokú végzettségűek.

meglazította a családtagok közötti kötelekeket. A hagyományos paraszti gazdálkodás visszaszorulása, a nők kereső tevékenységének elterjedése, a tradíciókat gyengítő társadalmi mobilitás, a falvakból a városokba irányuló vándorlás új alternatívákat nyitott, a kapcsolatteremtés új módjai terjedtek el, a család és a házasság ezáltal nyitottabbá és így sérülékenyebbé vált (Cseh-Szombathy 1991).

A család gazdasági funkcióinak fokozatos háttérbe szorulásával előtérbe kerültek a házasság érzelmi funkciói. A modern társadalmakban a szerelem jelenti a házasságkötés gyakran egyedüli legitim alapját, viszont a csupán erre épülő házasságot nem könnyű fenntartani, hiszen az érzelmek gyakran kiszámíthatatlanok. Miután a házassággal szemben támasztott elsődleges elvárás a házasfelek boldogsága lett, ennek hiánya esetén a házasság értelmét veszítette (Knox 1988; Skolnick 1996; Coontz 2004).

A 20. századhoz kötődik a fel nem bontott házasságok tartamának meghosszabbodása. A múlt században Európa nagy részén és Észak-Amerikában növekedett az átlagos élettartam, ebből következően a korábbinál jóval hosszabb, átlagosan közel ötvenévnnyi együttélésre számíthatnak a házasságot kötő fiatalok. Ilyen hosszú idő alatt nyilvánvalóan megnövekszik a válások kockázata is (Somlai 1986). Ehhez – a már említetteken kívül – még számos tényező hozzájárult.

Az egyik ilyen fontos tényező volt az értékek változása. A fentebb említett makrofolyamatok hatására a tágabb család és a közösség kontrollja gyengült, s ez együtt járt a tradicionális kulturális, erkölcsi és vallási normák fellazulásával, a házasság elveszítette hajdani normatív talapzatát.

A szekularizáció is nagy szerepet játszott a normák fellazulásában és a házasság intézményének fokozódó instabilitásában (Cseh-Szombathy 1994; Bumpass 2002), mert meggyengítette azokat a normákat, amelyek az elköteleződést, a másokért való felelősségvállalást célozták.

A megváltozott értékek azonban nem ugyanolyan mértékben jellemzők az egész társadalomra vagy esetleg bizonyos társadalmi csoportokra. Inkább a pluralizmus jellemző, a sokféle szemléletmód és értékrend együttes jelenléte a társadalomban és annak egyes csoportjaiban (Cseh-Szombathy 1994; Somlai 1999). A sokféleség hatására a külső szabályozás normatív ereje gyengült, a párkapcsolatok alakítása nagyobb szabadsággal jár, a közvetlen környezetben tapasztalt normák és értékek már nem jelentenek kizárólagos útmutatót, érvényességük megkérdőjelezhető.

Az utóbbi évtizedekben fokozatosan elhalványodott a házasság felbomlásához kapcsolódó társadalmi megbélyegzés is, amely devianciának minősítette és elítélte a

válást. A válások folyamatos terjedése döntő szerepet játszott a házasság intézményének megkérdőjelezésében, megingatta, majd le is rombolta az életre szóló házasság eszményét (Spéder 2005a). A megromlott házasságok felbontása az egyik lehetséges, társadalmilag elfogadott problémamegoldó módszerré vált. Gyakran már a házasság kezdetén számolnak a házasulandók ezzel a lehetőséggel – ennek egyik intézményesített formája a házassági szerződés –, s ennek tudatában esetleg kevesebb időt, energiát áldoznak a konfliktusok megoldására, adott esetben a megromlott házassági kapcsolat helyrehozására. A házasságok bomlékonyabbak voltak, akárcsak az élettársi kapcsolatok és a házasságon kívüli szülések terjedése, a társadalmi „stigma” elhalványodását jelzik, de ugyanakkor a társadalmi tolerancia erősödésének is kedveznek (Bumpass 2000).

A második demográfiai átmenet koncepciójának képviselői szerint is az értékváltozásnak van kulcsszerepe az új magatartásformák létrejöttében és terjedésében (Lesthaeghe 1996). Elsősorban az individualizálódás újabb hullámainak, a posztmaterialis értékek elterjedését, az autoritások elleni lázadást, a hagyományos nemi szerepek megkérdőjelezését, a jelenközpontúságot emelik ki.

A családi mikroközösség szintjén vizsgálva a házasság felbontásának okait, értelmezési keretként a szociális csereelmélethez folyamodhatunk. Ennek alapján Lewis és Spanier (1979) négyféle hatást vett figyelembe a válást befolyásoló tényezők vizsgálatakor: a *házasság vonzásait* és a *házasság feszültségeit*, mint házasságon belüli tényezőket, valamint a *más életformák vonzását* (alternatívákat) és a *külső nyomásokat* (gátakat), mint házasságon kívüli tényezőket. Az első kettő a *házasság minőségét* határozza meg, a stabilitását közvetetten, az utóbbi kettő pedig közvetlenül befolyásolja. A házasság *minőségét* a házasságon belüli pozitív és negatív tényezők aránya dönti el: a házasság előnyös oldalai, vagyis az elégedettséget nyújtó tényezők, mint a kölcsönös tisztelet, elfogadás, megértés, szeretet, szexuális örömök stb.; illetve a házasság hátrányos tényezői: feszültségek, megoldatlan konfliktusok, csalódások stb. A házasság *stabilitását* a párkapcsolaton kívüli tényezők is befolyásolják: a házasság fenntartását segítő külső nyomás, mint a válás esetén tapasztalható negatív környezeti reakciók, vagyis a külső elvárások, a válás utáni nehézségek, a gyermekek elvesztésétől, a kudarcától, a magánytól való félelem stb.; más életformák vonzásai, esetleges új párkapcsolat, szexuális kalandok lehetőségei stb. (Bognár–Telkes 1986). A válás valószínűsége tehát akkor a legnagyobb, ha nagyok a feszültségek, de gyengék a fennmaradást szolgáló kényszerek, és erős az alternatív lehetőségek vonzása (Cseh-Szombathy 1985; Gödri 2001; Phillips 2004).

A házasság felbomlásában – amint az eddigiekben már láttuk – demográfiai, társadalmi, gazdasági és pszichológiai tényezők egész sora játszik szerepet. A válás nem egyetlen mozzanat, hanem inkább folyamatnak tekinthető, amelyre hatással vannak az egyének életében bekövetkező egyéb események is, mint például a képzettség változása, a foglalkozási életútban vagy a lakáskörülményekben bekövetkezett változások stb. A személyes értékek, jellemzők és attitűdök is módosulhatnak az életút során (Jasilioniene 2007).

A válás a házastársi kapcsolatok megszűnésének egyszerre több szinten zajló folyamata. A legfontosabb szintek: az érzelmi leválás, a másik „elengedése”; a válás jogi aktusa; az életközösség megszűnése, a különköltözés; a szülő–gyermek kapcsolat új szerepeinek kialakítása; a vagyonmegosztás és végül a korábbi társas kapcsolatok átrendeződése (Bognár – Telkes 1986). Tehát a házasság megszűnése nemcsak az élet különböző területeire kiterjedő, hanem időben is elhúzódó folyamat, amelyben a válás jogi aktusa, a válás kimondása a bíróság által csupán egyetlen – és nem is mindig a legfontosabb – állomás.

A korábbiakban említetteken kívül a válási esélyeket a házastársak személyes jellemzői, elvárásai és igényei, konfliktus- és problémamegoldó készségei is befolyásolhatják. A döntésben szerepet játszó tényezők különbözőek a férfiak és a nők esetében, és időben is változnak: eltolódás tapasztalható az instrumentális okoktól az érzelmi okok felé (Kitson–Sussman 1982). A leggyakrabban az alkoholizmus, a hűtlenség, a kommunikáció és a megértés hiánya, az összeférhetlenség, a családon belüli nemi szerepek eltérő megítélése, a szexuális és az anyagi problémák merülnek fel (White 1990). Az említett okok fontossági sorrendje a családi életciklusok során változik: egyesek előtérbe kerülnek, míg mások háttérbe szorulnak (Rasche 1988). Saját kutatásaink alátámasztják a fentieket.²⁸ A nők több okot jelöltek meg, mint a férfiak. Az első három helyen említett ok azonban ugyanaz volt mindkét nemnél: a figyelmesség és a szeretet hiánya, a volt házastárs személyes szokásai és az anyagi problémák. A nőknél nagyobb súllyal szerepelt a volt házastárs italozása és költekezése, a férfiaknál pedig a saját munkával való túlterheltség. Emellett megjelent még a volt házastárs hűtlensége, problémák a családjával és a barátaival, továbbá szexuális problémák és a háztartási munkák, illetve a gyermeknevelés körüli nézeteltérések. A figyelmesség és a szeretet

²⁸ A KSH Népeségtudományi Kutatóintézete „Családi együttélés” címmel 2002/2003-ban kérdőíves vizsgálatot végzett a 2000-ben elvált férfiak és nők 1606 fős mintáján.

hiányának első helyre kerülése egyértelműen jelzi a házasság érzelmi oldalának előtérbe kerülését (Pongrácz 2005).

I.2.1.2. Következmények – szülők és gyermekek

Felvetődik a kérdés, hogy vajon a válni készülő, gyermeces házaspárok felméri-e, fel tudják-e mérni a gyermekekkel kapcsolatos, válás okozta nehézségeket, és ha igen, ez mennyiben befolyásolja a válásról hozott döntést. Alapvetően két kérdés merül fel a döntéshozatal során: a házasság felbontása esetén milyen mértékben lesznek képesek biztosítani saját maguk és gyermekeik anyagi-gazdasági jólétét, illetve hogy mennyire tudnak megfelelni a gyermekneveléssel kapcsolatos feladatoknak, mennyire tudnak „jó szülők” lenni.

A válás eltérően érinti a váló feleket, abból a közismert tényből kifolyólag, hogy a gyermekek többnyire az anyánál maradnak. Poortman és Seltzer (2007) kutatása szerint a szülők más-más nehézségekkel számolnak. Az anyák inkább az anyagi-gazdasági értelemben vett költségektől tartanak, míg az apák elsősorban a szülőként való szerepteljesítés miatt aggódnak – ami nem is meglepő, hiszen a gyermekek mindennapi létfenntartási szükségleteiről többnyire az anyáknak kell gondoskodniuk, míg a gyermektől külön élő apa esetén a szülői szerep tartalma változik meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az anyák ne vennék figyelembe a szülői feladatok többségének egyszemélyes ellátásában jelentkező nehézségeket, illetve hogy az apák figyelmen kívül hagynák a válás következtében rájuk háruló anyagi terheket (gyermektartás). A legtöbb szülő – nemre való tekintet nélkül – mindkét területen magas költségekkel számol, azonban a szülői feladatok ellátásával kapcsolatos aggodalmak valamelyest nagyobb visszatartó erőt jelentenek, mint a gazdasági nehézségektől való félelem.

Ugyancsak nem elhanyagolható – bár már inkább a szociálpszichológia területére tartozik –, hogy azok a párok, akik a válás mellett döntenek, hogyan értékelik döntésüket utólag. A válás – különösen a gyermeces párok válása – a korábbi kutatások tanúsága szerint minden érintettre negatív hatással van. Az anyagi-gazdasági helyzet romlása a válás után szinte törvényszerű, és nagyobb mértékű a nők esetében, mint a férfiaknál (Burkhauser et al. 1991); a férfiak esetében a jövedelemcsökkenés oka részben az, hogy nem tudják teljes egészében kompenzálni a korábbi partner kieső

jövedelmét, részben pedig a kötelező és önkéntes tartásdíj fizetése (McManus – DiPrete 2001). A gyermekek iskolai teljesítménye romlik és gyakoribb körökben a pszichés problémák előfordulása (Sigle-Rushton et al. 2005); a felnőttek is pszichés és alkalmazkodási problémákkal szembesülnek (Amato 1993) és ez a hatás nem csökken a válás egyre nagyobb mérvű elterjedésével sem, ahogyan azt korábban feltételezték; Ranschburg (1994) a válásnak tulajdonított deviáns viselkedésformák a gyermekeknél inkább a kiélezetten diszharmonikus házasság és családi élet következménye, nem elsősorban a válásé. A pszichológiai és jogi értelemben is kulturált válás szerinte kevesebb kárt okoz a gyermeknek, mint a megromlott házasság fenntartása. Kiemeli, hogy nagyon fontos az, hogy a gyermek milyen életkorában következik be a válás. Leginkább ártalmasnak azt tartja, ha az apa kilépése a családból még a gyermek megszületése előtt következik, mert ebben az esetben sokszor túlfélézéshez, túlzott szimbiózishoz vezet anya és gyermeke között. A kisgyermekkorban – a gyermek 6 éves kora előtt – bekövetkező válás gyakran kedvezőtlenül befolyásolja a gyermek nemi identitását és serdülőkora utáni szexuális magatartását. A gyermek serdülőkoraiban bekövetkezett válás az anyánál maradó gyermek esetében ismét a túlzott féltés, a túlgondoskodás veszélyét rejti.

Amato és Cheadle (2005) három generáción keresztül vizsgálták a válásnak a gyermekekre gyakorolt hatását és azt találták, hogy nincs nemek szerinti különbség és ez a hatás nem gyengül generációról generációra haladva.

Williams és Dunne-Bryant (2006) a válásnak a felnőttek pszichológiai jólétére gyakorolt hatását vizsgálták az Egyesült Államokban 1987 és 1992 közötti paneladatfelvétel alapján, és azt találták, hogy ez a hatás negatív és a legerősebb azoknál, akiknek fiatal gyermekei voltak a váláskor, és a nőknél nagyobb a hatás, mint a férfiaknál.

Ennek ismeretében miért döntenek mégis a válás mellett a házaspárok? Erre egyetlen logikus válasz lehet, mégpedig az, hogy azért, mert ettől a lépéstől valamilyen értelemben a saját és/vagy gyermekeik helyzetének javulását várják. Ha azonban az objektív körülményekben ilyen javulás nem tapasztalható, akkor ezt máshol kell keresnünk, feltehetően a személyes jól-lét területén. Utasi (1997) véleménye szerint a házastársak azért (is) választják a konfliktusmegoldás eszközeként a válást, mert a házasságukból hiányzó boldogabb, kiegyensúlyozottabb emberi kapcsolatra vágyanak, s azt remélik, hogy a veszteség megéri a változtatást. De valóban így van-e? Vagyis lényegében az a kérdés, hogy a válás után boldogabbak-e az elvált férfiak, nők és

gyermek? Erre nem tudunk egyértelmű választ adni, az azonban valószínűnek látszik, hogy a boldogság, a személyes jólét megítélése változik annak függvényében is, hogy mennyi idő telt el a válás óta.

Andress és Bröckel (2007) egy németországi panelvizsgálat²⁹ 1984 és 1999 közötti 16 hullámának adatait felhasználva azt találták, hogy az elváltak gazdasági helyzete romlott, és ez tükröződött saját anyagi helyzetük megítésében is. Ugyanakkor az étellel való általános elégedettség vizsgálata azt mutatta, hogy más szempontból viszont javult az életük a házasság felbomlása után. Hetherington és Kelly (2002) húsz év kutatásainak áttekintése során jutott arra a következtetésre, hogy 20-30%-ra tehető azoknak az aránya, akiknek javult a helyzetük ahhoz képest, mintha házasok maradtak volna, és 40% körüli azoknak az újránházasodottak az aránya, akik az új házasságban is az előző házassághoz hasonló problémákkal küzdenek, és további 30% helyzete romlott. Waite és munkatársai (2002) kifejezetten azt vizsgálták, hogy a válás után boldogabbak lesznek-e az emberek. A 80-as évek végén házasságukat boldogtalannak tartó párokat kérdezték meg öt év elteltével. Ők nem találtak semmilyen bizonyítékot arra vonatkozóan, hogy az elváltak boldogabbak lennének, mint azok, akik nem bontották fel boldogtalannak tartott házasságukat. Három olyan esetből, amikor a kérdezett saját állítása szerint boldogtalan volt a házasságában, de nem vált el, ketten öt évvel később már boldog házasságról számoltak be; ugyanakkor azok közül, akik elváltak, ötből csak egy élt újra boldog házasságban saját bevallása szerint. Magyarországon Kapitány (2001) vizsgálta a válás előtti és utáni elégedettséget a Magyar Háztartás Panel³⁰ adatai alapján. A válást megelőző egy és az azt követő két adatfelvétel adatait elemezte, az étellel való elégedettségre és a jövőbeli kilátásokkal való elégedettségre vonatkozó kérdésre kapott válaszok felhasználásával. A válás csekély – statisztikailag nem jelentős – elégedettség-növekedéssel járt az eddigi étellel való elégedettséget vizsgálva. Ugyanakkor komoly növekedés jelentkezett a jövőbe vetett bizalomban a válás után. Továbbá, míg az eddigi étellel való elégedettség mind a válás előtt, mind a válás után az többségénél jelentősen alacsonyabb, addig ez a jövőbeli kilátásoknál már nem igaz a válás után. Tehát a válás előtt az emberek mind az eddigi életükkel, mind kilátásaikkal elégedetlenek, a válás után ez a helyzet

²⁹ GSOEP, German Soci-Economic Panel

³⁰ A Magyar Háztartás Panel a TÁRKI évente megismételt adatfelvétele volt 1992 és 1997 között, 2650 háztartás volt a kiinduló minta.

megváltozik: eddigi életükkel ugyan továbbra is átlag alatti mértékben elégedettek, ugyanakkor a jövőbeli kilátásaikkal már annyira elégedettek mint az átlag.

Számos kutató egyetért abban, hogy a család átalakulása és a válások terjedése nem visszafordítható folyamat, ezért nem elsősorban a válások megakadályozására, hanem a vele járó negatív következmények mérséklésére kellene nagyobb figyelmet fordítani (Coontz, 2004). Ebben a szellemben és a megszokottól eltérően optimista hangnemben íródott Ahrons (2004) könyve, aki mélyinterjúk során felnőtt gyermekeket kérdezett szülei válásáról. Legfontosabb következtetései szerint a válás újraszervezi a családot, de nem szünteti meg; nem szükségszerűen rossz a gyermekek számára, amennyiben a szülők képesek a gyermekek érdekében együttműködni; továbbá, a már felnőtt gyermekek többsége helyesli szülei korábbi, válásról szóló döntését.

I.2.2. Új párkapcsolatok a válás után

Amikor a válás utáni új párkapcsolatok elméletei kereteit próbáljuk kialakítani, azzal a nehézséggel találkozunk, hogy az elméletek elsősorban az első párkapcsolatokra vonatkoznak, miközben a második vagy többedik párkapcsolatnál olyan tényezőkkel is számolnunk kell, amelyek az első párkapcsolatoknál még nincsenek jelen, vagy más súllyal esnek latba (például a korábbi kapcsolatból származó gyermek(ek), az átlagosan magasabb életkor, a szülői háttér szerepének csökkenése és az egyéni életút során elért teljesítmény feértékelődése stb.). Ezért ebben a részben először általánosságban tekintjük át a párkapcsolatok keletkezésére vonatkozó elméleteket, majd vázoljuk azokat a fontosabb tényezőket, amelyek elsősorban a későbbi párkapcsolatok kialakításánál jelentkeznek.

Már itt kiemeljük azt a tényt, hogy noha a válás utáni párkapcsolatokban az újraházasodás jelentős szerepet játszik, elsősorban az élettársi kapcsolat választása a jellemző.

I.2.2.1. A párkapcsolatok kialakulása – elméleti megközelítések³¹

A párválasztással több tudományág is foglalkozik – például a szociálpszichológia vagy a közgazdaságtan is -, itt elsősorban a szociológiai megközelítésekkel foglalkozunk. A szociológia általában két tényezőre vezeti vissza a párválasztást: a preferenciákra és a lehetőségekre – a preferenciák azt írják le, hogy kihez vonzódnak a társat választók, míg a lehetőségek a potenciális partnerek körét. A preferenciákat leíró elméletek közül a csereelméletet és a vonzalom-elméletet ismertetjük, a lehetőségekkel kapcsolatos elméletek közül pedig a csoport-tulajdonságok (méret, heterogenitás) hatásával foglalkozó elméleteket. Ezt követően kitérünk az első és a további párkapcsolatok közötti különbségekre.

A *csereelmélet* szerint minden embernek van egy bizonyos „piaci értéke”, ami attól függ, hogy milyen mértékben rendelkezik előnyös tulajdonságokkal – például szépség, intelligencia, vagyon, társadalmi státusz –, és az emberek a lehető legmagasabb értékű, számukra legmegfelelőbb társat keresik. Ilyen módon egymásra találnak azok, akik „piaci értéke” hasonló, és így az emberek kicserélik saját értékeiket mások értékeiért – ebben az értelemben beszélhetünk cseréről (Kenrick et al. 1993). Az elmélet szerint a házassági piacok hasonlítanak a hagyományos piacokra, ahol különböző javak cserélnek gazdát – a különbség az, hogy itt férfiak és nők cserélnek a másik nem számára vonzó tulajdonságokat .

A csereelmélet egy másik változata szerint (Rusbult 1983) a kapcsolattal való elégedettséget és elköteleződést nem csak a költségek és jutalmak befolyásolják, hanem a befektetések is. Rusbult kétféle befektetést különböztetett meg: a külsődleges befektetések nem a kapcsolatra vonatkoznak, de elveszhetnek a kapcsolatból való kilépéssel – ilyen például a közös otthon vagy a közös barátok –; a belső befektetés a kapcsolatba fektetett idő, pénz, vagy az érzelmek. Vizsgálatában – egyetemisták együttjárását elemezte – azt találta, hogy mindkét típusú befektetés növeli a párkapcsolat iránti elköteleződést.

A párválasztást irányító másik mechanizmus lehet a hasonlóság. A szociálpszichológiában egyik alaptétele, hogy a hasonló emberek vonzódnak egymáshoz.

³¹ Az érvrendszerek bemutatása Kalmijn és Graaf két tanulmányán, Bukodi, illetve Lőrincz elméleti összefoglalásán alapul (Kalmijn–Graaf 2000; Graaf–Kalmijn 2003; Bukodi 2004; Lőrincz 2006).

A másik említett csoportba tartoznak a lehetőségekre vonatkozó elméletek. Az egyik ilyen a közelségi hipotézis: ha valakivel gyakran találkozunk, azt jobban kedveljük, vagyis csupán a találkozások gyakorisága következtében vonzalom alakulhat ki. Ennek a hipotézisnek egyik alkalmazása szerint, ha gyakran találkozunk tőlünkvalamilyen tekintetben különböző emberekkel, akkor gyakoribbak lesznek a heterogén kapcsolataink is.

A párválasztásra törekvő személy általában bizonyos preferenciákkal, elvárásokkal rendelkezik a leendő társa iránt, illetve a párválasztás révén bizonyos szükségleteit igyekszik kielégíteni. A döntések a házassági piacon születnek, ahol a párt kereső személyek egyrészt bemutatják saját erőforrásaikat, másrészt felméri a potenciális partnerek különböző tulajdonságait. Ezek a tulajdonságok nagyon sokfélék lehetnek, mi itt elsősorban a gazdasági, kulturális és demográfiai tényezőkre összpontosítunk. Az elváltak esetében speciális körülményként figyelembe kell vennünk az először párt keresőkénél magasabb életkort, valamint azt, hogy többnyire gyermekük is van.

A párválasztást befolyásoló tényezők időről időre változnak egy adott társadalomban, és az egyén életútja során is. Amikor a párkapcsolat gazdasági alapja a „hagyományos” családi munkamegosztás, amelyben a férfiak feladata a megfelelő jövedelem biztosítása, a nők pedig a háztartás ellátása, a legjobb választási stratégia a férfiak kedvező munkaerő-piaci, foglalkozási státusának és a nőknek a háztartás vezetésében használható tudásának a párosítása. Ez a modell az elmúlt évtizedekben alapvetően megváltozott annak következményeként, hogy a nők egyre nagyobb arányban lépnek be a munkaerőpiacra. Ennek folytán a nők gazdasági erőforrásai is fontos szerepet játszhatnak a párválasztás során. Az egyéni életút korai szakaszában nagyobb a származás és a formális képzettség szerepe. Az iskola világából kilépve, ahogy egyre több idő telik el a végzettség megszerzésétől, előtérbe kerül a foglalkozás, a jövedelem és a presztízs. Az elvált párkeresők esetében tehát ez utóbbiak befolyásoló ereje a jelentősebb.

Ha a párt keresők igényeit, szükségleteit vesszük figyelembe, azt mondhatjuk, hogy az emberek azért lépnek új párkapcsolatra, hogy emeljék anyagi, érzelmi és szociális jólétüket. Minél nagyobb hiányt szenved valaki ezekben, annál nagyobb valószínűséggel törekszik új párkapcsolat kialakítására. Például, partnerkapcsolata felbomlását követően a legtöbb nő anyagilag meglehetősen kedvezőtlen helyzetbe kerül, főként ha gyermeket is nevel, s ebből a helyzetből az egyik lehetséges kiút az új

párkapcsolat. Ha az egyszülős család új keresővel bővül, nő az együttélők anyagi jóléte. De nem csak gazdasági értelemben jelent változást az új társ megjelenése: érzelmi támogatást nyújt, társaságot biztosít, továbbá saját kapcsolatai révén kibővíti a személyes kapcsolati hálózatot.

Az új párkapcsolat valószínűsége annál nagyobb, minél vonzóbb valaki a másik nem számára, vagyis minél „kelendőbb” a másodlagos házassági piacon (second marriage market).³² A személyes vonzerőt számos tényező határozza meg, többek között a külső megjelenés, az iskolázottság, a társadalmi helyzet. Az előbbi a kor előrehaladtával apad,³³ így a párkapcsolati esélyek is csökkennek. A foglalkozásnak pozitív és negatív hatása egyaránt lehet. A magasabb státusban lévő nő vonzóbb lehet a házassági piacon, ugyanakkor gazdaságilag kevésbé van rászorulva egy második jövedelemre (Sweeney 1995). A második párkapcsolat esetében a mérlegelésnek olyan új szempontjai is megjelenhetnek, mint az előző kapcsolatból származó gyermekek, akik többnyire korlátozó hatást gyakorolnak. Ha a kevésbé vonzó személyek egymás számára elfogadhatók, ez nem feltétlenül akadályozza a pártalálást. Tény persze, hogy a vonzóbb személyek szélesebb körből választhatnak, míg a kevésbé vonzóak számára kevesebb a lehetőség is, ezért hosszabb időt igényel a megfelelő partner megtalálása, és kisebb az esélyük is erre. A potenciális partner értékét növelő jellemzők az életkorral változhatnak, tehát az elváltaknál más súllyal jelenhetnek meg. Az iskolai végzettség, a kereset és a munkaerőpiacon használható különböző tudások nagyobb súllyra tehetnek szert, csökkenhet a fizikai vonzerő és az alkalmazkodóképesség szerepe. Esetleg az iskolázottság is veszíthet a jelentőségéből, ehelyett előtérbe kerül a foglalkozási pozíció és az anyagi helyzet.

A párkapcsolati mintákat nemcsak a párt kereső személy szükségletei és vonzó vagy kevésbé vonzó tulajdonságai határozzák meg, hanem magának a házassági piacnak a tulajdonságai is. Az itt fellelhető lehetőségek függenek olyan makrostrukturális tényezőktől, mint a népesség egészének demográfiai, társadalmi összetétele, de függenek a lokális házassági piacok – települések, kisebb régiók, szomszédságok, vallási csoportok, iskolák, munkahelyek – jellegétől is.

³² A házassági piac nem más, mint a házastársat keresők interakcióinak színtere. A „másodlagos” kifejezés itt arra utal, hogy a házastársat – vagy tágabb értelemben: párt – keresők korábban már voltak házasok. Esetünkben nemcsak házasságról, hanem élettársi kapcsolatáról is szó lehet, mivel azonban a kifejezés így terjedt el a szakirodalomban, mi is ezt használjuk.

³³ A külső megjelenés akár javulhat is, ha például valaki többet tud magára költeni.

A partnerválasztás lehetőségeit alapvetően behatárolja az életkor és a lakóhely. Az idősebbek számára általában jelentősen csökken a potenciális partnerek száma, ez pedig korlátozza az elváltak pártalálási lehetőségeit – bár ez a nők esetében érvényesül erősebben. A három legfontosabb lokális házassági piac a szomszédság, a munkahely és az iskola – amelyek más-más szerepet töltenek be a párválasztásban. Az utóbbi kettőn inkább a teljesítmény érvényesül, míg az első a származási homogámiában játszhat szerepet. További két fontos lokális házassági piac a szülői család kapcsolathálója, illetve a különböző önkéntes szervezetek, közösségek, klubok. Az elváltak esetében ezek a piacok lényegesen szűkebbek: az iskolának és a szülői családnak már nincs, vagy alig van szerepe.

Az új párkapcsolat kialakítását az érintettek kulturális jellemzői, értékorientációi is befolyásolhatják. A kulturális hasonlóság általában már magának a megismerkedésnek is elengedhetetlen feltétele, de később is megkönnyíti egymás viselkedésének megértését, lehetővé teszi – az ízlés hasonlósága révén –, hogy a partnerek közös elfoglaltságokat találjanak, és valószínűsíti, hogy hasonlóan gondolkodjanak az élet fontos mozzanatairól. A párkapcsolattal, illetve a házassággal kapcsolatos attitűdöknek szintén fontos a szerepe. Nehéz állást foglalni abban, hogy az előző rossz házasság kiket motivál új házasságra. Például törekedhetnek az elváltak arra, hogy az újabb kudarcot vagy a válással járó újabb procedúrát elkerüljék, ezért nem házasodnak, vagy házasság helyett élettársi kapcsolatra lépnek. Mégis, az az általános tapasztalat, hogy az emancipáltabb, individualisztikus és nem vallásos emberek kevésbé hajlamosak arra, hogy új házasságot kössenek (Graaf–Kalmijn 2003). Az élettársi kapcsolatokról e tekintetben kevesebb ismerettel rendelkezünk, de számos vonatkozásban az előzővel ellentétes hatást feltételezhetünk. A modernebb értékeket vallók általában kevésbé elkötelezettek a párkapcsolatok iránt, minél nagyobb kötöttséggel járnak ezek, annál inkább – tehát feltételezhetjük, hogy az együttélést jobban elfogadják, mint a házasságot (Kalmijn–Graaf 2000).

Az új párkapcsolat kialakításának valószínűsége az érintett személy kapcsolathálójának sűrűségétől is függ. Minél gyakrabban és több emberrel találkozik valaki, annál nagyobb az esélye arra, hogy megtalálja a számára megfelelő személyt. A második vagy többedik párkapcsolat esetében ez a tényező még nagyobb szerepet játszik, mint az elsőnél, részben azért, mert maga a házassági piac is szűkebb, részben pedig azért, mert ekkor már kiesnek egyes természetes ismerkedési helyszínek, például az iskola vagy a szórakozóhelyek.

I.3. ALAPVETŐ TENDENCIÁK A PÁRKAPCSOLATOK KELETKEZÉSÉBEN ÉS MEGSZŪNÉSÉBEN

Ebben a fejezetben az a célunk, hogy képet adjunk az egyszülős családok kialakulásának és megszűnésének és ezen belül a válások és a válást követő új párkapcsolatok kialakulásának Európában és Magyarországon tapasztalható főbb demográfiai folyamatairól. Tesszük ezt azért, hogy szélesebb kontextusban lássuk elemzésünk tárgyát, valamint azért, hogy Magyarországot össze tudjuk hasonlítani más európai országokkal és el tudjuk helyezni az európai országok között. Áttekintésünk a múlt század második felét³⁴ és az európai országok egy részét (főként a jelenlegi Európai Unió országokat) igyekszik átfogni, ahol és amennyiben ez lehetséges a rendelkezésre álló adatok alapján. Természetesen dolgozatunkban csak a legalapvetőbb tendenciák bemutatására vállalkozunk, mintegy háttérként az ezt követő elemzésekhez.

A fejlett országokban általános jelenség a házasságkötési hajlandóság csökkenése, a válások arányának növekedése és az élettársi kapcsolatok elterjedése. Ezek a változások azt eredményezik, hogy növekszik a népességben a nőtlenek/hajadonok és az elváltak aránya, miközben a házas népesség részaránya csökken. A gyermekek szempontjából a legfontosabb változás, hogy növekszik a gyermekes párok között az élettársi kapcsolatban élők aránya, továbbá növekszik a gyermeküket egyedül nevelő elvált, illetve korábban nem házas szülők aránya.

Amikor az egyszülős családok kialakulását vizsgáljuk, figyelembe kell vennünk az ehhez az állapothoz vezető minden lehetséges utat, vagyis a házasságok felbomlását, az élettársi kapcsolatok megszűnését és az egyedülálló gyermekvállalását is. Az egyszülős helyzetből való kilépést a szülő új párkapcsolata vagy a gyermek státuszában bekövetkezett változás (nagykorúvá válás, eltartotti státusz megszűnése, a szülői házból való elköltözés) jelentheti. Az itt felsorolt jelenségek egy részéről bőségesen áll rendelkezésünkre statisztikai adat, míg másokról különböző kutatások alapján vannak ismereteink, s ennek megfelelően eltérő a különböző folyamatok bemutatása is.

³⁴ A bemutatandó időszak ilyen kiválasztását az indokolja, hogy a későbbi elemzésekben felhasznált adatok is erre az időszakra vonatkoznak.

I.3.1. Házasságkötés és válás

A válások tendenciái szoros összefüggésben vannak a házasságkötések alakulásával. A házasságkötési hajlandóság a legtöbb fejlett országban már évtizedek óta csökken, ezt jól mutatja a teljes első házasságkötési arányszám³⁵. A nők teljes első házasságkötési arányszámait tekintve Magyarország az európai országok középmezőnyében helyezkedik el, mind a csökkenés mértékét, mind magának az arányszámnak az értékét figyelembe véve (I.3.1.1. táblázat). 1970-ben még csaknem minden nő házasságot kötött, 2000-re azonban felére csökkent ez az arány, ami azt jelenti, hogy várhatóan csupán minden második nő fog megházasodni 50 éves kora előtt.

I.3.1.1.táblázat: A nők teljes első házasságkötési arányszáma az Európai Unió egyes tagországaiban, 1970–2000

	1970	1980	1990	2000
Ausztria	0,91	0,68	0,58	0,54
Belgium	0,98	0,77	0,72	0,52
Bulgária	0,97	0,97	0,89	0,52
Ciprus	–	0,78	1,18	1,41
Csehország	0,91	0,90	1,02	0,50
Dánia	0,82	0,53	0,60	0,73
Egyesült Királyság	1,04	0,76	0,62	0,53*
Észtország	1,04	0,94	0,79	0,39
Finnország	0,94	0,67	0,58	0,62
Franciaország	0,92	0,71	0,56	0,62
Görögország	1,06	0,87	0,73	0,52
Hollandia	1,07	0,68	0,66	0,59
Írország	1,10	0,84	0,70	–
Lengyelország	0,91	0,90	0,91	0,63
Lettország	0,87	0,97	0,94	0,40
Litvánia	1,14	0,94	1,06	0,51
Luxemburg	0,97	0,75	0,64	0,55
Magyarország	0,97	0,89	0,77	0,49
Németország	0,98	0,69	0,64	0,58
Olaszország	1,01	0,78	0,69	0,62*
Portugália	1,15	0,87	0,88	0,73
Románia	0,84	1,02	0,92	0,64
Spanyolország	1,01	0,76	0,69	0,61
Svédország	0,62	0,53	0,55	0,53
Szlovákia	0,87	0,87	0,96	0,52
Szlovénia	0,96	0,79	0,51	0,45

*1999-es adat

Forrás: Demográfiai Évkönyv 2001. KSH, Budapest.

³⁵ A teljes első házasságkötési arányszám azt mutatja meg, hogy a házasodási korba lépő, 15 éves életkort elért férfiak és nők hányad része kötne házasságot bizonyos (nőknél 49, a férfiaknál 59 éves) korig. Azon a feltételezésen alapul, hogy az adott naptári évben 15 éves korukat elérő férfiak és nők ugyanolyan gyakorisággal fognak megházasodni 50, illetve 60 éves korukig, mint az adott naptári évben tették.

Miközben a házasságkötések aránya csökken, a válások éppen ellenkező tendenciát mutattak, arányuk szinte folyamatosan emelkedett az elmúlt évtizedekben. Bár a válás régóta jelen van a magyar társadalomban, a múlt század első évtizedeiben inkább csak periferiális jelenségnek tekinthettük (Lőcsei 1978; Csernákné 1996). Manapság a teljes válási arányszámok³⁶ alapján Magyarország az Európai Unió magas válási arányszámokkal jellemezhető nyugati tagországaikhoz áll közel (I.3.1.2. táblázat).

I.3.1.2. táblázat: Teljes válási arányszámok az Európai Unió egyes tagországaiban
1970 - 2004

	1970	1980	1990	2002	2004
Ausztria	0,18	0,26	0,33	0,45	0,46
Belgium	0,10	0,20	0,31	0,54	–
Bulgária	0,14	0,18	0,17	0,21	0,31
Ciprus	–	0,04	0,07	0,22	0,24
Csehország	0,26	0,31	0,38	0,46	0,49
Dánia	0,25	0,40	0,44	0,47	0,47
Egyesült Királyság	0,16	0,35	0,37	0,45	–
Észtország	–	0,50	0,46	0,48	–
Finnország	0,17	0,28	0,42	0,50	0,50
Franciaország	0,12	0,22	0,32	0,39	–
Görögország	0,05	0,06	0,12	–	–
Hollandia	0,11	0,25	0,30	0,37	0,35
Lengyelország	0,14	0,14	0,15	0,18	0,23
Lettország	0,51	0,54	0,44	0,37	0,36
Litvánia	0,25	0,38	0,39	0,41	0,45
Luxemburg	0,10	0,27	0,36	0,51	0,49
Magyarország	0,25	0,29	0,31	0,42	0,42
Németország	0,17	0,25	0,29	–	0,46
Olaszország	0,05	0,03	0,08	0,13	–
Portugália	0,01	0,07	0,12	0,39	0,33
Románia	0,05	0,20	0,19	0,20	–
Spanyolország	–	–	0,10	0,10	–
Svédország	0,23	0,42	0,44	0,55	0,52
Szlovákia	–	–	0,24	0,33	0,33
Szlovénia	0,13	0,16	0,25	0,15	0,25

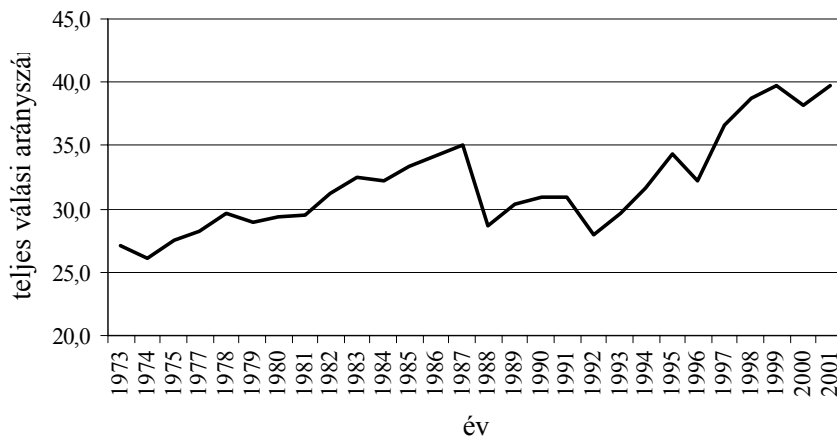
Forrás: Demográfiai Évkönyv 2005. KSH, Budapest.

Magyarországon az 1945. évi, a házasság felbontását megkönnyítő rendelet hozzájárult a válások számának a háború utáni jelentős emelkedéséhez. Az 1952-ben hatályba lépett házassági bontójog megszüntette a vétkességre alapozott bontóokokat. Ezzel a házasság felbontása előtt álló jogi akadályok lényegében megszűntek. A válások száma és aránya töretlenül emelkedett az 1980-as évek második feléig. 1987-ben a

³⁶ A teljes válási arányszám azt mutatja meg, hogy a megfigyelt időszakban kötött házasságokra átlagosan hány válás jutna, amennyiben az adott naptári időszak (például év) házasságtartam-specifikus válási arányszámai változatlanul fennmaradnának.

családjogi törvény újabb módosítása eljárásjogi szigorítást³⁷ vezetett be a bontóperes eljárásba. Ennek hatására a válási arányszámok – 1988-as mélyponttal – visszaestek az 1970-es évek második felét jellemző, már akkor is magasnak tartott színvonalra. 1989 óta a válások trendje kisebb ingadozásokkal ismét emelkedést mutat (Csernákné 1996) (I.3.1.1. ábra).

I.3.1.1. ábra: Teljes válási arányszámok Magyarországon, 1973–2001

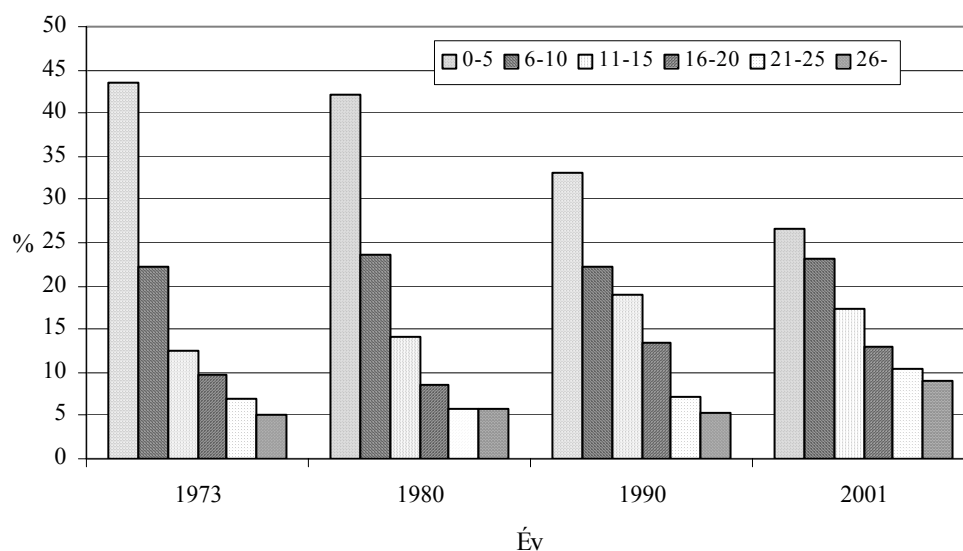
Forrás: Demográfiai Évkönyv 2001, KSH Budapest.

A válások számának és arányának növekedése részben a korai házasságkötést követő korai válásokból, részben pedig a növekvő várható élettartam következtében hosszabbá váló házasságok felbontásának növekvő gyakoriságából adódik (Csernákné 1996). A válások házasságtartam szerinti összetételében megfigyelhető, hogy a rövidebb ideig fennálló házasságok felbontása egyre kisebb, és a hosszabb, különösen a 20 évnél is tovább tartó házasságok bomlása pedig egyre nagyobb részarányt képvisel (I.3.1.2. ábra). 1973-ban a házasságkötéstől eltelt öt éven belül a házasságok 10%-a ért véget válással, 1990-ben is hasonló volt az arány, 2001-ben pedig kissé magasabb, 11,5%. A tíz éven belül felbontott házasságok aránya alig változott 1973 és 2001 között, a hosszabb házasságtartamoknál azonban jelentős növekedés tapasztalható: a tizenöt éven belül felbontott házasságok aránya 21%-ról 30%-ra, a húsz éven belül felbontott házasságoké 23%-ról 34%-ra nőtt.

³⁷ A Családjogi Törvény 1986. évi módosításának folyamánya volt 1987 közepén a „kötelező békéltető tárgyalás”-nak nevezett eljárásjogi szigorítás. Nem a válást szigorították, hanem azt feltételezték, hogy a békéltető tárgyalás elősegíti a válások csökkenését és így a házasságok stabilitásának megőrzését. Sokan ennek ismeretében igyekeztek a békéltetés kötelező elrendelése előtt megindítani a válási procedúrát, míg mások inkább elhalasztották. Néhány év alatt azonban ismét elérte a válási arány a korábbi magas szintet.

Az átlagos házasságkötéskori életkor emelkedésével az átlagos válási életkor is emelkedett: 1973–2001 között a férfiaknál 36 évről 39-re, a nőknél 33 évről 36-ra, miközben a váló felek életkora közötti különbség lényegében állandó, 3 év volt.³⁸

I.3.1.2. ábra: A felbontott házasságok házasságtartam szerinti megoszlása (%), 1973–2001

Forrás: KSH, saját számítások.

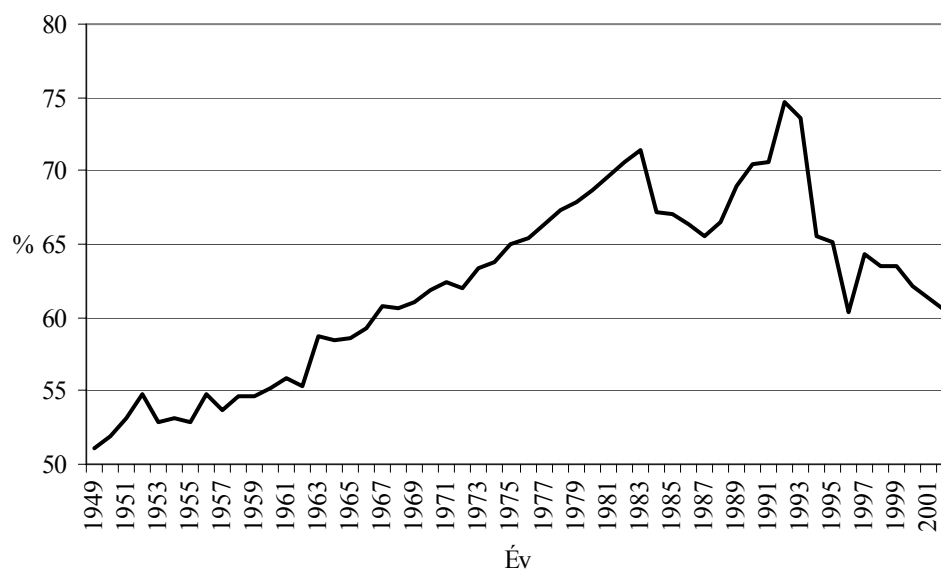
A válások tendenciáinak módosulása azért is érdemel figyelmet, mert ma már többségben vannak az olyan esetek, amikor a házasság felbontása egy vagy több, a házasságból származó gyermeket is érint. Így van ez annak ellenére, hogy a magyarok európai összehasonlításban még az évszázad elején is a leginkább gyermek- és családcentrikusok közé tartoztak a válás és a gyermekek kérdésében: 91%-uk tartotta rossznak vagy nagyon rossznak a válások számának növekedését, 97%-uk értett egyet azzal, hogy a gyermekeknek kétszülős családban kellene felnőniük, 94% szerint pedig rossz vagy nagyon rossz, hogy növekszik az egyszülős családban felnevelkedő gyermekek száma.³⁹

³⁸ Ezek az adatok azonban nemcsak az első házasságokat és nemcsak az azokat követő válásokat tartalmazzák, és mivel a többedik házasságok/válások általában magasabb életkorban következnek be, viszont a válások túlnyomó része első válás, ezért az itt közöltnél valamivel alacsonyabb az első házasságot követően elváltak átlagos életkora.

³⁹ Az idézett adatok a Population Policy Acceptance II. vizsgálatból származnak, amelyet 2000 és 2003 között számos európai országban lebonyolítottak (Ausztria, Belgium, Csehország, Észtország, Finnország, Németország, Magyarország, Litvánia, Hollandia, Lengyelország, Szlovénia). Ez a kutatás az 1991-ben lezajlott PPA I. vizsgálat ismétlése volt.

A válások gyermekszám szerinti alakulását tekintve azt látjuk, hogy az 1950-es évek elején a felbontott házasságok közel fele gyermektelen volt, az 1990-es évek elejére ez az arány egynegyedre esett vissza és megnövekedett a két-, illetve három és több gyermekes felbomló házasságok aránya. A nézőpont megfordításával azt mondhatjuk, hogy míg az 1970-ben véget ért házasságok 60%-ában született gyermek, 1980-ra ez az arány több mint 70%-ra nőtt, az 1990-es évek elején érte el a 75%-os csúcst, majd meredek csökkenés következett (I.3.1.3. ábra). Az utóbbi 4-5 évben 60% körüli ez az arány. A váláskor gyermeket még nem nevelők arányának emelkedése a gyermekvállalási életkor kitolódásával van összefüggésben.

I.3.1.3.ábra: A felbontott házasságok hány százalékában született közös gyermek 1949–2002

Forrás: Demográfiai Évkönyv 2001, KSH Budapest

A gyermekes – gyermektelen válások arányán túl bennünket különösen a váláskor még kiskorú gyermeket nevelők házasságának bomlása érdekel. Az egy válásra jutó kiskorú gyermekek száma 1970-ben még 0,73 volt, 1980-ra 0,6-ra csökkent, ám 1990-re már 1,05-re emelkedett, a későbbiekben valamelyest csökkent, s az utóbbi években 1 körül stagnál. Tehát miközben a gyermekes válások aránya csökkent az 1990-es évektől, a válásokban érintett kiskorú gyermekek száma nem követte ezt a csökkenést. Ezt a képet árnyalhatjuk, ha külön vesszük az iskoláskor előtti korú (0–6 éves) és az annál idősebb kiskorú (7–17 éves) gyermekek számát. Ekkor azt látjuk, hogy az egy válásra jutó 0–6 évesek átlagos száma az 1950-es évektől napjainkig

folyamatosan csökken, miközben az ennél idősebbeké növekszik – ez viszont azt támasztja alá, hogy a nagyon fiatal, iskoláskort még el nem ért gyermek mégiscsak jelent valamelyest visszatartó erőt, de ez inkább csak a válás elhalasztását jelenti.

I.3.2. Egyszülős családok

A következőkben az egyszülős családok elterjedtségét és néhány alapvető jellemzőjét mutatjuk be makrostatisztikai adatok alapján. Az egyszülős család statisztikai és szociológiai fogalma némileg eltér egymástól.

Magyarországon a legutóbbi, 2001. évi népszámlálás (az 1990. évi népszámlálás is) a család fogalmát a következőképpen határozta meg: „A család a házastársi vagy élettársi, illetve vérségi kapcsolatban együtt élők legszűkebb köre. A család lehet házaspár típusú, ezen belül házaspár nőtlen, hajadon gyermekkel vagy gyermek nélkül, illetve élettársi kapcsolatban együtt élő két személy nőtlen, hajadon gyermekkel vagy gyermek nélkül, és *egy szülő (apa vagy anya) nőtlen, hajadon gyermekkel*” – tehát a család fogalmába az egyszülős családok is beletartoznak. Gyermeknek csak „a nőtlen, hajadon (azaz házasságot még soha nem kötött) családi állapotú, gyermek családi állású személy”-ek⁴⁰ számítanak. A népszámlálások tehát a gyermek státuszt nem kötötték a gyermek életkorához. Ez azért lényeges, mert az egyszülős családok - mint társadalmi jelenség - szempontjából elsősorban a kiskorú, illetve eltartott gyermeket nevelő családok vizsgálata a legfontosabb. A nemzetközi statisztikai adatközlések során számos ország figyelembe veszi a kritériumok között a gyermek életkorát, ez azonban országonként változó. Tehát a makrostatisztikai adatok feldolgozásakor mindig szem előtt kell tartanunk az egyszülős család adatgyűjtés során használt meghatározását.

Az egyedülálló szülők családi állapotának vizsgálatakor nem szabad elfelejtenünk, hogy a nőtlen/hajadon családi állapot különböző élethelyzeteket takarhat: például akik egyedülállóként vállaltak gyermeket, nem éltek együtt a gyermek apjával; akik élettársi kapcsolatban éltek, gyermeket szültek, majd ezt követően az élettársi kapcsolat felbomlása következtében maradtak egyedül gyermekkel. A másodikként említett csoport azért különösen fontos számunkra, mert az élettársi kapcsolatok növekvő száma nő, és mivel az ilyen kapcsolatok – a házasságokhoz viszonyítva –

⁴⁰ 2001. évi népszámlálás. 6. Területi adatok. 6.21 Összefoglaló adatok, I. kötet. KSH. Budapest, 2002. 250–251. oldal.

bomlékonyabbak. Ez azt jelenti, hogy az egyszülős családokon belül egyre nagyobb arányban jelennek meg a korábban élettársi kapcsolatban élők, akikről viszonylag kevés a megbízható statisztikai adatgyűjtés. Tehát, ha csak az elváltakat és a különézőket nézzük az egyszülős családokon belül, alulbecsöljük azok számát, akik élettársi kapcsolat megszűnését követően maradnak magukra gyermekükkel.

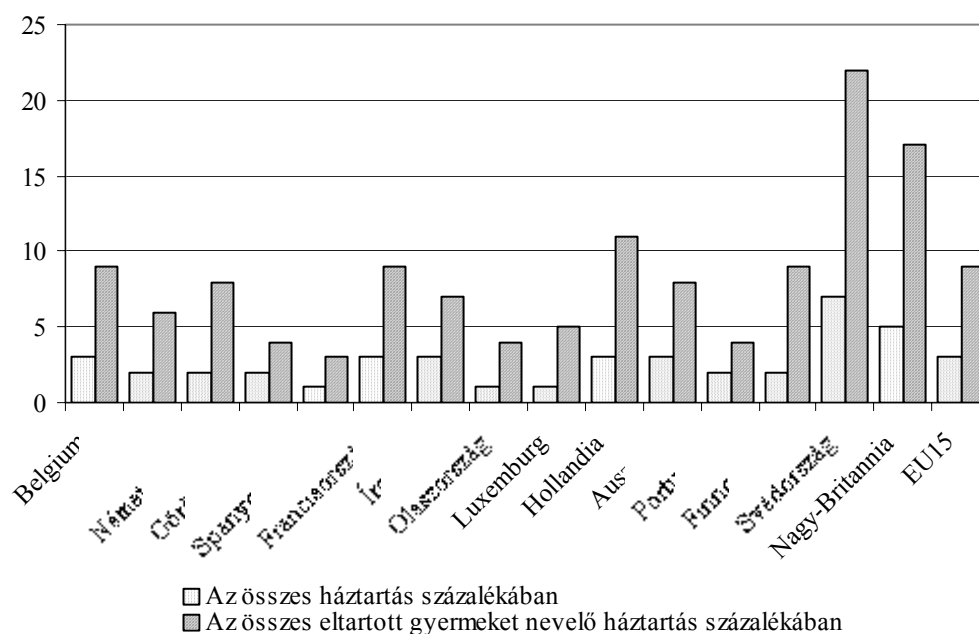
A vizsgált jelenség szempontjából a bevallás is okozhat torzításokat. Ma már a hazai és a nemzetközi gyakorlat is kétszülős családként tartja nyilván a házasságban élőkön kívül azokat is, akik együtt élnek, de törvényesen nem kötöttek házasságot. Az élettársi kapcsolatok társadalmi elfogadottsága azonban országonként különböző, ezért a bevallott és a tényleges együttélések aránya közötti különbség eltérő lehet a különböző országokban (S. Molnár 1997).

Mindezek figyelembevétel vegyük szemügyre az egyszülős családok elterjedtségét és néhány fontos jellemzőjét Európa egyes országaiban és Magyarországon.

Az Európai Unióban az egyszülős háztartások elterjedtsége az utóbbi 20-30 évben számottevően növekedett, ám a növekedés különböző mértékű volt az egyes országokban. (Egyszülős háztartásnak itt azt tekintjük, ahol egyetlen szülő él együtt eltartott⁴¹ gyermekével.) 2001-ben több mint 4,3 millió egyszülős háztartás volt az Európai Unió országaiban, 1%-tól (Spanyolország, Olaszország, Luxemburg) 7%-ig (Nagy Britannia) terjedő arányt képviselve az összes háztartáson belül. Ha az összes eltartott gyermeket nevelő háztartáshoz viszonyítjuk az egyszülős háztartásokat, a legmagasabb arányt Svédországban (22%), a legalacsonyabbat pedig Spanyolországban (3%), illetve Olaszországban, Portugáliában és Görögországban (4%) találjuk (I.3.2.1. ábra). Magyarországon az egyszülős családok aránya az összes családhoz viszonyítva 10%, míg az összes eltartott gyermeket nevelő családhoz viszonyítva 20% - ez azonban nem hasonlítható össze közvetlenül az Európai Unió adatokkal, mivel ott háztartásokról beszéltünk, itt pedig családokról.

⁴¹ Eltartott: önálló keresettel nem rendelkező.

I.3.2.1. ábra. Egyszülős háztartások az Európai Unió 15 tagországában
2001

Forrás: ECHP UDB, Eurostat, December 2003; Népszámlálás 2001, KSH.

Az összes egyszülős család 91%-a volt anya-gyermek típusú az Európai Unió országaiban 2001-ben. Kiugróan magas a gyermeküket egyedül nevelő apák aránya Svédországban, ahol minden negyedik egyszülős család apa-gyermek típusú, míg Dániában csupán 4% ez az arány. Magyarországon az apa-gyermek és anya-gyermek típusú egyszülős családok aránya éppen megegyezik az Európai Unió átlagával.

A gyermeküket egyedül nevelő anyák családi állapot szerinti összetétele meglehetősen vegyes képet mutat, erősen függ ugyanis az adott országban elfogadott, a párkapcsolatokra és a gyermekvállalásra vonatkozó normáktól. Csaknem minden országban az elváltak aránya a legmagasabb, a külön élő szülőkkel együtt pedig szinte mindenütt meghaladja az 50%-ot (I.3.2.1. táblázat). A hajadonok aránya a legmagasabb Írországban, a legalacsonyabb pedig Olaszországban és Japánban. Olaszországban legnagyobb az özvegyek aránya, 63%, ennek tizedét sem éri el Finnországban, Írországban, Hollandiában, Új Zélandon, Portugáliában, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban.

I.3.2.1. táblázat: A gyermeküket egyedül nevelő anyák megoszlása családi állapot szerint (%)

	Hajadon	Különélő	Elvált	<i>Különélő és elvált Együtt</i>	Özvegy	Összesen
Ausztria (1999)	26	8	34	42	32	100
Belgium (1997)	16	29	39	68	14	100
Finnország (1999)	34	13	48	61	5	100
Németország (1999)	27	13	39	52	22	100
Írország (1999)	63	29	2	31	6	100
Izrael (1999)	10	12	58	70	18	100
Olaszország (1998)	7	..	31	31	63	100
Japán (1998)	7	4	68	72	19	100
Luxemburg (2000)	22	23	34	57	22	100
Hollandia (2001)	33	11	51	62	6	100
Új Zéland (1996)	46	29	20	49	5	100
Portugália (1996)	13	19	31	50	30	100
Spanyolország (1999)	12	4	57	61	27	100
Nagy Britannia (2001)	46	20	29	49	4	100
Egyesült Államok (2000)	43	18	35	53	4	100

Forrás: Bradshaw, J. & Finch, N. (2002). A Comparison of Child Benefit Packages in 22 Countries. Table 2.3. UK: Department for Work and Pensions.
<http://www.childpolicyintl.org/contexttabledemography/table218.pdf>

Magyarországon a 2001-es népszámlálás adatai alapján becsülhető, hogy a nőtlenek és hajadonok aránya 12% az egyszülős családokon belül, az elváltak aránya 55%, a különélők és elváltak pedig együttesen csaknem kétharmadát teszik ki a gyermeküket egyedül nevelő szülőknek.⁴²

I.3.2.2. táblázat: 15 évesnél fiatalabb gyermeket nevelő egyszülős családok aránya és megoszlása, 1970–2001

Év	Egyszülős családok aránya	Anya és gyermek az egyszülős családok arányában	Apa és gyermek	Összes család száma
1970	12,0	88,4	11,6	1249779
1980	14,9	82,8	17,2	1201669
1990	23,8	78,9	21,1	1034947
2001	21,0	91,1	8,9	864996

Forrás: Népszámlálás 2001, KSH

⁴² Ez azonban csak becslés, amely úgy keletkezett, hogy a szokásos statisztikai egyszülős család fogalmat használó adatokból kihagytuk a 60 éves és idősebb szülőket, hiszen ebben a korcsoportban már feltehetően a fiatalabb korosztályoknál jóval ritkább akár a kiskorú, akár az eltartott gyermek jelenléte.

Már láttuk, hogy az egyszülős családokban túlnyomórészt az anya az egyedüli szülő. A fenti táblázatból (I.3.2.1. táblázat) az is világosan kivehető, hogy az apák inkább az idősebb gyermekeket nevelik. Ahogy emelkedik a legfiatalabb gyermek életkora, úgy növekszik az egyszülős családok körében az apa-gyermek típusúak részaránya: a 6 éven aluli gyermeket nevelők körében megfigyelt közel 6%-os arány megkétszereződik a 18 éven aluli gyermeket nevelők körében (I.3.2.4. táblázat)

I.3.2.4. táblázat: Legalább egy, az adott életkor alatti gyermeket nevelő egyszülős családok megoszlása a gyermeket nevelő neme szerint (%)
2001

	Apa		Anya		Együtt N
	szám	%	szám	%	
6 éven aluli	3701	5,7	61007	94,3	64708
15 éven aluli	16103	8,9	165675	91,1	181778
18 éven aluli	22474	10,0	202251	90,0	224725
25 éven aluli	40053	12,0	293898	88,0	333951
Eltartott*	30851	10,9	253339	89,1	284190

* Saját keresettel nem rendelkező.

Forrás: Népszámlálás 2001, KSH, saját számítás.

A 15 évesnél fiatalabb gyermekek közül Budapesten minden ötödik, a községekben csak minden tizedik nevelkedik egyszülős családban. A települési lejtőn lefelé haladva – Budapesttől a községek felé – csökken a 15 évesnél fiatalabbak körében az egyszülős családokban nevelkedők aránya. (I.3.2.5. táblázat) (Az eltartott gyermekeknél is hasonlóak a tendenciák, csupán az arányok módosulnak valamelyest, lásd Függelék 1. táblázat).

I.3.2.5. táblázat: A 15 évesnél fiatalabb gyermekek száma és megoszlása család- és településtípus szerint
2001

	Budapest		Megyei jogú város		Város		Község	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Házaspáros	173 360	78,2	250 623	82,6	399 915	85,7	583 226	88,4
Egyszülős	48 226	21,8	52 715	17,4	66 560	14,3	76 735	11,6
Összesen	221 586	100,0	303 338	100,0	466 475	100,0	659 961	100,0

Forrás: Népszámlálás 2001, KSH, saját számítás

A 15 év alatti gyermekek megoszlása az egyszülős-kétszülős családi helyzet szerint változatos képet mutat Európában (I.3.2.6. táblázat). A 0-4 éves gyermekek

körében azt látjuk, hogy a déli országokban nagyon alacsony az egyszülős családban élők aránya: Cipruson nem éri el a 3 százalékot és görögországban is alacsonyabb 6 százaléknál. Néhány országban azonban minden ötödik ilyen korú gyermek egyszülős családban él (például az Egyesült Királyságban vagy Szlovéniában), Észtországban és Csehországban pedig még ennél is magasabb arányt figyelhetünk meg. A volt szocialista országokban az átlagosnál nagyobb ez az arány: hét országból ötben 20 százalékhoz közeli vagy meg is haladja azt. Ennél lényegesen alacsonyabb adatokat csak Romániában (9%) és Magyarországon (12%) találunk. Azt is látjuk, hogy négy ország kivételével az egyszülős családban nevelkedők részaránya a 10-14 között mindenütt magasabb, mint a 0-4 éveseké. A párkapcsolatok növekvő instabilitását figyelembe véve várható, hogy a legfiatalabb korosztály tíz év múlva nagyobb arányban fog egyszülős családban élni, mint 2000-2001-ben a 10-14 évesek⁴³ (Spéder 2005a).

I.3.2.6. táblázat: Az egyszülős családban nevelkedő 15 év alatti gyermekek aránya a gyermekek életkora szerint (2000–2001)

Ország	0–4 éves	5–9 éves	10–14 éves
Ciprus	2,8	5,6	6,6
Cseh Köztársaság	23,3	20,2	20,0
Dánia	11,0	16,1	18,3
Egyesült Királyság	21,0	23,8	24,8
Észtország	23,0	24,8	26,4
Finnország	11,2	16,0	18,8
Franciaország	10,4	14,0	15,9
Görögország	5,5	8,0	10,0
Hollandia	7,8	11,2	13,5
Lengyelország	18,9	15,1	14,3
Liechtenstein	8,0	11,0	14,1
Litvánia	18,1	18,6	19,5
Magyarország	12,3	14,5	17,1
Németország	10,6	13,7	15,6
Norvégia	11,7	16,2	18,1
Olaszország	8,2	9,0	10,5
Portugália	7,9	10,2	11,9
Románia	9,1	10,5	13,3
Szlovák Köztársaság	17,8	13,4	13,1
Szlovénia	19,3	14,7	13,9

Forrás: Spéder, 2005a.

Andersson (2002) a különböző családtípusokban eltöltött időt vizsgálta a gyermekek 14 éves koráig 16 európai országban és az Egyesült Államokban (I.2.3.7.

⁴³ Az egyszülős státus elterjedtsége korcsoportonként különböző lehet, ezeket az arányokat azonban csak akkor lehetne az életútra jellemző adatként összehasonlítani, ha az egyszülős családi helyzetbe való bekerülés, illetve kikerülés esélyét időben változatlanak tekintenénk – feltételezésünk szerint azonban a párkapcsolatok bomlékonysága a jövőben növekedni fog.

táblázat). Az anya-gyermek (illetve anya nélküli) egyszülős családban töltött idő aránya az Egyesült Államokban volt a legmagasabb, átlagosan 22 százalék, míg Európában ugyanez az arány átlagosan 10 százalék. A legmagasabb értéket Lettországra találta, míg Flandriában, Szlovéniában, Spanyolországban és Olaszországban 3-6 százalék között mozog az ilyen típusú családban eltöltött idő a gyermekkor során. A mostohacsaládban eltöltött idő tekintetében is az Egyesült Államok vezet 10 százalékkal, míg Európában a 15 év alatti gyermekek ennek az időtartamnak a felét, gyermekkoruk 5 százalékát töltik mostohacsaládban. A legmagasabb, 7-8 százalékos értékek Kelet-Németországban, Csehországban és Lettországra tapasztalhatók, a legalacsonyabbak, 0-2 százalék közöttiek Olaszországra, Spanyolországra, Szlovéniára és Lengyelországra jellemzőek.

I.3.2.7. táblázat: A különböző családtípusokban eltöltött idő 0–14 éves korban, százalékban

Ország	Periódus	Egyszülős család	Kétszülős család (házasság és élettársi kapcsolat is)	Mostohacsalád (anyával)
Svédország	1987–93	12	81	6
Norvégia	1983–89	7	89	4
Finnország	1983–89	8	88	4
Franciaország	1988–94	11	86	3
USA	1989–95	22	67	10
Ausztria	1990–96	12	84	4
Nyugat-Németország	1986–92	12	83	5
Flandria	1985–92	5	92	3
Olaszország	1990–95	3	97	0
Spanyolország	1989–95	4	94	1
Kelet-Németország	1984–89	13	79	8
Magyarország	1988–93	8	87	5
Cseh Köztársaság	1992–97	8	85	7
Szlovénia	1989–95	6	92	2
Lettország	1989–95	15	79	7
Litvánia	1989–95	10	86	3
Lengyelország	1986–91	9	90	1

Forrás: Gunnar, 2002.

Adatainak egyik legfontosabb tanulsága az, hogy a gyermekek túlnyomó többsége vér szerinti szüleivel nevelkedik fel. A legalacsonyabb az ép családban nevelkedve töltött idő aránya az Egyesült Államokban, de még ott is 67 százalékos, Európában a legkisebb érték 79 százalék (Kelet-Németország és Lettország), a legmagasabb 97 százalék (Olaszország). A legtöbb esetben a szülők házasságban élnek,

Svédország kivételével, ahol igen elterjedt az élettársi kapcsolat, amelyben gyermeket is vállalnak: a svéd gyermekek gyermekkoruk 17 százalékát töltik ilyen típusú családban.

Az egyszülős családok elterjedtségének áttekintése után megvizsgáljuk, hogy milyen tendenciák érvényesülnek a válást követő új párkapcsolatokban.

I.3.3. Párkapcsolatok a házasság után

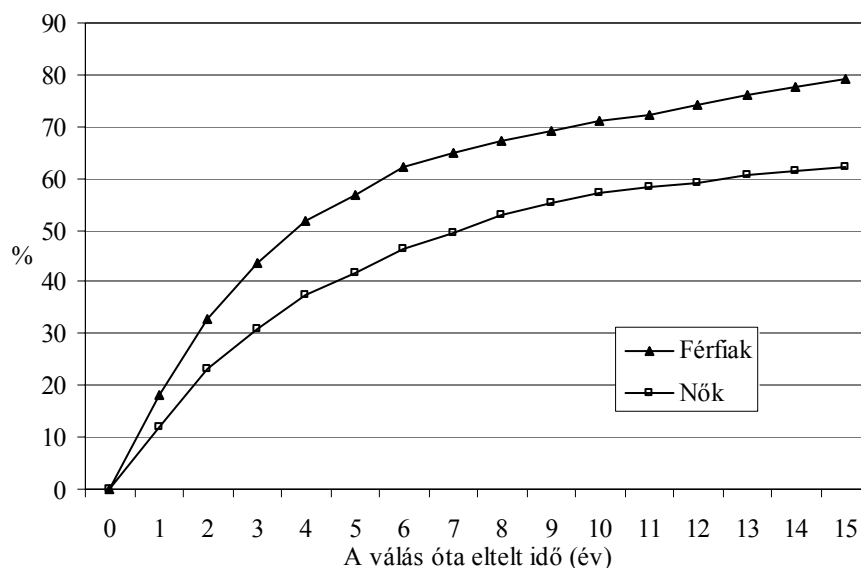
A házasság felbomlását követően az új (együttélésen alapuló) párkapcsolatoknak két formáját különböztetjük meg: az újráházasodást és az élettársi kapcsolatokat. Statisztikai adatokból ismeretes, hogy az újráházasodási kedv jelentősen csökkent az utóbbi időben, az élettársi kapcsolatok viszont egyre jobban terjednek, s nem kivétel ez alól a házasságot követő kapcsolatok területe sem. Az újráházasodásokról hosszú évtizedekre visszamenőleg rendelkezünk makrostatisztikai adatokkal, az élettársi kapcsolatok esetében ez nem így van.⁴⁴

A statisztikai adatok alapján nyert képet kiegészíthetjük reprezentatív adatfelvételekből származó adatokkal, az általunk használt adatbázis, az „Életünk fordulópontjai” panelvizsgálat első hullámának adatai megfelelőek erre a célra is. Az eredmények szerint az első házasság megszűnését követő 2 éven belül a férfiak 33%-a, a nők 23%-a létesít együttélésen alapuló párkapcsolatot. A férfiak fele a válást követően négy év után ismét együtt él valakivel, míg a nők esetében ehhez nyolc évre van szükség. A férfiak 11%-a, a nők 32%-a sem élettársi, sem házastársi kapcsolatra nem lép, ők egyedül maradnak (I.3.3.1. ábra). Adataink a mintánkban szereplő 1948–2001 között elváltakra vonatkoznak.

Ebben az esetben nem választottuk külön az újráházasodásokat és az élettársi kapcsolatokat, tudjuk azonban, hogy az újráházasodás sokkal ritkább és gyakorisága egyre csökken az elváltak körében: az új párkapcsolatok döntő többsége élettársi kapcsolat.

⁴⁴ Magyarországon először az 1970-es népszámlálás során kérdezték az élettársi kapcsolatról – akkor csak a nőktől –, 1980-ban azonban már a férfiktól is, és azóta a népszámlálások és a mikrocenzusok során egyaránt kérdezik.

I.3.3.1. ábra: Új párkapcsolatok az elváltak körében a válás óta eltelt idő függvényében, nemek szerint (%)

Forrás: „Életünk fordulópontjai” című panelvizsgálat első hulláma, KSH NKI 2001/2002, saját számítás.

Attól függően, hogy a vizsgált időszakon belül melyik évtizedre esett a házasság felbontásának kimondása, eltérő az új párkapcsolatok kialakításának előfordulása és típusa. Már egy meglehetősen tág csoportosítás is érzékelteti az újrَاهázasodás visszaszorulását és nemek szerinti különbségét (I.3.3.1. táblázat)

I.3.3.1. táblázat: Az első házasságukból elvált férfiak és nők új párkapcsolatai, a válás időszaka szerint

Az új párkapcsolat típusa nemenként	A válás időszaka				Összesen
	1969 és előtte	1970–1979 között	1980–1989 között	1990–2002 között	
Férfiak					
Házasság	84,4	66,4	41,4	11,3	40,7
Élettársi kapcsolat	12,5	26,5	38,6	32,2	30,4
Nincs új kapcsolata	3,1	7,1	20,0	56,5	28,9
N (100%)	96	155	220	283	754
Nők					
Házasság	67,5	51,4	28,9	10,7	33,2
Élettársi kapcsolat	11,0	22,5	33,0	22,4	23,7
Nincs új kapcsolata	21,5	26,1	38,1	66,9	43,1
N (100%)	181	249	336	411	1177

Forrás: Az „Életünk fordulópontjai” című panelvizsgálat első hulláma, KSH NKI 2001/2002.

A minta legrégebbi (1969-ben vagy korábban) elváltjainak meghatározó többsége – mindkét nem esetében – újráházasodott. Élettársi kapcsolat ebben a körben még alig létesült, és relatíve kevesen – akkor is inkább a nők – maradtak egyedül.

Az első házasságukat válással később – 1970–1979, illetve 1980–1989 között – lezárók körében már látható az újráházasodás csökkenésének és az élettársi együttélések térnyerésének tendenciája.

A legutóbbi időszakban (1990–2002 között) elváltokról most még nehéz egyértelmű megállapítást tenni, mivel az esemény óta viszonylag rövid idő telt el. Az adatok mindenestre azt sejtetik, hogy az élettársi kapcsolatot választók határozott többségbe kerülnek az újráházasodókkal szemben. Az új párkapcsolatra lépő nők aránya továbbra is valamennyi csoportban alacsonyabb, mint a férfiaké.

Újráházasodás

A válást követő újráházasodás Európában csökkenő tendenciát mutat, és a nők körében általában kisebb mértékű az újráházasodás, mint a férfiaknál (I.3.3.2. táblázat).

I.3.3.2. Ezer elvált férfira és nőre jutó házasságkötések száma
Európa egyes országaiban, 1990, 2000, 2005

		1990	2000	2005
Csehország	férfi	n.a.	39	32
	nő	n.a.	29	24
Dánia	férfi	47	49	44
	nő	37	37	33
Németország	férfi	n.a.	48	37
	nő	n.a.	42	33
Olaszország	férfi	n.a.	64	53
	nő	n.a.	36	33
Románia	férfi	n.a.	70	60
	nő	n.a.	37	34
Szlovákia	férfi	n.a.	30	28
	nő	n.a.	18	18
Finnország	férfi	31	28	n.a.
	nő	22	23	n.a.
Svédország	férfi	31	22	22
	nő	23	20	21
Norvégia	férfi	44	33	n.a.
	nő	32	27	n.a.
Svájc	férfi	n.a.	52	48
	nő	n.a.	32	31

Forrás: Eurostat.

Az elváltak újránházassodási hajlandósága Magyarországon is drámaian csökken: míg 1970-ben 1000 elvált férfira 168, ugyanennyi elvált nőre 84 házasságkötés jutott, addig 2000-ben már csak 29, illetve 20. Az I.3.3.3. táblázatból látható, hogy a csökkenés folyamatos és napjainkig tart, valamint a férfiak esetében jóval nagyobb mértékű, mint a nőknél.

I.3.3.3. Ezer elvált férfira és nőre jutó házasságkötések száma Magyarországon, 1950–2005

	Férfiak	Nők
1950	256	107
1960	264	104
1970	168	84
1980	94	56
1981	88	53
1990	46	32
2000	29	20
2005	27	17

Forrás: Demográfiai évkönyv 2006. KSH Budapest

A házasulók között egyre nagyobb részarányt képviselnek azok, akik már nem első házasságukat kötik, amint ezt a I.3.3.4. táblázat adatai mutatják. Míg 1970-ben az esetek 25,6%-ában az újránházassodó párok legalább egyike volt már házas, 2005-re ez arány 30,5%-ra növekedett. Mivel a házasságkötések száma ebben az időszakban jelentősen csökkent, a növekvő arány valójában csökkenő létszámot jelent: az 1970-es 24665 újránházassodáshoz képest a 2005-ös 13473 eset több mint 11 ezres csökkenést jelent.

I.3.3.4. táblázat: Házasságkötések az előző házasság szerint, 1949–2005

Év	Összes házasságkötés	Egyik fél sem volt házas	Egyik fél volt házas	Mindkét fél volt házas	Összesen
1949	107 820	78,5	15,0	6,5	100,0
1960	88 566	73,1	15,9	11,0	100,0
1970	96 612	74,5	14,4	11,1	100,0
1980	80 331	70,7	16,6	12,7	100,0
1990	66 405	72,2	15,6	12,2	100,0
2000	48 110	70,7	17,1	12,2	100,0
2005	44 234	69,5	18,5	12,0	100,0

Forrás: Demográfiai évkönyv 2006. KSH Budapest.

Élettársi kapcsolat válás után

A válást követő újránházasodás csökkenése mellett az élettársi kapcsolat növekedése tapasztalható az elváltak körében. Magyarországon már az 1970-es évektől elterjedtebb volt az élettársi kapcsolat, mint számos nyugat- és észak-európai országban. Nemcsak az elterjedés mértékében, hanem más jellemzőkben is különbözött ezektől az országoktól: az élettársi kapcsolatban élők aránya gyorsabban növekedett a korábban házasok körében, mint a nőtlenek/hajadonok csoportjában; a gyermekes nők körében nagyobb valószínűséggel fordult elő, mint a gyermekteleneknél; és elsősorban az alacsonyabb iskolai végzettségűek választották ezt a párkapcsolati formát (Carlson-Klinger 1987).

I.3.3.5. táblázat: A 15-49 éves, élettársi kapcsolatban élő nők aránya Magyarországon (%) 1970–2001

Családi állapot	1970	1984	1990	2001
Hajadon	1,8	3,4	5,1	16,1
Házias	0,6	0,4	0,4	0,6
Özvegy	9,2	13,6	11,6	18,8
Elvált	12,5	17,1	20,6	28,6
Összesen	1,5	2,5	3,4	9,5

Forrás: Spéder, 2005a.

Az elváltak arányának növekedése nem jelenti azt, hogy a korábbi sikertelen házasság után ne próbálkoznának új kapcsolattal. Egy részük ismét házasságot köt, más részük élettársi kapcsolatba lép. 2001-ben a 15–49 év közötti az elvált nők 29%-a élt élettársi kapcsolatban, tehát 1970-hez viszonyítva több mint kétszeres a növekedés (I.3.3.5. táblázat). Az elváltak körében 1970-től 2001-ig folyamatosan növekedett az élettársi kapcsolatban élők aránya.

II. ESEMÉNYTÖRTÉNETI ELEMZÉS⁴⁵

II.1. AZ ELEMZÉS MÓSZERE ÉS A FELHASZNÁLT ADATOK

Az előzőekben vázolt folyamatok, illetve az azokban szerepet játszó tényezők vizsgálatához az eseménytörténeti elemzés nyújt megfelelő kereteket, a felhasznált adatbázis pedig az „Életünk fordulópontjai” című panel-adatfelvétel első hullámából származik. Mind az első házasság felbomlásának, mind pedig az azt követő új párkapcsolatok kialakulásának elemzésekor az eseménytörténeti elemzést és az említett adatbázist alkalmazzuk, ezért röviden ismertetjük ezeket.

II.1.1. Az elemzés módszere: az eseménytörténeti elemzés

Az eseménytörténeti elemzés egyre jobban elterjed a szociológiai kutatások területén, magyar nyelven azonban nincs hozzáférhető leírása, ezért a következőkben röviden ismertetjük a módszer alapjait.⁴⁶

Az *eseménytörténet* egy vagy több eseménytípus időbeli előfordulásának leírása. Jellemző példa a kapcsolattörténet, amikor általában az együttélésen alapuló kapcsolatok kezdetét és végét rögzítjük, és érdeklődésre számot tartó esemény lehet a házasságkötés vagy az élettársi kapcsolat kezdete, illetve a válás vagy különélés bekövetkezése. Az eseménytörténeti elemzést arra használjuk, hogy tanulmányozzuk egy bizonyos esemény bekövetkezéséig eltelt időtartamot, ahol az időtartam kezdete az az időpont, amikortól egy egyén ki van téve annak a kockázatnak, hogy az adott esemény bekövetkezik. Például ilyen értelemben egy egyén attól kezdve van kitéve a válás kockázatának, amikortól házasságra lépett.

A legtöbb esetben az eseménytörténeti elemzés célja az, hogy meghatározzuk, milyen tényezők állnak kapcsolatban a vizsgált esemény időzítésével. Az eseménytörténeti vagy *kockázati modellek* regressziós modellek, amelyben egy esemény előfordulásának „*kockázatát*” egy *változókészlet* segítségével becsüljük meg. Tehát az

⁴⁵ Az ebben a részben bemutatott tanulmányok elkészítését az OTKA támogatta „A párkapcsolatok formaváltozása – átmenetek és/vagy stabilitás” című projekt keretében (T 0490066).

⁴⁶ Az érdeklődő olvasó a mellékletben tájékozódhat az eseménytörténeti elemzés további lehetőségeiről, a számítógépes megvalósításról és a legalapvetőbb szakirodalomról.

eseménytörténeti elemzés olyan módszer, amely arra alkalmas adatok esetén többféle technikai eljárással is megvalósítható.

A kockázati modelleket két alapvető tulajdonságuk különbözteti meg más típusú regressziós modellektől. Az egyik, hogy ebben az esetben lehetőség van olyan megfigyelések figyelembevételére is, amelyek esetében csak részleges információ áll rendelkezésünkre az esemény bekövetkezésének időpontjáról, ezeket cenzorált megfigyeléseknek nevezzük – például amikor valaki házasságot köt, de a kérdéses időpontjáig nem válik el: ekkor nem tudjuk, hogy a későbbiekben bekövetkezik-e az esemény vagy sem. A másik tulajdonság, hogy a magyarázó változók értékei változhatnak a megfigyelési időszak során – ilyen például a gyermekek száma a házasság tartama alatt, vagy az iskolai végzettség: a kockázati időtartam alatt egyes megfigyelt személyek képzésben vehetnek részt, ezáltal magasabb iskolai végzettségre tehetnek szert. Ezek a dinamikus változók igen fontos szerepet kapnak az eseménytörténeti elemzésben: alkalmazásukkal lehetővé válik a vizsgált eseményt befolyásoló változók változásainak figyelemmel kísérése is.

Az eseménytörténeti elemzés első lépése azoknak az *állapotoknak* a meghatározása, amelyek között különbséget szeretnénk tenni. Az állapotok a függő változó kategóriái, és az ezen állapotok változásai közötti dinamika az, amit meg akarunk magyarázni. Egy bizonyos időpontban egy személy csak egyetlen egy állapotban lehet. A házasságtörténet vizsgálata során például négy állapotot szokás elkülöníteni: nőtlen/hajadon, házas, elvált, özvegy.

Az *esemény* nem más, mint *átmenet* egyik állapotból a másikba, vagyis egy kezdeti vagy *kiinduló állapotból* a *végállapotba*, vagyis, példánknál maradva, a válás átmenet a házas állapotból az elvált állapotba. Az, hogy milyen állapotokat különböztetünk meg, meghatározza azt is, hogy mely lehetséges események bekövetkezését tudjuk vizsgálni. Például, ha a párkapcsolatok vizsgálatánál csak a házas és a nem házas állapotokat különböztetjük meg, akkor csak a házasságkötés, a válás és az özvegyülés szerepelnek a lehetséges események között – az élettársi kapcsolat kialakítása és megszűnése nem.

Egy további fontos fogalom a *kockázati periódus*. Ahhoz, hogy egy bizonyos esemény előfordulhasson, az adott személynek a kezdeti vagy kiinduló állapotban kell lennie, vagyis rendelkeznie kell azzal a kockázattal, hogy az adott esemény bekövetkezik. Azt az időszakot, amikor fennáll az esélye annak, hogy egy esemény bekövetkezik, kockázati periódusnak nevezzük. Például egyértelmű, hogy csak a

házasok válhatnak el, vagyis csak a házasok esetében áll fenn a válás, a válás eseményének kockázata. Továbbá, a válás kockázati periódusai azok az időszakok, amikor az adott személy házas. Más esetekben azonban kevésbé nyilvánvaló, hogy mikor kezdődik a kockázati periódus és a kutatónak kell kiválasztani a megfelelő kezdetet. Egy ilyen példa az első szülés tanulmányozása, amikor is kérdés, hogy milyen időpontot tekintünk a kockázati periódus kezdetének. Azokban a társadalmakban, ahol a házasságon kívüli szülés ritka, a házasságkötéskori életkor lehet a természetes kezdeti időpont, ahol viszont a házasságon kívüli szülés általános jelenség, ott például tekinthetjük a kockázati időszak kezdetének az első menstruáció időpontját.

A kockázati periódust epizódokra tagoljuk, ahol egy epizód olyan folyamatos időtartam, amely idején az egyén mindvégig ki van téve annak a kockázatnak, hogy a vizsgált esemény bekövetkezik. Minél kisebb egységekben mérjük az időt, minél rövidebb egy epizód, annál differenciáltabb képet tudunk adni egy adott esemény adott élettörténeti periódusban való bekövetkezéséről vagy be nem következéséről.

Ezeknek a fogalmaknak a felhasználásával azt mondhatjuk, hogy az eseménytörténeti elemzés nem más, mint annak az időtartamnak az elemzése, amely alatt a kérdéses esemény nem következik be a kockázati periódus alatt. Amikor a vizsgált esemény az „első házasság”, az elemzés arra az időtartamra vonatkozik, amikor az egyének még nem lépnek be az első házasságba, más szavakkal, arra az időszakra, amikor nőtlen/hajadon állapotban maradnak. A gyakorlatban az eseménytörténeti modellekben a függő változó nem az idő vagy az időtartam önmagában, hanem az *átmenetráta*. Ezért az eseménytörténeti elemzést úgy is meghatározhatjuk, mint egy esemény előfordulási rátáinak elemzését a kockázati periódus idején. Az első házasság példáján, az eseménytörténeti modell a korábban soha nem házas személyek házassági rátáival foglalkozik.

Az eseménytörténeti elemzés legnagyobb előnye tehát a korábban alkalmazott módszerekkel szemben az, hogy bizonyos eseményeknek nemcsak a bekövetkezését, hanem az életútbeli időzítését is vizsgálhatjuk, és dinamikus változók alkalmazásával egy-egy tényező hatását árnyaltabban vizsgálhatjuk. Ugyanakkor a módszer alkalmazásához részletes és pontos adatokra van szükségünk, amelyeket elsősorban panelvizsgálatokból nyerhetünk.

II.1.2. Az adatok: az „Életünk fordulópontjai” panel-adatfelvétel

A Népeségtudományi Kutató Intézet 2001-ben indította útjára az „Életünk fordulópontjai” című demográfiai alapfelvételt. Ezek a fordulópontok – demográfiai szempontból – az önálló élet megkezdéséhez (munkába állás, saját lakásba költözés, házasságkötés), illetve a további életút során bekövetkezett változásokhoz (gyermekek születése majd később elköltözése, munkahely változtatása, másik lakásba költözés, válás, újabb házasságkötés, nyugdíjazás) kötődnek. A kutatás elindítását alapvetően két tényező motiválta: egyrészt, az azt megelőző évtizedben bekövetkezett nagymérvű változások az említett fordulópontokkal összefüggésben; másrészt sok esetben magukról a folyamatokról, azok okairól és következményeiről sincs pontos képünk. Ezek feltárása és feltérképezése érdekében született meg az alapfelvétel, amely a válaszolók életútjának következő kérdéseire összpontosít: a fiatalok leválása a szülői családról; az élettársi kapcsolat és/vagy házasság választását meghatározó okok illetve ezek hatása; a párkapcsolatok minősége; a válás illetve szétköltözés körülményei és következményei; az újraházasodás illetve a válás utáni új párkapcsolatok körülményei és következményei; a gyermekvállalás körülményei és következményei; felkészülés a nyugdíjas korra; a nyugdíjasok életkörülményei; generációs kapcsolatok és egyenlegek.

A vizsgálat újdonsága, hogy a keresztmetszeti kép mellett egy ritkábban alkalmazott módszer segítségével közelíti meg a változásokat, illetve azok mozgatórugóit: panelelemzéssel és az élet- vagy eseménytörténi adatfelvétel alkalmazásával.

A panelmódszer – vagyis amikor ugyanazokat a válaszadókat nemcsak egyszer, hanem bizonyos idő elteltével újra megkérdezik – nagy előnye, hogy ki tudja küszöbölni az emlékezet torzításait, és így meg tudja különböztetni a tényleges okokat a feltételezésektől és hiedelmektől. Hátránya ugyanakkor, hogy az adatállomány csak az adatfelvétel utolsó hulláma után válik teljessé. Ez utóbbit kiküszöbölendő az adatfelvétel első hulláma úgy készült, hogy önállóan is elemzhető, teljes értékű adatállomány legyen.

Az élet- vagy eseménytörténi elemzés lényege, hogy időrendi sorrendben kérdezi végig a válaszadó életútjának eseményeit, és ennek segítségével az események egymásutánjának jellegzetes mintázatait tudja kilakítani. Így például megvizsgálható, hogy a különböző kohorszokban és/vagy társadalmi csoportokban hogyan alakulnak az első párkapcsolatok, illetve azok felbomlása: mikor, illetve mely csoportokra jellemző,

hogyan az első (együttélésen alapuló) párkapcsolat élettársi kapcsolat, illetve kik azok, akiknél házasság, és ezek milyen gyakran, mennyi idő eltelté után, milyen körülmények között bomlanak fel.

Ahhoz, hogy az adatok alapján megbízható eredményekre és megalapozott következtetése jussunk, arra van szükség, hogy a felvétel során megfelelő számú demográfiai esemény történjen – ehhez pedig minél több megkérdezettre, illetve arra van szükség, hogy két kérdés között minél hosszabb idő teljen el. Az első hullámban megkérdezett több mint 16 ezer válaszadó és a három éves követési távolság kielégíti ezeket a feltételeket.⁴⁷

Elemzéseink során az első hullám adatait használtuk – ahogy már említettük, retrospektív adatok is alkalmasak lehetnek eseménytörténeti elemzésre –, mert amikor az elemzések készültek, még nem álltak rendelkezésünkre tisztított formában a második hullám adatai.

⁴⁷ Az adatfelvétel első hulláma 2001/2002 fordulóján zajlott le több mint 16 ezer fős mintán; a második hullám 2004/2005 fordulóján több mint 13 ezres mintán (a csökkenés oka a „panelkopás”, a válaszadók különböző okok miatti lemorzsolódása); jelenleg a harmadik hullám előkészítése zajlik.

II.2. AZ ELSŐ HÁZASSÁG FELBOMLÁSA: VÁLÁS GYERMEKKEL ÉS GYERMEK NÉLKÜL

II.2.1. A váláshoz vezető társadalmi-demográfiai okok: hipotézisek

A bevezető részben már áttekintettük a válás általános, makrotársadalmi, a családi mikroközösségben rejlő, illetve személyes okait. A következőkben az egyes társadalmi-gazdasági-demográfiai tényezőkre térünk rá.

McKay (2002) összefoglalja azokat az – elsősorban demográfiai jellegű – hatásokat, amelyek összefüggésbe hozhatók a válás megnövekedett valószínűségével. Ezek a következők: korai házasságkötés, házasság előtti együttélés, házasság előtti szülés, a házasságkötés után rövid időn belül az első gyermek megszületése, rossz anyagi körülmények, alacsony képzettség, különböző társadalmi osztályból származó házastársak, válás a szűkebb családban, előző házasság (saját válás). Megemlíti még az alternatív partnerek elérhetőségét, illetve az alternatív lakhatási lehetőségek elérhetőségét (pl. a szülőknél).

A válás okait vizsgáló kutatások általános tapasztalata, hogy a demográfiai tényezők hatása legtöbbször erős és konzisztens, míg más társadalmi-gazdasági tényezők esetében a hatás gyengébb és nem egyértelmű (Graaf–Kalmijn, 2003).

II.2.1.1. A származási család és a megszűnt házasság

A szülők válása

Számos tanulmány számol be arról, hogy a szülők válása megnöveli a felnőttkori párkapcsolat felbontásának valószínűségét, de arra is rámutatnak, hogy ez az összefüggés nem túl erős (Pope–Mueller 1976; Greenberg–Nay 1982; Amato 1996). Az elvált szülők gyermekei tehát maguk is nagyobb eséllyel válnak el, mint azok, akik stabil szülői családból származnak. Ez még azok esetében is megfigyelhető, akik már felnőttek voltak, amikor a szüleik házassága felbomlott (Wallerstein et al. 2000; Graaf–Kalmijn 2006).

Az az általános vélemény, hogy a jelenség eredete a hiányos szocializáció, aminek következtében az érintettek kevésbé képesek a problémákkal megbirkózni, a

nemi szerepeket nem megfelelően sajátítják el, hiányzik a szükséges szülői kontroll és általában anyagi problémákkal küzdenek (Raschke 1988). Az elvált szülők gyermekei gyakrabban küzdenek olyan viselkedési problémákkal mint a mások iránti bizalom vagy az elköteleződésre való képesség hiánya. A szülők válása lebontja a válás pszichológiai korlátait, és elfogadhatóbbá teszi mint a konfliktusok megoldásának egyik lehetséges módját (Amato 1996). Feng és Giarusso (1999) arra a következtetésre jutottak, hogy a szülők válása azáltal növeli a gyermek válásának valószínűségét, hogy alacsonyabb lesz az iskolai végzettsége és a jövedelme, valamint korábban is házasodik. Ha viszont kiküszöböljük ezeknek a tényezőknek a hatását, akkor mérséklődik a különbség az elvált és nem elvált szülők gyermekeinek válási hajlandósága között.

A testvérek száma

A testvérek számának szintén van befolyása. Aki több testvérrel együtt nevelkedett, az jobban hozzászokott a nagyobb családhoz, és általában is a családi környezethez, tehát igyekszik azt megőrizni. Úgy is érvelhetünk azonban, hogy a több testvér egyfajta támogató hálózatot biztosít, ami megkönnyíti a válás következményeinek kezelését (Benhardt 2000).

Együttélés a házasság előtt

A házasság előtti együttélés hatásával kapcsolatban érvelhetünk úgy, hogy ennek csökkentenie kell a válás kockázatát, mivel a partnerek megismerhetik egymást, megtapasztalhatják, hogy a másik fél hogyan viselkedik a mindennapi életben fontos helyzetekben. A házasság előtt együtt élők esetében több a partnerről szerzett információ és nagyobb a kapcsolatba történt befektetés.

Számos kutatás eredményei szerint azonban éppen ennek az ellenkezője tapasztalható, vagyis az előzetes együttélés nélkül összeházasodók körében kisebb a válási kockázat (White 1987; Booth–Johnson 1988; Thornton 1991). Azt mondhatjuk, hogy ahogyan az együttélési formák változnak – vagyis az élettársi kapcsolat egyre jobban elterjed –, a házasság mint első együttélési forma egyre inkább vallásos vagy egyéb meggyőzések (esetleg valamilyen területi vagy más kulturális hatások) kifejeződése lesz. Ez azt is jelenti, hogy ebben a csoportban alacsonyabb és csökkenő válási esélyekre számíthatunk. A választott forma tehát egyfajta szelekciót is rejt, a

házasság előtt együtt élők általában liberálisabb nézeteket vallanak a párkapcsolatokra vonatkozóan (is), gyengébb a házassággal szembeni elkötelezettségük, kevésbé normakövetők, és kevésbé befolyásolja őket a válással járó esetleges stigmatizáció, ezért a későbbiekben könnyebben bontják fel a házasságukat.

Kiernan (2002) is arra hívja fel a figyelmet, hogy a házasság előtti együttélés válási kockázatot növelő hatása nem olyan általános, mint ahogyan azt korábban gondolták. Kilenc európai ország elemzése során öt országban nem talált ilyen különbséget. Dourleijn és Liefbroer (2006) kísérletet tett arra, hogy ennek okait feltárja. A szelektivitásra vonatkozó feltételezésből indultak ki, ezt azonban kiegészítették azzal, hogy különösen erősen érvényesül akkor, ha csupán egy kicsi, viszonylag homogén csoportra jellemző a házasság előtti együttélés, illetve abban az esetben, amikor széles körben elterjedt a vizsgált országban. Eredményeik igazolják ez utóbbi feltevéseket is: a házasság előtti együttélés nem növeli a válási kockázatot abban az esetben, amikor a népességben közel azonos arányban fordul elő a házasság előtti együttélés illetve a közvetlen házasság. Amikor azonban a népesség nagyon kicsi vagy nagyon nagy részére jellemző a házasság előtti együttélés, akkor megnövekszik az esélykülönbség.

Életkor a házasságkötéskor

A házasságkötéskori életkor a válás egy további fontos előrejelzője. Számos tanulmány beszámol arról, hogy a korán, főként a 20 éves kor előtt kötött házasságok esetében nagyobb a válás esélye (Kiernan 1986; Kravdal 1988; Martin–Bumpass 1989; Andersson 1997)

A gazdasági elméletek szerint ennek az az oka, hogy nagyon fiatal korban az emberek nem fordítanak elegendő időt és energiát a megfelelő partner keresésére, illetve hogy nem elég érettek a megfelelő társ kiválasztására; érzelmileg nem eléggé felkészültek, és hiányoznak a kapcsolat fenntartásához szükséges ismereteik és a gazdasági erőforrások. A túl fiatalon kötött házasság gyakran irreális szerepelvárásokkal, valamint a szülői családtól való elszakadás nehézségeivel is együtt jár (Raschke 1988). Jelentősége van továbbá annak is, hogy a személyiség ebben a korban még kialakulóban van, még sokat változik. Minél fiatalabb egy pár, annál nagyobb az esélye, hogy az évek folyamán eltávolodnak egymástól, mert egyre nagyobb eltérést tapasztalnak érdeklődési körükben, nézeteikben és terveikben. A házasságkötési

kor a házasság első öt évében a válás előrejelzésére leginkább alkalmas tényező (Martin–Bumpass 1989).

A korai házasságkötést tehát – más okok mellett – azért tartják a válás kockázatát növelő tényezőnek, mert feltételezik, hogy ebben az esetben kevesebb idő áll rendelkezésre a megfelelő társ megtalálásához. Ellentmond ennek a magyarázatnak, hogy a házasság előtti együttélés – aminek folytán a partnerek minden bizonnyal több ismerethez juthatnak egymásról – növeli a válás esélyét. Brüderl és Kalter (2001) azt fejtegeti egy tanulmányában, hogy valójában nem a házasságkötés kori életkort kellene figyelembe venni, hanem a megismerkedés, illetve a szorosabb kapcsolat kialakulásának időpontját. Kimutatták, hogy így eljárva a házasság előtti együttélés negatív hatása számottevően gyengébbnek mutatkozik.

Néhány szerző amellett érvel, hogy a házasságkötés kori életkor és a házasság felbomlásának kapcsolata a társadalmi státus hatását tükrözi, ugyanis az alacsonyabb társadalmi osztályokból származók hajlamosabbak korábbi életkorban házasodni. Hoem és Hoem: a korai házasságkötés a felbomlás megnövekedett kockázatával jár együtt. A gazdasági magyarázatok szerint ez azért van, mert a felek nem fordítottak elegendő időt a legmegfelelőbb partner keresésére vagy megtalálására (Becker–Landes–Michael 1977; Becker 1981). A magyarázat további eleme lehet a partnerek személyiségének éretlensége, illetve az eltérő irányú személyiségfejlődés az életút során, valamint a párkapcsolati piacon a vonzerő megőrzése (Booth–Edwards 1985; Morgan–Rindfuss 1985; Thornton–Rodgers 1987).

A házasság tartama

A házasságtartam és a válás összefüggését vizsgálva abból a logikus feltevésből indulhatunk ki, hogy akik elégedettebbek a házasságukkal, kevésbé hajlamosak azt felbontani, de mert az elégedettség időközben változik, különböző időszakokban más és más a válás kockázata.

Számos tanulmány szerint a házassággal való elégedettség az életút folyamán U alakú görbe szerint változik, azaz az első években csökken, a későbbiekben pedig emelkedik. Az első ilyen kutatási eredmények már a hetvenes években megjelentek (Rollins–Feldman 1970; Rollins–Cannon 1974; Spanier et al. 1975). Más kutatások eredményei is bizonyítják, hogy a válás kevésbé valószínű idősebb korban és hosszabb házasságtartam után (Fergusson et al. 1984; Booth et al. 1986). Magyarországon Gödri

(2002) figyelte meg a házassággal való elégedettség ilyen alakulását, a nemek szerinti bontás során azonban azt találta, hogy ez csak a nőkre jellemző, a férfiaknál kisebb az elégedettség csökkenése a házasság első évtizedében, de a 25 évnél régebben fennálló házasságok esetében ők is elégedettebbnek mutatkoztak. Az idősebbeknél tapasztalt nagyobb elégedettség mögött több tényező is állhat: ebből a csoportból már hiányoznak azok a párok, amelyek elégedetlenek lévén a házasságukkal már elváltak; másrészt náluk nagyobb a törekvés a kognitív konzisztenciára, hiszen a régóta fennálló házasság nehezen egyeztethető össze azzal, hogy nagyon elégedetlenek vele (Cseh-Szombathy 1979).

A válási kockázat ilyen változásának egyik lehetséges magyarázata az, hogy a házasság első évtizedében a felek a további életútjuk szempontjából meghatározó eseményeken mennek keresztül és nagy kihívásokkal szembesülnek (az iskola befejezése, álláskeresés, karrierépítés, gyermek születése stb.). Ezeken túljutva már sokkal nyugodtabb életet élnek, és a megfelelő problémamegoldási stratégiák birtokában vannak.

Az együttélés hosszú éveit alatt a „házasság-specifikus tőke”⁴⁸ szintén növekszik, ami költségesebbé teszi a válást.

A legtöbb elemzés a gyermekek érkezésére összpontosít. Megszületésüket követően az elégedettség mérséklődéséről számolnak be a párok. Noha a gyermek összetartó erő is, egyúttal stressz forrása is a házasságban, és feltételezhetjük, hogy több gyermek még több stressz forrása; a serdülőkori problémák hatásaként pedig tovább csökken az elégedettség. Ezzel összhangban a rövid távra vonatkozó elemzések azt mutatják, hogy gyermek megszületését követően az elégedettség mértéke alacsonyabb, majd ismét emelkedik, a mikor a gyermekek elhagyják a szülői házat.

Ezek az eredmények azonban keresztmetszeti jellegű vizsgálatokon alapultak, így nem tudták kiszűrni a kohorsz-hatást és az életút bizonyos befolyásoló tényezőinek hatását. Longitudinális vizsgálatok során nem mutattak ki U alakú görbét (White–Booth 1985; Caroline–George Vaillant 1993). VanLaningham és szerzőtársai (2001) longitudinális adatbázison végezték el az elemzést az Egyesült Államokra vonatkozóan, és azt találták, hogy az elégedettség és a házasságtartam közötti kapcsolat csak enyhén görbevonalú, és a házasság kezdeti éveiben a legnagyobb a csökkenés. Glenn (1998)

⁴⁸ A „házasság-specifikus tőke” olyan javakra vagy készségekre, jártasságokra utal, amelyek hasznosak a házasságban, de kevésbé hasznosak vagy értékesek a házasságon kívül; ilyen lehet például a háztartás megismerése és megértése, a gyermekneveléshez szükséges jártasságok, vagy akár maguk a gyermekek is.

házassági kohorszokat hasonlított össze a General Social Survey megismételt keresztmetszeti hullámaiból, és azt látta, hogy folyamatosan csökken a házassággal való elégedettség.

Ugyanakkor azonban az említett elemzések nem vesznek figyelembe számos szóba jöhető tényezőt. Ilyen például, amikor a feleség fizetett munkát vállal, lakást változtat a család, jövedelmük növekszik vagy csökken, valamelyikük nyugdíjba megy – ezek pedig mind olyan mozzanatok, amelyek átstrukturálják a családi szerepeket és hatással lehetnek arra, hogy a pár tagjai hogyan értékelik a házasságot. A házasság késői fázisában házzájárulhat az elégedettséghez az anyagi biztonság és saját otthon. Lee (1989) pedig azt találta, hogy a felelősség és a különböző szerepekhez kapcsolódó követelmények, elvárások csökkenésének lehet ilyen hatása Myers és Booth (1996) kutatása szerint a nyugdíjazás akkor kapcsolódik össze a házasság minőségének javulásával, ha a férj korábbi munkája nagymértékű stresszel járt.

Az utóbbi évtizedekben növekszik a hosszú házasságtartamot követően felbontott házasságok aránya az összes váláson belül, ennek mértéke azonban (még) kisebb annál, hogy érdemben emelje a válási kockázatot az adott csoportban. Kétségtelenül szerepet játszik itt az is, hogy ekkorra már sok házasságnak az egyik házastárs halála véget vetett. A magyarországi statisztikai adatok szerint is a válási arányok növekedése tapasztalható mind az idősebb korúaknál, mind – ezzel összefüggésben – a régebben fennálló házasságok esetében.

II.2.1.2. Gyermek

Házasságon kívül született gyermek

Számos kutatás foglalkozott azzal, hogy az első gyermek születésének időzítése milyen hatást gyakorol a házasság stabilitására. Általános az a tapasztalat, hogy van közöttük összefüggés. A házasságot megelőző fogamzás és különösen a házasság előtti születés növeli a házasság felbomlásának valószínűségét, főként az első években (Martin – Bumpass 1989; Waite–Lillard 1991; Andersson 1997; Lyngstad 2006). A magyarázat többnyire a gyakori anyagi problémákban (amit olykor a tanulmányok megszakítása is befolyásol), valamint a szülői szerepre való felkészületlenségben található. A házasság felbomlásának megnövekedett valószínűségét egyes kutatások (Kravdal 1988; Liu

2002) szerint nem befolyásolja, hogy ki a gyermek apja – akkor is fennáll, ha ez a későbbi férj; míg más kutatások (Hoem–Hoem 1992) szerint az utóbbi esetben – ha abban az élettársi kapcsolatban született, illetve fogant a gyermek, ami később a házassághoz vezetett – nincs ilyen kockázatonövelő hatás. Az együttélésen kívül született első gyermek viszont nagyobb válási kockázathoz vezet. Ez a helyzet két változatban áll elő: vagy a jelenlegi házastárs nem a gyermek apja, vagy a párnak olyan problémái voltak a gyermek születésének idején, amely akkor megakadályozta őket az összeköltözésben, illetve a házasságkötésben. Mindkét esetben fokozott válási kockázattal számolhatunk.

A házasságon kívül született, illetve fogant gyermek válási kockázatot növelő hatását annak tulajdonítják, hogy nem volt elegendő vagy megfelelő idő és lehetőség a partner kiválasztására, illetve annak, hogy a házasságon kívül gyermeket szült nők kevésbé számítanak kívánatos partnernek a házassági piacon – a mégis „kikényszerített” vagy „erőltetett” házasság pedig a feszültségek felgyülemeléséhez vezethet.

A házasságon belül fogant és született gyermek(ek) védeneink leginkább a házasság bomlás ellen. Nem tudjuk azonban azt, hogy az első gyermek születésének a házasságkötést követő több éves késleltetése növeli-e a házasság stabilitását a korábbi gyermekszüléshez képest.

A gyermekek száma, kora és neme

A gyermekeknek a házasság stabilitására gyakorolt hatására vonatkozó szakirodalom arra a következtetésre jut, hogy a gyermek hozzájárul a házastársak közötti szorosabb kapcsolathoz és csökkenti a válás esélyét. A gyermekek ún. „házasság-specifikus tőkét” alkotnak (Becker–Landes–Michael 1977) emelve a házasság értékét, és ezzel növelve felbontásának költségeit is, hiszen a válás ennek a tőkének a részleges vagy akár teljes elvesztésével is járhat (Waite–Lillard 1991; Brüderl–Kalter 2001). A gyermek jogi, anyagi és érzelmi korlátokat állít a válás elé, ugyanakkor azonban több gyermek nem jelent szükségszerűen nagyobb védelmet.

Az emberek akkor fektetnek be ilyen tőkébe, ha ez valamiféle hozadékkal jár saját maguk és utódaik számára (és esetleg más családtagok számára is). Eszerint a gyermek születése annak megnyilvánulása, hogy a kapcsolat jól működik és a válás

kockázata alacsony – legalábbis, ha tervezett gyermekről van szó.⁴⁹ Ezt a következtetést kiterjeszthetjük a közös gyermekekre általában, és ha nem működnének más hatások, minden további gyermeknek tovább kellene csökkentenie a válási kockázatot. A kutatási eredmények nagyrészt összhangban vannak ezzel, ugyanakkor rámutatnak arra, hogy a csökkenés nem monoton: például a háromgyermekes párok esetében nagyobb a válás kockázata, mint a kétgyermekeseknél. Elképzelhető, hogy a második gyermek után születő gyermekek előre nem látott feszültségeket visznek a családok életébe, vagy hogy bizonyos esetekben egy további gyermek már nem tesz jót a családi kapcsolatoknak (Hoem – Hoem 1992).

Számos tanulmányban arra a következtetésre jutottak, hogy a gyermekek számának a válásra gyakorolt hatása U alakú görbével szemléltethető: legalacsonyabb a kétgyermekesek körében, legmagasabb pedig a gyermektelenek, illetve a négy és többgyermekesek körében (Andersson 1997; Liu 2002).

Nemcsak a gyermekek száma, hanem az életkora is fontos szerepet játszhat a házasság stabilitásában. A válás kockázata alacsony a gyermek születését követően, és a legalacsonyabbak abban az időszakban, amikor a gyermek még nagyon kicsi. Növekedésével párhuzamosan emelkedik a válás kockázata (Becker–Landes–Michael 1977; Kravdal 1988; Andersson 1997). Waite és Lillard (1991) szerint az életkor hatása az elsősülötteknél a legerősebb. Az elsősülött gyermekek az iskoláskor előtti éveikig növelik szüleik házasságának stabilitását, míg az ezt követően született gyermekek esetén csak egészen fiatal korukig állítható ez.

Tudjuk, hogy bizonyos társadalmakban, illetve bizonyos társadalmi csoportokban előfordul, hogy a fiúk vagy a lányok születését preferálják, és ez hatással lehet a házasság stabilitására is. Például Indiában a fiúgyermek születését részesítik előnyben, és Bose és South (2003) igazolta, hogy a múlt század kilencvenes éveiben szignifikánsan kisebb volt a válás kockázata, ha legalább egy fiúgyermek született a családban. 1980-as évekbeli adatokra alapozó korábbi kutatások alapján felmerült az a feltételezés, hogy azok a párok, akiknek csak lánygyermekei vannak, jobban ki vannak téve a válás kockázatának (Morgan–Lye–Condran 1988; White 1990). Lehetséges magyarázatként azt hozták fel, hogy az apákat általában jobban bevonják a fiúk

⁴⁹ Olyan esetek is elképzelhetőek, amikor a kapcsolat javítását vagy bizonyos más problémák megoldását várják a gyermek megszületésétől.

nevelésébe, mint a lányokéba, és ez stabilabbá teszi a házasságokat. Egy 18 ország – 16 európai ország, valamint Kanada és USA – Family and Fertility Survey (Család és Termékenység Adatfelvétel) az 1970-es évektől az 1990-es évekig terjedő házassági kohorszok adatait elemző kutatás nem igazolta ezt a feltételezést (Diekmann–Schmidheiny 2004). Vélhetően a családi szerepek változásával az apák figyelmé egyenlőbben oszlik meg különböző nemű gyermekeik között.

A kutatót foglalkoztathatja az a kérdés is, hogy azok esetében, akik első gyermekei ikrek, különbözik-e a válás esélye az olyan párokétól, akiknek egymást követően születnek meg a gyerekek. A felvetés érdekes, bár kissé marginális, tekintve, hogy átlagosan 100 születésre esik egy ikerszülés. Svéd adatok elemzése nem mutatott ki ilyen különbséget (Walke 2002). Az ikreket gyakran ki is zárják a vizsgálatokból, eleve feltételezve, hogy szüleik viselkedésének sajátosak a motívumaik. A gyermek világra jövétele általában megszilárdítja a házasságokat, legalábbis egy időre; az ikrek születése azonban olyan stresszel járhat, amellyel a pár nehezen birkózik meg. Az ilyen esemény tehát a házasság megromlásához vezethet, de a megnövekedett felelősség, amelyet két gyermek felnevelése jelent, stabilizálhatja is azt.

Az ikergyermek születése viszonylag ritka esemény – természetes úton történő fogamzáskor körülbelül száz születésre jut egy ikerszülés, mesterséges beavatkozás esetén ez az arány jóval magasabb -, ezért ezzel a kérdéssel kutatásunkban nem foglalkozunk.

II.2.1.3. További lehetséges hatások

Jövedelem, foglalkoztatás

A nők munkavállalása megteremtette ugyan a válás gazdasági feltételeit, azonban a házasság felbontásáról hozott döntést számos ezzel összefüggő tényező árnyalhatja. Fontos szempont lehet az, rendelkeznek-e biztos jövedelemmel a pár tagjai, mire számíthatnak a válást követően – részben a két külön háztartás létrehozása következtében előálló gazdaságossági veszteség, részben pedig a munkalehetőségeket illetően (ez utóbbi főként a gyermekeseket, illetve kisgyermekeseket érinti, közülük is főleg azt a felet, akinél a válás után marad a gyermek). A kutatási eredmények elég

vegyes képet mutatnak a foglalkoztatás, a foglalkozási státusz, a munkaidő és a jövedelem hatásáról, és ez nemek szerint is különböző.

A válás gazdasági következményeinek feltárására irányuló munkák mindegyike jövedelemcsökkenésről számol be. Ennek mértéke a nők – különösen pedig a gyermekes nők – esetében nagyobb. Országoként vannak ugyan különbségek, de a válás mindenütt negatív hatással van a „gyengébb” félre. A veszteség súlya a nők munkaerő-piaci helyzetétől – konkrétan és általában is –, az állam által nyújtott pénzügyi támogatástól, továbbá a rokoni hálózat működésétől függ. Tehát a család, a munkaerőpiac és az állami intézmények árnyalják ezt a hatást (Andress et al. 2006).

A nők munkaerőpiaci szerepvállalása a válás esélyének növekedése irányában hathat, hasonló működési mechanizmus révén, mint a képzettség. Akinek biztos állása van, nagyobb eséllyel fog elválni, mert egyrészt jobb a gazdasági helyzete, másrészt általában jobban meg tud birkózni a család felbomlásával, jobban tudja hasznosítani a képességeit, továbbá mert több lehetősége van arra, hogy a házastársán kívül más férfiakkal találkozzon, mert részben a férjétől független társadalmi életet él. A részmunkaidőben dolgozó nők esetében ezeknek a tényezőknek a hatása gyengébb. Ennek a foglalkoztatási formának a választása önmagában is jelzi, hogy jobban elkötelezettek a család iránt, mint akik teljes munkaidőben dolgoznak.

Számos kutatás azonban ettől eltérő eredményre jutott. Alacsony foglalkoztatási státusú és alacsony jövedelmű csoportokban korábbi vizsgálatok többnyire magasabb válási arányt mutattak ki (Fergusson et al. 1984; Raschke 1988; Martin–Bumpass 1989). Ross és Sawhill 1975-ös longitudinális vizsgálata szerint a férfiak körében pozitív az összefüggés a munkanélküliség és a házasság instabilitása között, ezt később 1979-ben Cherlin is igazolta (Raschke 1988). Az alacsony foglalkoztatottság és a magas válási gyakoriság szintén kapcsolatban áll. A nők esetében viszont éppen a foglalkoztatottság járt együtt a válás nagyobb valószínűségével (Mott–Moor 1979; Booth–White 1980).

Oláh (2001) a nemek közötti munkamegosztás válásokra gyakorolt hatását vizsgálta Svédországban és Magyarországon. Eredményei azt mutatják, hogy a kétkeresős családmodell csökkenti a válási kockázatot, de csak abban az esetben, ha a családon belüli munkamegosztás eltávolodik a tradicionális mintától. A férfiaknál a foglalkoztatás bizonytalansága növeli a válás kockázatát mindkét országban, a nőknél azonban eltérő a foglalkoztatás hatása: Svédországban a teljes munkaidős alkalmazáshoz képest csak a tanulók esetében növekszik a házasság bomlás

valószínűsége, minden más esetben csökken, míg Magyarországon a tanulóknál és egyéb, alkalmazásban nem állóknál csökken a válási kockázat.

Bukodi és Róbert (2003) az első házasság felbomlásának tényezőit vizsgálva Magyarországon azt találta, hogy a feleség nagyobb munkaerőpiaci részvétele növelte a válási kockázatot, míg a férjek esetében fordított volt ez a hatás. Az életút során tapasztalt foglalkozási mobilitás – akár a férjnél, akár a feleségnél következett be – szintén növelte a házasságbomlás esélyét.

Manting és Loeve (2004) az 1990-es években vizsgálták a házassági és az élettársi kapcsolatok és a jövedelem, illetve foglalkoztatottság összefüggéseit Hollandiában. Eredményeik szerint elsősorban nem a jövedelem nagysága a meghatározó, hanem a férfi és a nő jövedelmének egymáshoz viszonyított aránya: különösen nagy bomlási kockázatot tapasztaltak azoknál a pároknál, ahol a nő keresete meghaladta a háztartás összes jövedelmének a felét. A férfiak esetében a magasabb jövedelem kisebb válási, illetve különélési kockázattal járt, és a dolgozó férfiak esetében kisebb volt a kockázat, mint a munkanélkülieknél. A vizsgált tényezők tekintetében nem találtak lényeges különbséget a házasság és az élettársi kapcsolat között.

Ezzel ellentmondó eredményre jutott Rogers (2004) az Egyesült Államokban: ők azt találták, hogy ha a feleség részesedését tekintjük a háztartás összes jövedelmének, egy fordított U alakú görbét kapunk a válási kockázatra vonatkozóan, vagyis akkor a legmagasabb a kockázat, ha a feleség jövedelme a családi jövedelem 40-50 százalékát teszi ki. Amikor a feleség jövedelmének összegét nézték, a jövedelem pozitív, lineáris kapcsolatot mutatott a válási kockázattal.

Képzettség

Elméleti megfontolások és korábbi kutatási eredmények egyaránt arra engednek következtetni, hogy a képzettség is befolyásolja a válási kockázatot.

Az iskolázottabbak inkább megengedhetik maguknak, hogy külön otthonban, külön háztartásban éljenek; jobban bízhatnak abban, hogy képesek lesznek megküzdeni az újrakezdés nehézségeivel, sőt az abban rejlő lehetőségeket is ki tudják használni.

Ugyanakkor ennek ellenkezőjére, vagyis arra vonatkozóan is vannak kutatási eredmények, hogy a magasabb iskolai végzettségűek körében alacsonyabb a válás valószínűsége (Mott – Moor 1979). Glick és Norton 1979-ben azt valószínűsítette, hogy

azok az egyéni, társadalmi és gazdasági körülmények, amelyek a magasabb iskolai végzettség tényezői, a házasság stabilitása irányába hatnak (Raschke 1988). Hoem és Hoem (1992) eredményei szerint az iskolázottabb szülők lánygyermekai nagyobb eséllyel bontották fel párkapcsolatukat, mint a kevésbé képzetteké. Szerintük ez azt jelenti, hogy kell lennie valaminek a magasabb társadalmi osztályok kultúrájában, ami könnyebben elfogadhatóvá teszi a válást a megromlott párkapcsolat fenntartásának alternatívájaként.

Úgy tűnik, mindkét fenti érvelés igaz lehet, csak más-más időszakra vonatkozóan. Graaf és Kalmijn (2006) a válási kockázat öt jól ismert meghatározó tényezőjét vizsgálta tanulmányában, ezek a következők: a képzettség, a szülők társadalmi státusza, a vallásosság, a szülők válása és a gyerekek. Megfigyelésük tárgyát az 1952–1999 közötti holland házassági kohorszok képezték. Ebben az időszak az elemzésbe bevont társadalmi tényezők hatása stabil volt, a képzettség kivételével. Azokban az időkben, amikor a válás még nem volt annyira elterjedt, mint napjainkban, a magasabb képzettségűek nagyobb eséllyel bontották fel a házasságukat, mint a képzetlenebbek. Ennek a tendenciának valamelyest ellentmond Utasi (1997) megállapítása, aki Magyarországon 1994-es adatok alapján a felsőfokú végzettségűek körében talált kiugróan magas arányban elváltakat (14,7 százalékot, miközben a minta átlaga 8,5 százalék volt).

A válások tömeges elterjedésével azonban ez a tendencia megfordult, és ma már a házasságbomlás esélye a kevésbé iskolázottak között magasabb. Martin (2006) az Egyesült Államokban, Raymo és munkatársai (2004) pedig Japánban vizsgálták az iskolai végzettség hatását a válásra. Eredményeik szintén azt mutatják, hogy az idők során a képzettség hatása, mégpedig oly módon, hogy a magasabb végzettségűek körében csökkent a válási hajlandóság. Ez azt is jelenti, hogy a társadalmi-gazdasági értelemben vett hátrányos helyzet és a család instabilitása között egyre szorosabb a kapcsolat.

A képzettség hatásának más vonatkozásait emeli ki Lyngstad (2004). Nemcsak a párok, hanem a szülők iskolai végzettségét is vizsgálva pozitív kapcsolatot talált a válással Norvégiában. Vizsgálta a képzettségi heterogámiát illetve homogámiát is, és arra a következtetésre jutott, hogy utóbbi esetben igencsak megnöveli a házasságbomlás esélyét az a tény, ha a pár valamelyik tagja végzettségét már a házasság fennállása alatt szerezte.

Martin (2006) az Egyesült Államokban vizsgálta az első házasságukat 1975-1994 között kötött nőket, és azt találta, hogy miközben a magasabb – legalább főiskolai végzettségű – nők körében csökkent a válások gyakorisága, az ennél alacsonyabb végzettségűek körében továbbra is magas maradt. Ez azt jelenti, hogy a erősödik a kapcsolat a hátrányos társadalmi-gazdasági körülmények és a család instabilitása között.

Raymo és munkatársai (2004) Japánban vizsgálták a válásokat és a válások kapcsolatát az iskolai végzettséggel az 1980-2000 közötti időszakban. A válási arányok ebben az időszakban gyorsan emelkedtek minden házassági kohorszban, és ma már várhatóan a házasságok egyharmada végződik majd válással. Időközben az iskolai végzettség hatása is megváltozott: míg 1980-ban nem volt számottevő különbség a válások gyakoriságában az iskolai végzettség sazerint, addig 2000-ben már a kevésbé iskolázottak – legfeljebb középfokú végzettségűek – sokkal nagyobb valószínűséggel váltak el, mint a magasabb végzettségűek.

Vallás

A vallás – mint a tradicionálisabb családi értékek és a magasabb szintű erkölcsi elkötelezettség forrása – általában meglehetősen erős hatást gyakorol a házasság stabilitására. A vallási közösség szigorú kontrollt gyakorol tagjainak mindennapi élete fölött, részletesen szabályozza azt, és ez az individuális törekvések visszaszorítására és a vallási-egyházi normák betartására késztet. A szabályok megszegését, a normakövető viselkedés hiányát pedig a közösség különböző módon szankcionálja. A házasság felbontásától visszatartó erő természetesen elsősorban maga a vallásos hit, a vallási értékei iránti erős belső elkötelezettség.

Úgy tűnik, a felekezeti hovatartozás kevésbé befolyásolja a házasság stabilitását, mint a vallásgyakorlás, és ez a hatás napjainkhoz közeledve csökken. Korábbi kutatások azt találták, hogy a katolikusok kevésbé hajlamosak a válásra, mint a protestánsok, és ezt a katolicizmus szigorú válásellenességével magyarázták. A közelmúltban született tanulmányok arról számolnak be, hogy a két felekezethez tartozók válási arányszámai közelednek egymáshoz. Mindenesetre, amikor a vallásosakat a nem vallásosakhoz hasonlítjuk, azt tapasztaljuk, hogy az előbbiek kevésbé megengedőek a válással szemben. Magyarországon Bukodi és Róbert (2003) talált negatív kapcsolatot a vallásosság és válási kockázat között, Hollandiában Graaf és Kalmijn (2003) mutatta ezt ki.

A naptári időszak

A jelenség elemzése során igen fontos a naptári idő figyelembevétele, ezt számos tanulmány hangsúlyozza (Kravdal 1988; Andersson 1997). A válások gyakoriságában e szerint bekövetkezett változások egyrészt a válásra vonatkozó törvények, másrészt a szélesebb értelemben vett társadalmi-gazdasági és kulturális változások hatását tükrözik.

A válás jogi szabályozása általában inkább követi a már kialakult tendenciákat, tehát hosszabb távú változásokra önmagában ritkán ad magyarázatot. Rövidebb távon azonban esetleg más tényezőkkel nem magyarázható hirtelen ingadozásokat eredményezhet, mint például Magyarországon az 1987-es eljárásjogi szigorítás,⁵⁰ amelynek hatására 1988-ban mélypont következett be a válások számában (néhány év alatt azonban visszaállt a korábbi szint).

A gazdasági változások élénkíthetik vagy visszafoghatják a házassági és a válási hajlamot is. A konjunktúra kedvező feltételeket teremthet a váláshoz azáltal, hogy könnyebben biztosítható az egyszemélyes vagy egy szülő gyermekkel típusú háztartások önálló megélhetése, míg a recesszió éppen ellenkezőleg hathat.

A kulturális változások, az értékek és attitűdök módosulása hosszabb távú folyamat, a naptári időben ezek hatását csak akkor tudjuk kimutatni, ha hosszabb időtávot veszünk figyelembe – azt azonban nem tudjuk, hogy ezek okok vagy következmények. A házasság és a válás megítélésének változása – amelynek nyomán a házasság már nem feltétlenül szerepel az egyéni tervek között, illetve az életre szóló házasságot felváltja a házasságok és élettársi kapcsolatok sorozata, továbbá a válás társadalmi elfogadása – évtizedes folyamat eredménye.

Felmerülhet az a kérdés, hogy az ún. személyes idő vagy személyes élettörténet és a naptári idő között van-e valamilyen kölcsönhatás. Tudjuk, hogy a válások elterjedtsége a történeti idő során változik, ugyanakkor a válások gyakorisága az életkor előrehaladtával, a házasságkötési életkor növekedésével és a házasságtartammal csökken. Thornton és Rodgers (1987) az Egyesült Államokban vizsgálta a válások alakulását az 1930-as évektől az 1970-es évekig. Vizsgálatuk azt mutatta, hogy a különböző – születési kohorsz, házassági kohorsz, házasságkötéskori életkor,

⁵⁰ Ekkor vezették be a kötelező békéltető tárgyalást – tehát nem magát a válási eljárást szigorították, hanem éppen azt feltételezték, hogy a békéltető tárgyalás elősegíti a házasságok stabilitásának megőrzését.

házasságtartam szerint képzett – csoportokra ugyanolyan módon hatottak a történeti változások, tehát nincs ilyen kölcsönhatás (vagy legalábbis vizsgálatuk időpontjában nem tudtak ilyet kimutatni).

II.2.1.4. Válás Európában – hasonlóságok és különbségek

A válásra hajlamosító tényezők az egyes országok társadalmi-gazdasági-kulturális jellemzőinek függvényében eltérő módon fejtik ki hatásukat.

Egy tanulmányban (Wagner–Weiss 2006) európai longitudinális válásvizsgálatok metaelemzését mutatták be a szerzők. Három lehetséges tényezőt vizsgáltak: a házasság előtti együttélést, a közös gyermekeket és a szülők válását. Mindegyik tényező esetén számottevő változatosságot találtak az európai országok között. A házasság előtti együttélés néhány országban (Csehország, Észtország, Franciaország, Németország, Magyarország, Olaszország, Hollandia, Lengyelország, Spanyolország és Svájc) szignifikáns kapcsolatban áll a házasság stabilitásának csökkenésével, más országokban ilyen összefüggés nem mutatkozik (Ausztria, Belgium, Finnország, Litvánia, Szlovénia, Egyesült Királyság), Görögországban pedig pozitív a hatás. A házasság előtti együttélés összességében 33%-kal növeli a házasság felbomlásának valószínűségét. Ha gyermeke van a házaspárnak, ez 25–70%-kal növeli kapcsolatuk szilárdságát. Csaknem minden országban pozitív a kapcsolat, csak Németországban és Svédországban mutatható ki némi negatív hatás. Ha a szülők elváltak, ez átlagosan 60%-kal növeli annak esélyét, hogy gyermekeik is így tegyenek. A hatás nem szignifikáns Franciaországban, Lengyelországban, Szlovéniában és Spanyolországban. Összefoglalóan az állapítható meg, hogy azokban az országokban, amelyekben a házasságot szigorú normák szabályozzák, a házasság előtti együttélés erősebben hat a válásra, mint ahol ez a szabályozás gyengébb. Továbbá, minél kevesebb tényező korlátozza a válást, annál kevésbé függ össze a szülők és a gyermekek válása.

Dourleijn és Liebroer (2002) 16 európai országban hasonlították össze az 1953 és 1967 között született nőket az élettársi kapcsolatok és a házasság felbomlásának gyakorisága szempontjából. Az országokat négy csoportba osztották: északi (Svédország, Norvégia, Finnország), nyugati (Flandria, Franciaország, Nyugat-Németország, Ausztria) déli (Spanyolország, Olaszország), valamint közép- és kelet-európai (Kelet-Németország, Lengyelország, Magyarország, Csehország, Lettország, Litvánia, Szlovénia) országokra. Azt állapították meg, hogy azokban az országokban,

ahol az együttélés nagyon elterjed, illetve ahol kevésbé elterjedt – tehát a két „szélső” csoportban – nagyobb a bomlás valószínűsége az élettársi kapcsolatban élők és az együttélést követően házasságot kötöttek körében az előzetes együttélés nélkül összeházasodókhoz viszonyítva.

Az egyes országcsoportokra vonatkozóan jelentős különbségeket találtak. Az északi országokban magas és emelkedő a bomlások gyakorisága, 15 százalékról 33 százalékra emelkedett a vizsgált kohorszokban. A nyugati országokban közepes gyakoriság mellett emelkedő tendenciát tapasztaltak: 10-ről 15 százalékra nőtt a bomlások gyakorisága. A déli országokban alacsony, 7 százalékos gyakoriság mellett szintén növekedést figyeltek meg. A közép- és kelet-európai országokban közepes gyakoriság és viszonylagos stabilitás volt jellemző. A kezdeti szint hasonló a nyugat-európaihoz, ugyanakkor az egyes országok között is elég nagy különbségek vannak.

II.2.1.5. Hipotézisek

Az itt bemutatott korábbi kutatási eredmények alapján **hipotéziseink** a következők:

A *szülői háttérre* vonatkozóan:

H1. A szülői család felbomlása megnöveli a következő generációk esetében a házasság felbontásának kockázatát.

H2. A gyermekkori család nagysága befolyásolja a válási kockázatot, nem tudjuk azonban, hogy a fenti érvelések közül melyik érvényesül, ezért nem fogalmazunk meg feltételezést a hatás irányára vonatkozóan.

A *házasság jellemzőire* vonatkozóan:

H3. A házasságkötés előtti együttélés válásra gyakorolt hatására vonatkozó eddigi eredmények alapján azt várjuk, hogy ez a tényező növeli a házasság felbomlásának kockázatát.

H4. A fiatalabb korban kötött házasságok bomlékonyabbak lesznek.

H5. A házasság korai éveiben magas válási kockázat a házasságtartam növekedésével csökken.

A gyermekekre vonatkozóan:

H6. A házasságon kívül született gyermek és a házasság felbomlása között pozitív kapcsolat áll fenn.

H7. A gyermektelen házaspárok válási esélye a legnagyobb, a gyermekesek közül pedig a kétgyermekeseké.

H8. Hipotézisünk szerint a gyermekek egészen fiatal korukban csökkentik a szülők válásának esélyét.

A korábbi kutatási eredmények szerint a gyermekek száma és életkora együttesen is befolyásolja a válás kockázatát, ezért a H7. és H8. összevonásával az alábbi hipotézist fogalmazhatjuk meg:

H9. A legnagyobb a gyermektelen házaspárok válási esélye, a legkisebb a kétgyermekeseké, ahol a fiatalabb gyermek még nem iskoláskorú.

A naptári időszakra vonatkozóan:

H10. Az itt bemutatott kutatási eredmények és a korábban már ismertetett magyarországi válási arányszámok alapján azt várjuk, hogy a válási esélyek csaknem folyamatosan emelkednek a naptári időszak előrehaladtával.

A képzettségre vonatkozóan:

H11. A képzettség házasságbomlásra gyakorolt hatása az eddigi kutatások alapján ellentmondásos, ezért a hatás meglétét feltételezzük ugyan, de nem fogalmazunk meg hipotézist a hatás irányára vonatkozóan.

A vallásosságra vonatkozóan:

H12. Azt várjuk, hogy a vallásosság és a válási hajlandóság közötti kapcsolat negatív: a magukat vallásosnak mondók esetében a legkisebb a házasságbomlás kockázata, a nem vallásosak esetén a legnagyobb.

A válást meghatározó tényezők sorában fontos szerepet játszik a jövedelem és a gazdasági aktivitás, ezért fontosnak tartjuk az ezekre vonatkozó korábbi kutatási eredmények rövid ismertetését. Elemzésünkben mégsem szerepeltetjük ezeket, mert nem állnak rendelkezésünkre megfelelő adatok: nem ismerjük ugyanis a megkérdezettek jövedelmét és gazdasági aktivitását a válást közvetlenül megelőző, illetve azt követő időszakban (a későbbiekben, amikor elegendő számosságú esemény áll majd rendelkezésünkre a panel-adatfelvétel egymást követő hullámaiból, lehetővé válik e tényezők vizsgálata is).

II.2.2. Változók és adatok

A korábbi kutatási eredmények alapján megfogalmazott hipotéziseink vizsgálatához erre alkalmas változókat alakítottunk ki.

A szülői háttér. A szocializációs hatás vizsgálatához a szülők válására vonatkozó változót használtuk. Két kategóriát különítettünk el aszerint, hogy a szülők a megkérdezett 16 éves kora előtt elváltak-e vagy sem.⁵¹

A testvérek száma szerint az egyedüli gyerekként nevelkedőket, a kétgyermekes családban, illetve a nagycsaládban (két vagy több testvérrel) nevelkedők csoportjait vizsgáltuk.

A házasság jellemzői. A házasság előtti együttélésnél két kategóriát vettünk figyelembe aszerint, hogy együtt éltek a házasságkötést megelőzően vagy sem; az együttélés időtartamát figyelmen kívül hagytuk.

A házasságkötéskori életkort öt kategóriába csoportosítottuk: 14–18, 19–22, 23–26, 27–29 és 30+. Arra törekedtünk, hogy jól elkölöníthetőek legyenek a korán – 18 éves korban és előtte – kötött házasságok.

A házasságtartamnál igen részletes bontást alkalmaztunk: a hetedik évig évenkénti bontást, majd a 8–9 évet, a 10–19 éves időtartamot, illetve az ennél hosszabb házasságtartamot. Fontos megjegyezni, hogy logikailag ugyan a házasság jellemzőihez sorolhatjuk a házasságtartamot, valójában elemzésünkben kitüntetett szerepet játszik: ez

⁵¹ A szakirodalom alapján a szülőknek a kérdezett későbbi életkorában – akár felnőttkorában – bekövetkező válása is hat a kérdezett későbbi párkapcsolataira, itt azonban inkább az egyszülős családban nevelkedés hatását igyekeztünk vizsgálni.

az úgynevezett alap idő-változó (basic time variable), ez a változó méri a kockázati időtartamot – ezért minden modellünkben szerepel.

A gyermekek jellemzői. Az első házasságkötés előtti gyermekszülés változójában csupán két kategóriát különböztetünk meg: megtörtént-e vagy sem ez az esemény. Ha igen, nem teszünk különbséget aszerint, hogy a férj-e a gyermek biológiai apja vagy sem (erre vonatkozóan nem is rendelkezünk adatokkal)

A gyermekek számát és közülük a legfiatalabb életkorát interakciós változóban vettük figyelembe annak érdekében, hogy együttes hatásukat tudjuk vizsgálni. Az előbbit illetően a gyermekteleneket, valamint az egy-, két-, illetve három vagy több gyermekeseket különböztettük meg. A legkisebb gyermek életkorát három kategóriába osztottuk: 0–3 évesek (bölcsődéskorúak), 4–6 évesek (óvodáskorúak), és 7 évesek és idősebbek (iskoláskorúak és idősebbek). A két változó egyes kategóriáinak értelemszerű kombinálásval hoztuk létre az interakciós változót.

A naptári időszak. A naptári idő fontos dinamikus változó. Mivel elemzésünk hosszú időszakot fog át, lehetőség nyílik a periódushatás alapos tanulmányozására. Ennek érdekében viszonylag rövid, öt éves szakaszokra osztottuk a vizsgált időszakot, az utolsó egy kicsit hosszabb, tartalmazza az adatfelvétel évét is.

Iskolai végzettség. Az iskolai végzettséget szintén dinamikus változóként vontuk be az elemzésbe. Ennek érdekében néhány alapvető feltevéssel kellett élnünk, a magyar oktatási rendszer jellemzőiből kiindulva. Feltételeztük, hogy az általános iskolát 14 éves korban, a szakmunkásképző iskolát 17, a szakközépiskolát vagy gimnáziumot 18 éves korukban végezték el a kérdezettek, és tanulmányaikat közben nem szakították meg. A felsőfokú végzettség megszerzése előtt már gyakoribb lehet a tanulmányok megszakítása, ezért ebben az esetben a végzettség megszerzése előtti öt évet vettük figyelembe a képzésben töltött időként.⁵²

Vallás. Arról is van információnk, hogy a megkérdezettnek az interjú idején milyen volt a viszonya a valláshoz. Itt három kategóriát különböztettünk meg: vallásos

⁵² A képzettség hatására nézve nem fogalmazunk meg hipotézist, mivel adataink meglehetősen hosszú naptári időszakot fognak át, ami alatt az iskolai végzettség hatása változhatott (Graaf – Kalmijn, 2006). A későbbiekben ez egy részletesebb elemzés tárgya lehet, ebben az elemzésben azonban elsősorban a gyermekek határása fókuszáltunk.

és az egyház tanításait követi, vallásos a maga módján, illetve nem vallásos vagy nem tudja. A vallásosság a kérdés időpontjára vonatkozott, nem pedi arra az időszakra, amikor a vizgált viselkedés (válás) előfordult. Feltételezhetjük azonban, hogy a vallásos meggyőződés kialakulása hosszú szocializációs folyamat eredménye, és az életút folyamán nem, vagy csak kevésbé változik⁵³.

Elemzésünkben az „Életünk fordulópontjai” panelvizsgálat első hullámának adataiból csak a nőket szerepeltettük, mivel az egyszülős családok válás útján történő kialakulása áll érdeklődésünk középpontjában, és tudjuk, hogy az egyszülős családok legnagyobb része anya + gyermek(ek) típusú család. Csak az első házasságokat vettük figyelembe, mivel a vizgált időszakban a kérdezettek túlnyomó része házasságot kötött, az utóbbi egy-két évtized kivételével az első együttélésen alapuló párkapcsolat túlnyomórészt házasság volt, és jellemzően a házasság az a párkapcsolati forma, amelyben a felek gyermeket vállalnak.

Tanulmányunkban a függő változó a jogi értelemben vett válás⁵⁴. A kockázati időtartam az első házasságkötéstől a válás bekövetkeztéig tart. A megfigyeléseket két esetben cenzoráltuk: az interjú időpontjában, ha nem következett be a vizgált esemény (a válás), illetve a házastárs halálának időpontjában, amennyiben ez volt a házasság megszűnésének az oka. Az elemzésbe végül összesen 6741 esetet vontunk be, és ebből 1371 esetben következett be válás. Az elemzésből kizárt esetek számát és a kizárás okát a II.2.2.1. táblázat tartalmazza.

Az elemzés során szakaszonként konstans eseménytörténeti modellt használtunk: feltettük, hogy a kockázati ráta konstans, vagyis a kockázati idő mint kategoriális változó minden egyes kategóriájában állandó, de a különböző kategóriákban különböző lehet. Az eredményeket relatív kockázatok formájában mutatjuk be.

⁵³ Bizonyos traumatikus események ugyanakkor képesek lehetnek megváltoztatni ezt a meggyőződést, és a válást tekinthetjük ilyen eseménynek. Ily módon előfordulhat, hogy valaki a válás után megkeseredve fordul a vallás felé, és az is elképzelhető, hogy valaki a válás hatására, illetve a válást követően fordul el a vallástól.

⁵⁴ A házasság végének tekinthetnénk a házaselek különköltözésének időpontját is – ami a legtöbb esetben nem egyezik meg a válás törvényes kimondásának időpontjával, és a legtöbb esetben nem is esik azzal egybe –, erről azonban nem rendelkezünk információval.

II.2.2.1. Az elemzésből kizárt esetek és a kizárás oka

Esetek száma az eredeti adatbázisban	16 363
<i>A kizárás oka</i>	
Férfi	7 435
Nem kötött házasságot (hajadon, nőtlen)	1 831
Hiányzó adatok a házassággal kapcsolatban	111
Hiányzó adatok a gyermekekre vonatkozóan	43
Ikergyermekesek ⁵⁵	106
Hiányzó adatok a vizsgált változóknál	96
<i>Az elemzésbe bevont esetek száma</i>	<i>6 741</i>
<i>A vizsgált esemény (válás) előfordulása</i>	<i>1 371</i>

Az elemzésbe tehát egyaránt bevontunk hagyományos (time-constant) és dinamikus (time-varying) változókat. A változók listáját és a kockázati idő eloszlását az egyes változók estén a II.2.2.2. és a II.2.2.3. táblázatban mutatjuk be.

II.2.2.2. táblázat: A kockázati időtartam és a változók eloszlása, nők
Statikus (time-constant) változók

Változó	A kockázati idő %-a	Esetszám
<i>Gyermekkorában ép családban nevelkedett-e?</i>		
Igen	93,8	6 169
Nem	6,2	572
<i>Hány testvérrel nevelkedett együtt gyermekkorában?</i>		
Nem volt testvére	11,6	820
1 testvérrel	30,4	2 456
2 vagy több testvérrel	58,0	3 465
<i>Együtt éltek-e az első házasságkötés előtt?</i>		
Nem éltek együtt	95,0	5 962
Együtt éltek	5,0	779
<i>Hány éves korában kötötte az első házasságát?</i>		
14–18	26,1	1 624
19–22	52,5	3 423
23–26	15,7	1 211
27–29	3,3	278
30–	2,4	205
<i>Született-e házasságon kívül gyermeke?</i>		
Nem született	96,3	6 406
Született	3,7	335
<i>Vallásos-e?</i>		
Igen, az egyház tanítását követi	26,1	1 408
Igen, a maga módján	57,8	3 947
Nem vallásos vagy nem tudja	16,1	1 386
<i>Összesen*</i>	<i>1 986 855</i>	<i>6 741</i>

* Összes kockázati idő tartama hónapokban.

⁵⁵ Az ikergyermekeseket azért zártuk ki a vizsgálatból, mert azt feltételeztük, hogy két gyermek egyidőben való születése másként hat a család életére, mint egy gyermek születése. Arról, hogy a „másként” mit jelent, nem rendelkezünk elegendő ismerettel, de mivel nem jelentett nagyszámú kizárást az ilyen esetek kihagyása az elemzésből, ezt „biztonságosabb” megoldásnak tartottuk.

II.2.2.3. A kockázati időtartam és az esemény (válás) előfordulása, nők
Dinamikus (time-varying) változók

Változó	A kockázati idő %-a	Esemény előfordulása (válások száma)
<i>A házasság tartama</i>		
1 év	4,0	62
2 év	4,0	92
3 év	3,8	114
4 év	3,7	94
5 év	3,6	101
6 év	3,5	79
7 év	3,4	80
8–9 év	6,5	119
10–19 év	27,8	422
20+ év	39,6	208
<i>Életkor</i>		
–29	28,5	645
30–39	28,5	481
40–49	21,1	202
50–75	21,8	43
<i>A gyermekek száma és a legfiatalabb gyermek életkora</i>		
Nem született gyermeke	7,0	155
1,0–3	6,7	188
1,4–6	2,4	67
1,7+	16,6	171
2,0–3	17,6	302
2,4–6	4,7	52
2,7+	27,5	194
3+,0–3	8,5	175
3+,4–6	1,4	15
3+,7+	7,6	52
<i>Naptári időszak (periódus)</i>		
<1960	4,5	55
1960–1964	4,7	59
1965–1969	6,5	97
1970–1974	8,5	127
1975–1979	10,5	159
1980–1984	12,1	186
1985–1989	13,4	190
1990–1994	14,4	178
1995–2001	25,4	320
<i>Iskolai végzettség</i>		
8 általános vagy kevesebb	47,1	440
Szakmunkásképző	16,1	293
Érettségi	27,6	497
Felsőfokú	9,2	141
<i>Összesen</i>	1 986 855*	1 371

* Összes kockázati idő tartama hónapokban.

II.2.3. Eredmények

A válásra ható tényezőket hat különböző modellben vizsgáltuk. A modelleket a vizsgálni kívánt hatások szerint építettük fel, külön elemezve a szocializációs hatást, a házasság jellemzőit, a gyermekek hatását, a periódushatást és végül az iskolai végzettség és a vallásosság hatását. Az utolsó, „teljes” modellben minden változót szerepeltettünk, vagyis e változók együttes hatását illetve azok módosulását vizsgáltuk az előző modellekben tapasztalt hatásokhoz viszonyítva. Az első házasság felbomlásának esélyeire vonatkozó eredményeinket a II.2.3.1. táblázatban mutatjuk be.

Az első modellben a szocializációs hatást teszteltük. Az első házasság esetén a szülők válása több mint másfélszeresére növeli a válás esélyét az első házasság esetén, a nagycsaládban (két vagy több testvérrel) nevelkedés pedig csökkenti azt.

A második modell tanulsága szerint az igen fiatal életkorban – 18 éves kor előtt – kötött házasságok egyértelműen bomlékonyabbak, mint az idősebb korban kötöttek. Ugyanilyen irányú, de nagyobb mértékű kockázatnövelő hatással jár a házasság előtti együttélés.

Az előző modellt kiegészítve a gyermekekre vonatkozó változókkal, a 26 éves kor után kötött házasságok esetében a válási kockázat (gyenge szignifikanciával) csökkent, és a házasság előtti együttélés hatása szintén csökkent valamelyest. A házasságot megelőzően született gyermek csaknem másfélszeresére növeli a házasság felbomlásának valószínűségét.

Elemzésünkben központi szerepet kap a gyermekek száma és közülük a legfiatalabb életkora. Az erre irányuló vizsgálatra egy interakciós változót használtunk. A két változó külön-külön történő alkalmazása kisebb mértékben javította a modell illeszkedését, mint a kombinációjuk. Referenciakategóriaként azokat a kétgyermekes nőket választottuk, akiknek a fiatalabb gyermeke 0-3 éves volt. Ehhez viszonyítva a gyermektelenek 2,19-szeres eséllyel válnak el, ami várakozásunknak megfelelően mind közül a legmagasabb válási kockázat. Az egygyermekes nők esetében a válás valószínűsége már jóval kisebb, a legalacsonyabb azonban nem a 0–3 éves, hanem a már iskoláskorú gyermekkel rendelkezők körében. A család ebben az időszakban már „átvészelte” a házasságkötés és az első gyermek megszületésének krízisét, újabb gyermekük (még) nem született, tehát mindennapi életük viszonylag konszolidált. A gyermekszám és a legfiatalabb gyermek életkorának hatása a két- és háromgyermekesek további csoportjaiban nem szignifikáns.

A negyedik modellben a periódushatást tártuk fel, vagyis azt, hogy a naptári idő változása miként befolyásolja a válások bekövetkezését. Az 1960 előtti évekhez viszonyítva az egyes ötéves periódusokban a válási esélyek folyamatosan emelkednek, kivéve az 1990–1994 közötti időszakot, amikor nézve kisebb visszaesés tapasztalható. 1995–2001 között a bázisévekhez képest már több mint két és félszeres annak a kockázata, hogy az első házasság válással ér véget.

Az ötödik modellben a vallásosságot és az iskolázottságot szerepeltettük. Az előbbi hatása szépen kimutatható: az egyházi tanításokat követőkhöz viszonyítva a maguk módján vallásosoknak csaknem másfélszeresére, a nem vallásosoknak (illetve azoknak, akik nem tudták megmondani, hogy vallásosak-e) közel kétszerese növekszik a válási kockázatuk. Azt mondhatjuk, hogy minél elkötelezettebben vallásos valaki, annál kisebb az esélye annak, hogy első házassága válással ér véget. Ez nem azt jelenti, hogy a vallásos párok házassága jobb, inkább azt mondhatjuk, hogy a vallásosság a válással szembeni gátként működik. Az iskolázottság esetében a legalacsonyabb végzettségűeket tekintve referenciakategóriának, a szakmunkások és az érettségizettek körében másfélszer gyakoribb a válás, míg a felsőfokú végzettségűeknél az esélynövekedés az előbbinek csupán a fele.

A hatodik ún. „teljes” modellbe bevontuk az összes eddig szereplő változót. Az eddigiekben tapasztalt hatások a legtöbb tényező esetében nem vagy csak kismértékben módosultak: a teljes családban való nevelkedés, a házasság előtti együttélés és a vallásosság hatása valamelyest gyengébb, a gyermekkori nagycsalád, a nagyon fiatal korban kötött házasság és házasság előtt született gyermek hatása némileg erősebb.

Két fontos és nagyobb léptékű változást emelünk ki, mégpedig a gyermekek számát és életkorát, illetve a naptári periódust illetően.

A válás esélye a gyermektelenek és az egygyermekesek minden kategóriájában emelkedett, a háromgyermekes családoknál, ahol a legkisebb gyermek 0–3 éves, szignifikánssá vált és a növekedés jelentős – ebből az következik, hogy a három- és többgyermekes családoknál a gyermekek számán és életkorán kívül figyelembe vett egyéb tényezők a válási hajlandóság növekedése irányában hatnak. Azt mondhatjuk tehát, hogy a második gyermek megszületése stabilizáló hatást fejt ki a házasságra, a harmadikról azonban már nem állítható ugyanez. A legkisebb gyermek életkora szintén fontos tényező, bár erős és statisztikailag szignifikáns hatásokat csak az elsőszülött gyermekeknél látunk. Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy az első és második gyermek a megszületésekor, illetve egészen fiatal korában a házasság felbomlásának

esélyét csökkentő tényező, az első gyermek 4–6 éves korában kissé növekednek a kockázatok, a második gyermeknél ugyanebben az életkorban már csökkennek, a harmadik, illetve többedik gyermek esetében pedig a 0–3 éves kor növeli a válás kockázatát – de kevésbé, mint az első gyermek.

A naptári periódus hatása minden időszakban jelentősen csökkent, és legfeljebb 75%-os az esélynövekedés (szemben a korábban tapasztalt több mint másfélszeres különbséggel). Ez az eredmény egyáltalán nem meglepő, hiszen a válásban közrejátszó számos tényező (illetve amelyeket közülük itt figyelembe vettünk) „elviszi” a periódushatás jó részét.

A házasságtartamról nem ejtettünk még szót: ez a változó minden modellben szerepel, hiszen ez az ún. alap időváltozó (basic time factor), ami alapján az egyes modellekben a relatív válási kockázatokat becsüljük. Itt azt látjuk, hogy az első évhez viszonyítva a harmadik, ötödik és a hetedik évben növekszik a válás esélye – a legmagasabb a harmadik évben –, bár egyre kisebb mértékben, és a nagyon hosszú, 20 éves vagy azt meghaladó tartamú házasságoknál a kezdeti kockázat a töredékére csökken.

II.2.3.1. táblázat: Relatív válási kockázatok, első házasság, nők

Változók	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell	5. modell	6. modell
<i>A házasság tartama</i>						
1 év	1 (ref.)	1 (ref.)	1 (ref.)	1 (ref.)	1 (ref.)	1 (ref.)
2 év	1.52*	1.52*	1.53**	1.50*	1.51**	1.52*
3 év	1.94***	1.95***	1.98***	1.89***	1.94***	1.96***
4 év	1.65**	1.66**	1.70**	1.59**	1.65**	1.67**
5 év	1.84***	1.85***	1.89***	1.74**	1.83***	1.86***
6 év	1.49*	1.50*	1.53*	1.39^	1.49*	1.50*
7 év	1.56**	1.57**	1.60**	1.44*	1.55**	1.57**
8–9 év	1.21	1.22	1.29	1.10	1.21	1.26
10–19 év	1.02	1.03	1.14	0.85	1.03	1.10
20+ év	0.36***	0.36***	0.38***	0.26***	0.39***	0.39***
<i>Gyermekkorában ép családban nevelkedett-e?</i>						
Igen	1 (ref.)					1 (ref.)
Nem	1.89***					1.61***
<i>Hány testvérral nevelkedett együtt gyermekkorában?</i>						
Nem volt testvére	1 (ref.)					1 (ref.)
1 testvérral	0.95					0.92
2 vagy több testvérral	0.74***					0.82*
<i>Hány éves korában kötötte az első házasságát?</i>						
14–18		1.29***	1.32***			1.42***
19–22		1 (ref.)	1 (ref.)			1 (ref.)
23–26		1.00	0.93			0.90
27–29		0.85	0.74^			0.75^
30–		0.96	0.71^			0.71^
<i>Együtt éltek-e az első házasságkötés előtt?</i>						
Nem éltek együtt		1 (ref.)	1 (ref.)			1 (ref.)
Együtt éltek		1.84***	1.71***			1.35**
<i>Született-e házasságon kívül gyermeke?</i>						
Nem született			1 (ref.)			1 (ref.)
Született			1.47**			1.63***
<i>A gyermekek száma és a legfiatalabb gyermek életkora</i>						
Nem született gyermeke			2.19***			2.37***
1,0–3			1.61***			1.66***
1,4–6			1.82***			1.87***
1,7+			1.40**			1.43**
2,0–3			1 (ref.)			1 (ref.)
2,4–6			0.84			0.82
2,7+			1.01			1.01
3+,0–3			1.14			1.27*
3+,4–6			0.84			0.94
3+,7+			1.08			1.22

*** p<0.001 ** p<0.01 * p<0.05 ^ p<0.1

II.2.3.1. táblázat: Relatív válási kockázatok, első házasság, nők
(folytatás)

Változók	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell	5. modell	6. modell
<i>Naptári időszak (periódus)</i>						
<1960				1 (ref.)		1 (ref.)
1960–1964				1.15		1.10
1965–1969				1.54*		1.43*
1970–1974				1.73**		1.54**
1975–1979				1.94***		1.64**
1980–1984				2.16***		1.76***
1985–1989				2.27***		1.75**
1990–1994				2.22***		1.65**
1995–2001				2.58***		1.74**
<i>Vallásos-e?</i>						
Igen, az egyház tanítását követi					1 (ref.)	1 (ref.)
Igen, a maga módján					1.48***	1.38***
Nem vallásos vagy nem tudja					1.97***	1.71***
<i>Iskolai végzettség</i>						
8 általános vagy kevesebb					1 (ref.)	1 (ref.)
Szakmunkásképző					1.53***	1.43***
Érettségi					1.44***	1.44***
Felsőfokú					1.26*	1.34**
Kezdeti Log Likelihood	-5281.44	-5281.44	-5281.44	-5281.44	-5281.44	-5281.44
Végső Log Likelihood	-5008.78	-5017.23	-4967.58	-5008.08	-4985.63	-4866.46

Visszatérve kiinduló kérdésünkre, vagyis az egyszülős családok kialakulására, az itt bemutatott eredmények alapján a következőket mondhatjuk, hogy a kétgyermekes családokat esetében a legkisebb az esélye az egyszülős családdá válásnak, az egygyermekesek esetében a gyermek 4–6 éves korában legnagyobb annak a kockázata, hogy a gyermek egyszülős családban fog nevelkedni, a három- és többgyermekeseknél pedig a legfiatalabb gyermek 0–3 éves kora a legkritikusabb időszak. A válások, és így a gyermekes házaspárok esetében az egyszülős családok kialakulásának kockázatát növeli, ha az anya nem ép családban nevelkedett, nem volt testvére, 19 éves kora előtt kötött házasságot, élettársi kapcsolatban élt a házasságkötés előtt későbbi házastársával, házasságon kívül született gyermeke, nem vallásos és legalább szakmunkásképzőt végzett.

II.3. ÚJ PÁRKAPCSOLATOK AZ ELSŐ HÁZASSÁG FELBOMLÁSA UTÁN: A GYERMEKESEK ÉS A GYERMEKTELENEK ESÉLYEI

II.3.1. A válás utáni párkapcsolatok kialakítását befolyásoló tényezők: hipotézisek

II.3.1.1. Alapvető szocio-demográfiai hatások és a családi háttér

Nem és életkor

Korábbi kutatások eredményei szerint a legalapvetőbb demográfiai változók döntő fontosságúak az új párkapcsolatok kialakítása során. A minta *nemenként* különböző: férfiak gyakrabban és az előző kapcsolat megszűnését követően hamarabb lépnek új párkapcsolatra, mint a nők. Az *életkor* emelkedésével párhuzamosan egyre alacsonyabb az új párkapcsolat létrejöttének valószínűsége, és ez a csökkenés a nők esetében nagyobb mértékű, mint a férfiaknál. Az életkor előrehaladásával szűkül a házassági vagy párkapcsolati piac. Különösen érvényes ez a nőkre, a párválasztás szokásos életkori sajátosságai miatt: a nők általában náluk idősebb partnert keresnek és a férfiaknál hosszabb ideig élnek. A nők esélyei tovább romlanak, ha eléri a szülőképes kor végét – ezt azonban valamennyire befolyásolja az is, hogy a szóbajövő partnernek van-e már gyermeke, illetve akar-e még gyermeket (Graaf–Kalmijn 2003; Wu–Balakrishnan 1994; Haskey 1999; Parker 1999; Hughes 2000).

A szülők válása

A szülői család párválasztást befolyásoló szerepe az első házasságkötésnél még egyértelműen igen erős, annak felbomlását követően azonban már csökken, hiszen a származási tényezők helyett (pl. a szülők anyagi-gazdasági forrásai, a lokális házassági piac) az egyének saját teljesítménye, az általa elért társadalmi-gazdasági státusz kerül előtérbe. A szülői családból hozott mintáknak, értékeknek, szerepeknek a házassággal, párkapcsolatokkal szemben támasztott elvárásokra gyakorolt befolyása azonban továbbra is jelentős.

Tudjuk, hogy a szülők válása növeli annak valószínűségét, hogy gyermekük majdani párkapcsolata felbomoljék (Amato 1996), kérdés azonban, hogy ugyanilyen hatás érvényesül-e az új párkapcsolatok kialakulását illetően. Az elvált szülők gyermekei negatív attitűdöket táplálhatnak a házasság iránt, az egyedülálló szülők

gyermekeinek a sikeresnek bizonyuló minta híján szintén gyengébb lehet az elkötelezettségük iránta, viszont elképzelhető, hogy az élettársi kapcsolatokhoz másként viszonyulnak. Sweeney (1995) nem talált szignifikáns kapcsolatot az újránházasodás és az ép szülői családban való nevelkedés között, és hasonló eredményre jutott Bernhardt (2000) házasságok és élettársi kapcsolatok vizsgálata során.

A testvérek száma

A testvérek száma is hatással lehet az új párkapcsolatok kialakítására, mégpedig oly módon, hogy a több testvérrel együtt nevelkedők felnőttkorukban is inkább igényt tartanak a nagyobb létszámú családra. Bernhardt (2000) eredményei szerint az egykék körében is magas az új párkapcsolatok valószínűsége. Lehetséges magyarázatként azt említette, hogy ebben az esetben a partner a kortárs családi hálózatot bővíti.

II.3.1.2. A megszűnt házasság jellemzői és a gyermekek

A megszűnt házasság időtartama

Az előző házasság időtartama többféleképpen befolyásolhatja az újránházasodást, illetve az új élettársi kapcsolatok kialakítását. Akik viszonylag hosszú ideig éltek házasságban, elképzelhető, hogy sokkal inkább „házasságorientáltak”, ezért hamarabb határoznak újra emellett. Az is lehetséges, hogy a felnőtt életük nagy részét házasságban leélik kevésbé tudnak alkalmazkodni az egyedülálló életformájához. A hosszú párkapcsolati tapasztalatot szerzők egyfajta „átvihető házasság-specifikus humán tőkét”⁵⁶ halmoznak fel. Másrészt, azt is feltételezhetjük, hogy a hosszú házasságot felbontók lassabban találnak új párra, mivel elvesztették kapcsolatukat a házassági piaccal, és kevésbé rendelkeznek az új partner megtalálásához szükséges készségekkel (Bumpass et al. 1990; Bernhardt 2000).

⁵⁶ Lásd lábjegyzet a 77. oldalon. Az „átvihető” azt jelenti, hogy az egyik házasságban felhalmozott ilyen típusú tőke egy másik, következő házasságban is felhasználható (pl. konfliktuskezelési módszerek, gyermeknevelési jártasságok stb.).

Előző kapcsolatból származó gyermekek

Általánosan vallott nézet, hogy kisebb az esélye az új párkapcsolatra azoknak, akiknek gyermekük van, mégpedig több gyermek esetén fokozott mértékben. Az okok többfélék. A gyermekek sok időt igényelnek, és az érintettek fontosabbnak tarthatják szülői szerepüket, mint az új párkapcsolatot. Az új partner számára a gyermek(ek) léte részben nagyobb költséggel járhat, részben a kialakuló mostoha szülő-szerep lehet konfliktusok forrása. Ugyanakkor azonban a többgyermekes elvált nők számára erős a gazdasági kényszer az új párkapcsolat kialakítására, s ez fokozhatja kezdeményező készségüket – ugyanakkor annak a veszélyét is, hogy akár nem megfelelő új kapcsolatba is belemennek (Bumpass et al. 1990). Továbbá, az előzőleg házasságban, gyermektelen személyek körében a gyermek iránti vágy a párkeresés egyik motivációja lehet, így a potenciális partner gyermeke lehet akár vonzó is (Lampard–Peggs, 1999). A legtöbb kutatás a nők esetében a gyerekek új párkapcsolatra gyakorolt negatív hatását mutatja ki, bár például Sweeney (1995) nem talált szignifikáns kapcsolatot a gyerekek száma és az újraházasodás valószínűsége között. A férfiak esetében meglehetősen vegyes a kép: egyes felmérések szerint csökkenti az új párkapcsolat kialakulásának esélyét (Bernhardt 2000; Keij – Harmsen 2001; Ermisch 2002), míg mások szerint nincs rá hatással (Parker 1999; Hughes 2000; Stewart et al. 2003).

II.3.1.3. További lehetséges hatások

Társadalmi-gazdasági státusz, iskolázottság

A magasabb társadalmi-gazdasági státusz a férfiak esetében általában nagyobb, a nőket tekintve kisebb újraházasodási aránnyal jár. Az utóbbi összefüggés azzal magyarázható, hogy az alacsonyabb státusú nők jobban rá vannak szorulva a másik fél támogatására, kevésbé képesek eltartani magukat, a magasabb státusúak viszont ilyen kényszernek kevésbé vannak kitéve. Továbbá, a magasan képzett nők a házassági piacon kevesebb hasonlóan magas képzettségű lehetséges partner közül válogathatnak, mint a férfiak⁵⁷. Ugyanakkor úgy is vélekedhetünk, hogy a képzettség emelheti a nők vonzerejét

⁵⁷ Ugyanakkor a férfiak inkább hajlamosak arra, hogy náluk alacsonyabb képzettségű társat válasszanak – ami szintén csökkenti a párkapcsolatra rendelkezésre álló magasabb képzettségű férfiak arányát.

(részben a magasabb jövedelem miatt, ami elősegíti a család anyagi stabilitását, másrészt az alacsonyabb foglalkozási státusú partnerre ösztönző, felfelé húzó hatással is lehet), ezért ők nagyobb eséllyel házasodnak újra (Bumpass et al. 1990).

Vallásosság

A vallásosság az elváltak esetében két, ellenkező végeredménnyel járó mechanizmust léptethet működésbe. Egyrészt feltételezhetjük, hogy a vallásos emberek nagyobb valószínűséggel kötnek újra házasságot, mint hogy egyedül maradjanak, mert számukra ez a legmegfelelőbb kerete egy új intim kapcsolatnak. De gondolkodhatunk úgy is, hogy az egyház fenntartásokkal él az újránházassal szemben – bár ennek valószínűleg mostanában már nincs komoly visszatartó hatása. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy a vallásos személyek kisebb eséllyel választják az együttélést, mert a nem formalizált együttéléssel szemben elutasítóak. Így tehát a vallásosság az újránházassal pozitív, az együttélésre negatív hatást gyakorol (Graaf – Kalmijn 2003). A vallásosságnak a válás utáni párkapcsolatokban játszott szerepét saját korábbi kutatásaink is igazolják⁵⁸. 2000-ben elvált férfiak és nőket vizsgáltunk a válás után két évvel, s azt találtuk, hogy azok a férfiak, akiknek nem volt egyházi esküvőjük, nagyobb eséllyel találtak új párt ebben az időszakban.

II.2.1.5. Hipotézisek

Az itt bemutatott korábbi kutatási eredmények alapján a következő **hipotéziseket** fogalmaztuk meg:

A *nemre és az életkorra* vonatkozóan:

H1. Mind a férfiaknál, mind a nőknél azt várjuk, hogy az életkor emelkedésével csökken az új kapcsolat kialakításának esélye.

⁵⁸ A KSH Népeségtudományi Kutatóintézete által 2002/2003-ban „Családi együttélés” címmel végzett kutatás a 2000-ben elvált férfiak és nők 1600 fős reprezentatív mintáján.

A **családi háttérre** vonatkozóan:

H2. Feltevésünk szerint az új párkapcsolat esetén is akadályt jelent a kérdezett szüleinek válása, elsősorban a párkapcsolatokba vetett hit megingása következtében.

A testvérrel nevelkedés hatására két versengő hipotézisünk van:

H3a. növelheti is az új kapcsolat kialakítására való törekvést a gyermekkorban megszokott családi miliő révén;

H3b. csökkentheti is ezt a készletést azáltal, hogy a támogató kapcsolatháló részét képezi, tehát a kérdezett kevésbé van „rászorulva” új társ jelenlétére.

Az **első házasság jellemzőire** vonatkozóan:

H4. A házasságot megelőző együttélés esetén esélynövelő hatást várunk, mégpedig azért, mert a házasság utáni párkapcsolatok túlnyomó része élettársi kapcsolat, és így várhatóan azok törekszenek inkább erre, akik megengedőbbek az ilyen típusú párkapcsolattal szemben.

H5a. A hosszú házasságtartam növelheti az új párra találás esélyét azáltal, hogy a társas élethez szokott kérdezettek fokozottabban törekednek erre, de

H5b. csökkentheti is azáltal, hogy a párkereséshez szükséges készségek a házasságban töltött hosszú idő alatt „megkopnak”.

A **gyermekekre** vonatkozóan:

H6. A nőknél az együttélő gyermekek esetén a magasabb gyermekszám és a fiatalabb legkisebb gyermek esélycsökkentő hatására számítunk;

H7. a férfiaknál ennek az ellenkezőjére – feltételezve, hogy nagyobb segítségre szorulnak a gyermek(ek) gondozásában, és így több erőfeszítést tesznek új pár találására.

H8. A különélő gyermekeknél a nők esetében pozitív kapcsolatot várunk, azt feltételezve, hogy a különélő gyermek(ek) eltartásához való hozzájárulás következtében rá vannak szorulva a társ jelenlétére;

H9. a férfiaknál pedig negatív kapcsolatot, mert a gyermekekkel kapcsolatos kötelezettségeik feltehetően kevésbé teszik őket vonzóvá a párkapcsolati piacon.

Az iskolai végzettségre, a vallásosságra és a naptári periódusra vonatkozóan:

H10-H11. Ahogy korábban már láttuk, az iskolai végzettség hatása nem egyértelmű, tehát itt is a pozitív és a negatív hatás versengő hipotéziseit vizsgáljuk.

H12. Azt várjuk, hogy a vallásosság mértékének növekedésével csökken az új kapcsolatok esélye, és hogy ez a hatás a nőknél erősebb, mint a férfiaknál.

H13. Azt várjuk, hogy az új kapcsolatok kialakításának valószínűsége is növekszik a naptári időszak előrehaladtával, mégpedig elsősorban az élettársi kapcsolatoké.

Végül egy további hipotézis a *válástól eltelt időtartamra* vonatkozóan:

H14. A válástól eltelt idő növekedésével – a korábbi kutatási eredmények alapján – egyértelműen az esélyek csökkenésére számítunk, a férfiaknál és a nőknél egyaránt.

A jövedelemre és a gazdasági aktivitásra vonatkozóan nem fogalmaztunk meg hipotézist, mivel adatbázisunkban ezek az adatok nem állnak rendelkezésre a megfelelő időpontokban, illetve a megfelelő formában.

II.3.2. Változók és adatok

Az elemzés során a megkérdezett neme és életkora mellett a családi háttér jellemzői közül az „ép” (hagyományos, gyermekes, kétszülős) családban való nevelkedésnek és a testvérek számának a hatását vizsgáltuk. A megszűnt párkapcsolatot illetően annak típusát és időtartamát, valamint a válás évét vettük figyelembe. A vallásosságot szintén vizsgáltuk.

Dinamikus változóként szerepeltettük az életkort, az iskolai végzettséget, az interjúalanyok a vele együtt lakó kiskorú gyermekeinek a számát és közülük a

legfiatalabb életkorát, az interjúalanyok a vele nem együtt lakó kiskorú gyermekeinek a számát (II.3.1.1. táblázat).

Változók

Életkor szerint négy korcsoportba osztottuk a kérdezetteket: 30 év alattiak, 30–39 évesek, 40–49 évesek és 50–75 évesek.

A gyermekkori család 16 éves kor előtti felbomlása a válási kockázatot növeli, ahogyan ezt már korábban láttuk.

A kérdezett testvéreinek számát csupán két kategóriával jellemeztük: nem volt testvére vagy volt legalább egy olyan testvére, akivel gyermekkori együtt nevelkedett.

A házasságtartamot ötéves korcsoportokra osztottuk, 0–5, 6–10, 11–15 és 16 vagy több éves csoportokra.

A válás időpontját (a naptári időszakot) három szakaszra osztottuk: az 1970 előtti, az 1970 és 1989 közötti, vagyis a rendszerváltás előtti illetve az 1990-2002 közötti időszakban történt válásokra. Azt már láttuk, hogy a válási esélyek csaknem folyamatosan növekedtek ebben a hosszú időszakban.

A gyermekek számának és életkorának összevonásával egy interakciós változót alakítottunk ki, mégpedig a gyermektelenek, az egygyermekesek legfeljebb 6 éves illetve annál idősebb kiskorú gyermekkel, illetve a kettő és többgyermekesek szintén ugyanígy csoportosítva a legfiatalabb gyermek életkora szerint – a kérdezettel együtt élő gyermekek esetén. A különélő gyermekekre külön változót vezettünk be. A nőknél részletesebb gyermekszám-kategóriákat alkalmaztunk, mint a férfiaknál. A gyermekek esetében a férfiaknál és a nőknél más-más hatást várunk.

Vallásosság szempontjából három csoportba osztottuk a kérdezetteket: az egyház előírásait követők, a maguk módján vallásosak és a nem vallásosak csoportjára.

Az iskolai végzettség szerint alapfokú vagy kevesebb, szakmunkásképző, középfokú illetve felsőfokú végzettségűeket különítettünk el.

A válás óta eltelt időt öt kategóriába soroltuk: 0–2 év, 3–5 év, 6–10 év, 11–15 év és 15 évnél több.

Az előző – a válásra vonatkozó – elemzéstől eltérően itt szükségét éreztük, hogy a férfiakat és a nőket is külön-külön vizsgáljuk, mivel tudjuk, hogy a válás utáni párkapcsolatok kialakulása nagymértékben eltér a két nem esetében. A két nem

párkapcsolatainak dinamikájára fókuszálunk, ugyanakkor a gyermekek és gyermektelenek esélyeit kiemelt figyelemmel vizsgáljuk.

II.3.2.1.táblázat: Az elemzés során felhasznált változók

A változó leírása	Kategóriák
Ép gyermekkori család 16 éves kor előtt	1 = igen 2 = nem
Hány testvérrel nevelkedett együtt gyermekkorában	0 = nem volt testvére 1+ = egy vagy több testvérrel
Együtt éltek-e a házasságkötés előtt	1 = nem 2 = igen
Házasságtartam (év)	1 = 0–5 2 = 6–10 3 = 11–15 4 = 16+
A válás időpontja	1 = 1948–1969 2 = 1970–1989 3 = 1990–2002
Vallásos-e	1 = igen, az egyház előírásai szerint 2 = igen, a maga módján 3 = nem v
Életkor (év)	1 = –29 2 = 30–39 3 = 40–49 4 = 50–75
A megkérdezettnek a vele egy háztartásban élő saját, kiskorú gyermekeinek a száma	0 = nincs ilyen 1 = egy gyermek 2 = két gyermek 3+ = három vagy több gyermek
A megkérdezettnek a vele nem egy háztartásban élő saját, kiskorú gyermekeinek a száma	0 = nincs ilyen 1 = egy gyermek 2+ = kettő vagy több gyermek
A megkérdezettnek a vele egy háztartásban élő saját, kiskorú gyermekei közül a legfiatalabb életkora (év)	1 = 0–6 2 = 7–12 3 = 13–17 4 = nincs a háztartásban kiskorú gyermek
Iskolai végzettség ⁵⁹	1 = alapfokú vagy kevesebb 2 = szakmunkásképző 3 = középfokú 4 = felsőfokú
A válás óta eltelt idő (év)	1 = 0–2 2 = 3–5 3 = 6–10 4 = 11–15 5 = 16+

A II.3.2.2. táblázatban a férfiakra és a nőkre külön-külön összefoglaltuk a második párkapcsolatra lépés előfordulásait és a kockázati időtartamokat (ez utóbbiakat a teljes kockázati időtartam százalékában kifejezve).

⁵⁹ Az iskolai végzettségből az előző részben már alkalmazott módszerrel képeztünk dinamikus változót, lásd 92. oldal

II.3.2.2. táblázat: A kockázati időtartam és az esemény (új párkapcsolat) előfordulása

Változó	Kategóriák	Férfiak		Nők	
		Kockázati idő	Új párkapcsolat	Kockázati idő	Új párkapcsolat
Ép gyermekkori család	igen	92,3	474	90,9	577
	nem	7,7	62	9,1	91
Hány testvérrel nevelkedett együtt gyermekkorában	0	17,8	81	13,3	105
	1+	82,2	455	86,7	563
Együtt éltek-e a házasságkötés előtt	nem	91,8	481	95,0	612
	igen	8,2	55	5,0	56
Házasságtartam (év)	0–5	34,0	239	26,4	290
	6–10	26,5	154	29,2	169
	11–15	16,3	75	15,7	95
	16+	23,2	68	28,7	114
Vallásos-e	igen, az egyház előírásai szerint	14,6	59	20,2	102
	igen, a maga módján	52,5	287	60,4	413
	nem	32,9	190	19,5	153
Életkor (év)	–29	16,1	164	15,7	265
	30–39	35,0	237	28,7	266
	40–49	28,5	95	28,6	111
	50–75	20,3	40	27,0	26
A válás időpontja	–1969	10,4	93	10,9	142
	1970–1989	48,1	320	49,6	390
	1990–2002	41,5	123	39,6	136
A megkérdezettnek a vele egy háztartásban élő saját, kiskorú gyermekeinek a száma	0	82,5	441	51,9	220
	1	11,3	65	28,5	290
	2	5,0	23	15,3	121
	3+	1,2	7	2,6	37
A megkérdezettnek a vele nem egy háztartásban élő saját, kiskorú gyermekeinek a száma	0	60,1	291	98,2	646
	1	27,5	169	1,4	20
	2+	12,4	76	0,4	2
A megkérdezettnek a vele egy háztartásban élő saját, kiskorú gyermekei közül a legfiatalabbnak az életkora (év)	0–6	5,3	51	17,2	211
	7–12	6,0	23	17,8	180
	13–17	6,2	21	13,1	57
	nincs kiskorú gyermeke a háztartásban	82,5	441	51,9	220
A megkérdezettnek a vele egy háztartásban élő saját, kiskorú gyermekeinek a száma*, közülük a legfiatalabb életkora (év)	0	82,5	441	51,9	220
	1(+), 0–6	5,3	51	9,2	138
	1(+), >6	12,2	44	8,1	73
	2+, 0–6	–	–	21,0	152
	2+, >6	–	–	9,8	85
Iskolai végzettség	alapfokú vagy kevesebb	29,8	109	34,3	242
	szakmunkásképző	35,6	195	20,2	134
	középfokú	22,0	143	33,8	231
	felsőfokú	12,7	89	11,7	61
Teljes kockázati idő és az összes új párkapcsolat		50671	536	120914	668

*A teljes kockázati idő százalékában kifejezve.

Csak az első házasság felbontását követő párkapcsolat kialakulását vizsgáljuk, és az eseménytörténeti elemzés során nem különböztetjük meg annak formáit, tehát

figyelman kívül hagyjuk, hogy házasságról vagy élettársi kapcsolatról van-e szó. Svéd és norvég adatokon végzett vizsgálatból úgy tudjuk, hogy második párkapcsolatként a nők nagy többsége az élettársi kapcsolatot részesíti előnyben. A jogilag nem formalizált együttélések elterjedése – úgy tűnik – hozzájárult az újránházasságok arányának csökkenéséhez, de legalábbis késleltetéséhez: alig van olyan második házasság, amelyet a nők előzetes együttélés nélkül kötnek meg (Blanc 1987). Az együttélés a válás után meglehetősen általános (Graaf–Kalmijn 2003). Magyarországon az élettársi kapcsolat a válások utáni párkapcsolatok jellemző formája volt már a 70-es, 80-as években (Carlson-Klinger 1987), és saját adataink is ennek a tendenciának a folytatódását mutatják.

Az elemzés 1931 olyan esetet dolgoz fel, amelyben az első házasság bíróságon kimondott válással fejeződött be. Nem foglalkozunk az özvegyülés után létrejövő párkapcsolatokkal, és azokkal sem, amelyek esetében az első házasság hivatalosan ugyan még fennáll, de a felek egymástól külön, egyedül, esetleg újabb párkapcsolatban élnek.

A kizárt esetek számát és a kizárás okait a II.3.2.3. táblázatban foglaltuk össze.

II.3.2.3. táblázat: Az elemzésből kizártak és a kizárás oka

Felhasználható rekordok száma (megkérdezettek)	16 363
Kizárások	
Nem élt még együttélésen alapuló párkapcsolatban	3 005
Első párkapcsolatában él	8 612
Első házasságából külön él	151
A második párkapcsolat kezdete az első vége előtt	174
Külön él vagy megözvegyült	1 912
Hiányzó adatok	578
Összes kizárás	14 432
Összes felhasznált eset	1 931
Második párkapcsolatok száma	1 204

Természetesen jóval pontosabb képet kapunk, ha az első házasság időtartamát, továbbá – a válás és az új párkapcsolat időpontjának ismeretében – a kettő között eltelt idő hosszát (is) vizsgáljuk. Ezeket a szempontokat érvényesítettük, amikor a most bemutatásra kerülő eseménytörténeti elemzés változóiról döntöttünk.

Végigkövettük azt a folyamatot, amely az első házasság megszűnésével (a válás hivatalos kimondásának időpontjával) indult és a második kapcsolat megteremtésével zárult. A vizsgált esemény a második párkapcsolatba való belépés. Az eredmény relatív

kockázat formáját ölti, vagyis annak a relatív valószínűségét határozzuk meg, hogy valaki, aki rendelkezik egy bizonyos jellemzővel, második párkapcsolatra lép, összehasonlítva a viszonyítási kategóriaként kiválasztott személyek ugyanerre vonatkozó esélyével (akikre nézve ez az esély 1). A modelleket külön becsültük férfiakra és nőkre.

Ismét szakaszonként konstans eseménytörténeti modellt használunk és az eredményeket relatív kockázatok formájában mutatjuk be.

II.3.3. Eredmények

Az adatok elemzése során mind a férfiakat, mind a nőket tekintve három modellt teszteltünk. A modelleket úgy építettük fel, hogy az életút során egymást követően belépő tényezőket tudjuk vizsgálni: a családi háttérre vonatkozó változókat először, majd a megszűnt házasságra vonatkozó változókat a következő lépésben. A harmadik modellben azok a változók is szerepelnek, amelyeket még fontosnak tartottunk és rendelkezésünkre is álltak.

Az első modell az életkor mellett a családi háttér jellemzőit tartalmazza: a megkérdezett gyermekkorában ép családban élt-e, valamint voltak-e testvérei, akikkel együtt nevelkedett. A második modellbe bevontuk a megszűnt házasság jellemzőit: megelőzte-e a házasságkötést együttélés, mennyi ideig tartott, mikor váltak el, továbbá a közös kiskorú gyermekek jellemzőit (az interjúalanyak a vele együtt élő saját, kiskorú gyermekeinek a száma és közülük a legfiatalabbnak az életkora, valamint a külön háztartásban élő saját kiskorú gyermekek száma). Ebben a modellben a gyermekekre vonatkozó változók közül a megkérdezettnek a vele közös háztartásban élő kiskorú gyermekeinek a száma és a legfiatalabb gyermek életkora közötti interakciós változó bevezetése növelte legnagyobb mértékben a magyarázóerőt, ezért mind a férfiakra, mind a nőkre vonatkozó számítások során ezt használtuk. A közös, illetve külön háztartásban élő saját gyermekek számát a férfiaknál és a nőknél eltérő módon csoportosítottuk: a válás utáni gyermekelhelyezés gyakorlatát szem előtt tartva a nők esetében a velük együtt élő, a férfiak esetében a tőlük külön élő gyermekeknél alkalmaztunk részletesebb kategorizálást. Végül a harmadik modellben a vallásosság és az iskolázottság is szerepel.

Az egyváltozós hatásokat a Függelék 2. táblázata tartalmazza, az egyes modellek jellemzőit a II.3.3.2.1. és a II.3.3.2.2. táblázatban foglaltuk össze, külön a férfiakra és a nőkre.

II.3.3.1. Férfiak

A férfiakra vonatkozó számításokat tekintve az egymásra épülő modellek illeszkedése egyre jobb, az egyes változócsoporthoz bevonása ehhez szignifikánsan hozzájárult, miközben az egyes változóhoz tartozó relatív kockázatok nem változtak lényegesen. Ezért csak a harmadik, a legbővebb modell eredményeit ismertetjük.

Az életkor és az új kapcsolat kialakításának összefüggése szignifikáns: minél idősebb valaki, annál nehezebben talál újra pártra. A 30 év alattiakhoz viszonyítva a 40–49 évesek számára megfelelő ennek az esélye, a náluk idősebb korcsoport tagjai esetében pedig egyharmadára csökken. A jelenség elsősorban a fizikai vonzerő csökkenésével hozható kapcsolatba, valamint az egyre jobban „megkövült” életvitellel. A családnak a gyermekkor idején megtapasztalt felbomlása növeli az új párkapcsolat kialakításának valószínűségét, az ép családban nevelkedettekhez viszonyítva 40%-kal. A testvérekkel együtt felnövőket szintén nagyobb eséllyel találunk újra párt, mint az egyéket. A házasság előtti együttélés és a házasság tartama nincs hatással a párkapcsolati esélyekre.

Nem könnyű magyarázatot adni arra az eredményre, hogy minél későbbi időszakra datálódó válásról van szó, annál inkább csökken az érintettek esélye, hogy új társat találjanak. Így például már az 1970–1989 között elváltak a viszonyítási csoport tagjaihoz képest több mint 20%-kal kisebb valószínűséggel lépnek új párkapcsolatra. Tudjuk, hogy az újránházasodások aránya az elváltak körében az 1970-es évektől nagymértékben visszaesett (elsősorban a férfiak újránházasodási arányszámainak jelentős csökkenése miatt) (Szűcs 1996). Ezzel párhuzamosan azonban gyorsan terjedtek az élettársi kapcsolatok Magyarországon: míg 1970-ben az összes család 2,1%-át tette ki ez az együttélési típus, 1990-ben már 4,3%-át, 2001-ben pedig 9,5%-át (Demográfiai évkönyv 2000.). Miután második párkapcsolatként mind a házasságot, mind az élettársi kapcsolatot számba vettük, a tendenciát az magyarázhatja, hogy az élettársi kapcsolatok számának növekedése nem tudta ellensúlyozni, az újránházasodások számának

csökkenését. Ez azért is valószínű, mert az élettársi kapcsolatok terjedése az utóbbi egymásfél évtizedben gyorsult fel.

Az 1990–2002 közötti válások esetében elsősorban a – valószínűleg már a korábbi időszakban is szerepet játszó – felerősödő individualizmusra gondolhatunk, ami gátolja a párkapcsolatban szükségszerű elkötelezettség vállalását is. Erre utal az élettársi kapcsolatoknak az ebben az időszakban bekövetkezett egyre nagyobb térnyerése. Másrészt nem hagyható figyelmen kívül, hogy feltehetően sokan élnek úgynevezett „látogató” kapcsolatban (living apart together).

Ha az elvált férj együtt él legalább egy, hat évesnél idősebb gyermekével, esélyei több mint 40%-kal alacsonyabbak egy új párkapcsolatra, mint az egyedül, illetve kicsi gyermekkel élő elvált férfiaknak. A külön élő kiskorú gyermekek nincsenek hatással.

A maguk módján vallásosak, illetve a nem vallásosak szignifikánsan mintegy egyharmaddal nagyobb eséllyel létesítenek új kapcsolatot, mint az egyház előírásait követő vallásos férfiak.

Az iskolai végzettség emelkedésével jelentősen és szignifikánsan emelkedik az új párkapcsolat teremtésének esélye: a felsőfokú végzettségüké kétszerese az alacsony végzettségükének.

Egyértelmű és szintén szignifikáns a válás óta eltelt idő hatása: minél régebben történt, annál inkább csökken a pártalálás valószínűsége, bár a csökkenés nem egyenletes. A válás utáni első két évhez viszonyítva például a következő három évben 13%-kal alacsonyabb a valószínűség, ezt követően azonban csaknem megfigyelődik, 15 éves távlatban pedig – ez is vízválasztónak tűnik – csak egyharmadannyi a közvetlenül a válás utáni mértékhez képest.

II.3.3.2. Nők

A férfiakéhoz hasonlóan a nők esetében is erős és szignifikáns az életkor hatása, ráadásul sokkal markánsabban érvényesül: a 40–49 évesek párkapcsolati esélyei a legfiatalabb korcsoporthoz tartozókéknak már az egyharmadát sem érik el, az idősebbeké pedig elenyészőek, csupán egytizednyiek. Emögött feltehetően az áll, hogy a nők esetében a fizikai vonzerő sokkal nagyobb súllyal esik latba, mint a férfiak esetében; a jelenség ugyanakkor összefüggésben lehet azzal is, hogy a nők negyvenes éveikben

termékenységi időszakuk végére érnek, továbbá, hogy a férfiak általában náluk fiatalabb nőt választanak.

A gyermekkorban felbomlott család a nők körében is növeli az új párkapcsolat létesítésének esélyét, bár kevésbé, mint ahogy azt a férfiaknál tapasztaltuk.

A férfiaktól eltérően azok a nők, akik megelőzően együtt éltek későbbi házastársukkal, nagyobb eséllyel lépnek új párkapcsolatra. Tudjuk, hogy a házasság előtti együttélés megnöveli a házasság majdani felbomlásának valószínűségét. Itt az merülhet fel magyarázatként, hogy az élettársi kapcsolatban élők liberálisabban gondolkodnak a párkapcsolatokról, tehát a későbbiekben is könnyebben választják ezt a kevesebb elkötelezettséggel járó formát.

Ugyancsak a nőkre jellemző, hogy a házasságtartam összefügg az új párkapcsolat kialakulásának esélyével: a házasságukat 6–10 év után felbontó nők esetében ez 25%-kal alacsonyabb, mint a referenciacsoport tagjaié.

A későbbi válási kohorszokban a nők esetében is csökkent az új párkapcsolat esélye. A hatás azonban gyengébb: az 1990 és 2002 között elváltak 25%-kal kisebb valószínűséggel találnak párra, míg a férfiak esetében az esély megfelelődsét tapasztaltuk. Ez a reláció összhangban van azzal, hogy az újránházasodás elsősorban a férfiak körében csökkent.

Az új párkapcsolat kialakulását a gyermekszám a vártnál kevésbé befolyásolja. Egyetlen családtípusnak van visszatartó hatása: ha több kiskorú gyermekével él együtt valaki és közöttük van óvodáskorú vagy fiatalabb. Más esetben – ha csak egy kiskorúval él együtt az édesanya vagy ha a gyermekek már legalább iskoláskorúak – nem csökken az új párkapcsolat kialakulásának valószínűsége.

Érdekes módon a külön élő kiskorú gyermekek szignifikánsan növelik az esélyeket, közel kétszeresére azokéhoz képest, akiknek nincs külön élő kiskorú gyermekük. Ennek – az előző eredmények fényében – csak részben lehet az a magyarázata, hogy ilyenkor vagy nincs, vagy kevesebb számban él kisgyermek az érintettek saját háztartásában, hiszen ez a tényező önmagában nem volt szignifikáns hatású. Mindenképpen egy sajátos, kis létszámú csoportról van itt szó.

A vallásosság a nőknél nem játszik szerepet. Az iskolai végzettség befolyása ellentétes a férfiaknál tapasztaltakkal: az alapfokú képzésűkhöz viszonyítva a szakmunkásképzőt végzettek és az érettségizettek esélyei 14–16%-kal csökkennek – a férfiaknál növekedést tapasztaltunk –, a diplomásoknál pedig a hatás nem is szignifikáns.

A válástól eltelt időtartam hatása itt is egyértelmű: minél több idő telt el a válás után, annál kisebbek az esélyek. Összhangban azzal, hogy a válást követően a nők mind kevesebb új párkapcsolatot létesítenek, az esélyek is fokozatosan csökkennek, és hamarabb állapotodnak meg alacsony szinten, mint a férfiak esetében.

II.3.3.2.1.táblázat: Az első házasság felbontását követő új párkapcsolat létesítésének relatív esélye, férfiak

Változók	Kategóriák	1. modell	2. modell	3. modell
Életkor és családi háttér				
Ép gyermekkori család (igen)*	nem	1,36*	1,38*	1,4*
Hány testvérrel nevelkedett együtt (0)	1+	1,15	1,17	1,24 [^]
Életkor, év (-29)	30-39	0,80*	0,86	0,81 [^]
	40-49	0,45***	0,57**	0,53**
	50-75	0,32***	0,41**	0,37**
A felbontott házasság jellemzői				
Együtt éltek-e a házasságkötés előtt (nem)	együtt éltek		1,14	1,19
Házasságtartam, év (0-5)	6-10		1,06	1,06
	11-15		1,07	1,08
	16+		0,97	1,02
A válás időpontja (1948-1969)	1970-1989		0,84	0,78*
	1990-2002		0,56***	0,51***
A megkérdezettnek a vele egy háztartásban élő saját, kiskorú gyermekeinek a száma,* közülük a legfiatalabb életkora (év) (0)	1+, 0-6		1,07	1,02
	1+, >6		0,68*	0,66*
A megkérdezettnek a vele nem egy háztartásban élő saját, kiskorú gyermekeinek a száma (0)	1		0,92	0,92
	2+		0,93	0,95
Egyéb változók				
Vallásos-e (igen, az egyház előírásai szerint)	igen, a maga módján			1,36*
	nem			1,33 [^]
Iskolai végzettség (alapfokú vagy kevesebb)	szakmunkásképző			1,43**
	középfokú			1,57**
	felsőfokú			2,03***
A válás óta eltelt idő, év (0-2)	3-5	0,85***	0,84***	0,87***
	6-10	0,55***	0,53***	0,57***
	11-15	0,56***	0,47***	0,52***
	16+	0,41***	0,29***	0,34***
Log likelihood		-2881,04	-2868,28	-2854,08
Lineárisan független faktorok száma		10	21	26

[^] p<0.15 [^] p<0.1 * p<0.05 ** p<0.01 *** p<0.001

*Zárójelben a referenciakategóriák szerepelnek.

II.3.3.2.2. táblázat: Az első házasság felbontását követő új párkapcsolat létesítésének relatív esélye, nők

Változók	Kategóriák	1. modell	2. modell	3. modell
Életkor és családi háttér				
Ép gyermekkori család (igen)*	nem	1,24 [^]	1,28*	1,27*
Hány testvérrel nevelkedett (0)	1+	0,92	0,92	0,91
Életkor, év (-29)	30–39	0,63***	0,63***	0,65***
	40–49	0,33***	0,30***	0,31***
	50–75	0,11***	0,10***	0,10***
A felbontott házasság jellemzői				
Együtt éltek-e a házasságkötés előtt (nem)	együtt éltek		1,28 [^]	1,29 [^]
Házasságtartam, év (0–5)	6–10		0,76*	0,75*
	11–15		0,99	0,97
	16+		1,13	1,09
A válás időpontja (1948–1969)	1970–1989		0,96	0,96
	1990–2002		0,72*	0,73*
A megkérdezettnek a vele egy háztartásban élő saját, kiskorú gyermekeinek a száma,* közülük a legfiatalabb életkora (év) (0)	1, 0–6		0,95	0,93
	2+, 0–6		0,77 [^]	0,76 [^]
	1, >6		1,01	1,01
	2+, >6		1,08	1,07
A megkérdezettnek a vele nem háztartásban élő saját, kiskorú gyermekeinek a száma (0)	1+		2,0**	1,93**
Egyéb változók				
Vallásos-e (igen, az egyház előírásai szerint)	igen, a maga módján			1,14
	nem			1,20
Iskolai végzettség (alapfokú vagy kevesebb)	szakmunkásképző			0,84 ^{^^}
	középfokú			0,86 ^{^^}
	felsőfokú			0,89
A válás óta eltelt idő, év (0–2)	3–5	0,82***	0,81***	0,81***
	6–10	0,73***	0,70***	0,69***
	11–15	0,41***	0,39***	0,38***
	16+	0,39***	0,40***	0,38***
Log likelihood		-3898,8	-3881,14	-3878,65
Lineárisan független faktorok száma		10	22	27

^{^^} p<0.15 [^] p<0.1 * p<0.05 ** p<0.01 *** p<0.001

*Zárójelben a referenciakategóriák szerepelnek.

Az elemzések során kapott eredményeinket természetesen kellő körültekintéssel kell kezelnünk. Egyrészt vizsgálatunk során azokra az elváltakra szorítkoztunk, akiknek házasság volt az első párkapcsolatuk, vagy élettársi kapcsolatnak indult ugyan, de

házasság lett belőle. Ennek alapján – különösen az élettársi kapcsolatoknak az utóbbi egy-két évtizedben bekövetkezett gyors térnyerését számításba véve – feltételezhetjük, hogy bizonyos értelemben az átlagosnál „konzervatívabb” csoporttal van dolgunk.

Szintén figyelembe kell venni, hogy a házasság felbomlásának időpontját a válás kimondásával azonosítottuk. Tudjuk azonban más kutatásokból, hogy az elváltak jó része már a bírósági eljárás lezárását megelőzően szétköltözik, egy kisebb részük csak azt követően, de mindenképpen időben elhúzódó folyamatról van szó, a jogi (a válás kimondása) és a valóságban bekövetkező (szétköltözés) események tehát a legritkábban esnek egybe (Becker 1993). Logikusabb lett volna a szétköltözés, vagyis az életközösség megszűnését tekinteni a házasság végének, erre vonatkozóan azonban nem volt adatunk. Az általunk követett eljárás azzal a következménnyel is járt, hogy az elemzésből ki kellett zárunk azokat eseteket, amikor a házasság jogilag még nem bomlott fel, de az interjúalany már új kapcsolatban élt. Ezért előfordulhat, hogy a gyakorlati értelemben vett válást követő új kapcsolatok – különösen pedig az élettársi kapcsolatok – gyakoriságát alulbecsültük. Ez esetleg az utolsó vizsgált periódusban bekövetkezett válásoknál okozhatja a legnagyobb torzítást. Végül pedig megjegyezzük, hogy csak a saját és csak a 18 éven aluli gyerekeket vettük figyelembe – azonban még így is sok volt az adathiány, elsősorban a már régóta külön élő gyerekeket illetően.

Az elemzéshez egy panelvizsgálat első hullámának adatait használtuk, tehát retrospektív adatokat. Ez főként azzal a hátránnyal járt, hogy hiányoztak olyan információk, amelyek fontos szerepet játszhatnak a jelenség jobb megértésében (például nem tudtuk a munkaerő-piaci helyzet vagy a jövedelem változásait naptárszerűen követni).

ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Dolgozatunkban a párkapcsolatok dinamikáját és az egyszülős családok kialakulásának és megszűnésének legalapvetőbb tényezőit vizsgáltuk. Felvázoltuk az egyszülős családok vizsgálatának egy lehetséges keretét, s azon belül az egyszülős családok kialakulására és megszűnésére összpontosítottuk vizsgálódásainkat – hiszen tudjuk, hogy az egyszülőség gyakran csak átmeneti állapot a családok életében. Azonban még ez is meglehetősen szerteágazó témakör, hiszen többféle módon alakulhatnak ki egyszülős családok és többféleképpen szűnhetnek meg: elemzéseinkben az első házasságok – gyermekek és gyermektelenek egyaránt – felbomlásában és azt követően az új párkapcsolatok kialakulásában szerepet játszó tényezőket vizsgáltuk. Az első házasság kiválasztását az indokolta, hogy a vizsgált időszak kezdetén – a múlt század közepén – túlnyomórészt ez volt az első tartós együttélés formája, és a későbbiekben is jelentős maradt, csak a legutóbbi egy-két évtizedben múlta felül az élettársi kapcsolat elterjedtsége. A gyermekvállalás azonban alapvetően továbbra is a házasság keretei között történik.

A párkapcsolati dinamikára és az egyszülős családok kialakulására illetve megszűnésére ható tényezők közül elsősorban a demográfiai tényezőket vizsgáltuk, mégpedig két okból. Egyrészt tudjuk, hogy a demográfiai változók hatása más kutatásokban is erős és konzisztens volt, ugyanis bennünket kiemelten érdekelt a gyermekek hatása mindkét jelenség esetén. Másrészt, a felhasznált adatbázisban más – társadalmi-gazdasági – jellegű változók nem álltak rendelkezésre a megfelelő formában, illetve a megfelelő időpontban. Ugyanakkor ki is szélesítettük az elemzés körét, vagyis a gyermektelen házasságokat is vizsgáltuk, illetve a gyermektelen elváltak új párkapcsolatait is bevontuk az elemzésbe, és ezen belül hasonlítottuk össze a gyermekeket és a gyermekteleneket.

Az elemzések során a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetében készült, az „Életünk fordulópontjai” című panelvizsgálat első hullámának adatait használtuk. Az adatok ebben a formában keresztmetszeti adatok, tehát sok esetben nem felelnek meg az eseménytörténeti elemzés adatszükségletének, számos esetben azonban a retrospektív adatokból is megfelelően rekonstruálható a vizsgált események időbeli bekövetkezése, egymásutánisága. Tehát ez az az adatbázis, ha korlátozottan is, alkalmas volt arra, hogy segítségével eseménytörténeti elemzést végezzünk. A további adatfelvételi hullámokból

származó adatok kiszélesítik ennek az elemzési formának a lehetőségeit és hosszabb távon alaposabb és részletesebb vizsgálatok elvégzését teszik lehetővé.

Magyarországon hosszú ideje magasak a válási arányszámok, európai összehasonlításban is. Ugyanakkor kevés olyan elemzés készült, amely a trendek leírásán túlmenően a válások okait keresi. Dolgozatunkban – többek között – erre tettünk kísérletet. Természetesen az nem lehetett a célunk, hogy a válást befolyásoló minden tényezőt megvizsgáljunk, ezek közül azonban néhány igen fontos faktort figyelembe vettünk. Reményeink szerint ezzel valamelyest hozzájárulunk a válás okainak jobb megértéséhez Magyarországon, remélhetőleg további kutatásokat is ösztönözve ezzel.

Modelljeink igazolják a feltételezett hatások érvényesülését; az összes vizsgált tényezőt beépítő teljes modellben csupán néhány változó hatása módosul számottevően.

A vizsgálat fő célja az volt, hogy feltárja a gyermekek szerepét a válás és a válást követő új párkapcsolatok kialakulásának folyamatában. Eredményeink összhangban vannak azokkal a korábbi megállapításokkal, amelyek szerint a gyermektelen házaspárok esetében a legnagyobb a házasság felbomlásának kockázata, a gyermekek számát és a legfiatalabb gyermek életkorát illetően azonban már nem egyértelmű a hatás. A több gyermek nem feltétlenül csökkenti a válás esélyét. A második gyermek megszületése a legerősebb stabilizáló tényező, a további gyermekeket illetően azonban ilyen hatással már nem számolhatunk. A legkisebb gyermek életkora elsősorban az egygyermekeseknél érvényesül szignifikánsan és a várt irányban. A kétgyermekeseknél a 4–6 éves gyermekek esetén csökken a válás esélye, de a hatás gyenge. Ennek a jelenségnek az lehet a magyarázata, hogy a második gyermek vállalása általában tudatosan történik, és valójában nem a gyermekszületés stabilizálja a házasságot, hanem a stabil házasságokban születnek meg a második gyermekek – így már érthetőbbé válik, hogy miért nem tapasztaljuk a gyermek életkorának hatását. A három- és többgyermekesek esetében más mechanizmusok működését feltételezhetjük. A válásnak a gyermek 0–3 éves korban megnövekedett esélye arra vezethető vissza, hogy a harmadik, illetve többedik gyerekek megszületését más szándékok vezérelhetik, mint az elsőét és a másodikét. A harmadik gyerek gyakorta nem tervezetten, esetleg sajátos céllal (a megromlott kapcsolat megjavításána, a nagycsaládosokat megillető kedvezmények stb.) fogan. Ezekről azonban hamar kiderülhet, hogy mégsem érték el a kívánt hatást, és így még a gyermek egészen fiatal korában felbomolhat a házasság.

A házasságtartam hetedik évéig – némi ingadozással – erősödő stabilizáló hatása, az életkor növekedésével csökkenő válási kockázatok és a gyermekkori családbomlás negatív befolyása összhangban van a korábbi kutatási eredményekkel.

A testvérekkel együtt nevelkedők kevésbé vannak kitéve annak a veszélynek, hogy felnőttként elválnak. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy a gyermekkorukban megszokták egyfajta családi miliőt, és ehhez hasonló életet igyekeznek berendezni maguknak. Elképzelhető továbbá a testvérektől kapott társas támogatás is, amely segíthet a házasságban felmerülő problémák megoldásában.

A házasságkötést megelőző együttélés, a házasságon kívül született gyermek és a nagyon fiatal korban kötött házasság, várakozásainknak megfelelően, nagyobb válási esélyekkel jár együtt.

A naptári idő előrehaladtával párhuzamosan emelkedő kockázat szintén várható fejlemény volt. A válás egyre növekvő társadalmi elfogadottsága, a nők kereső munkába való bekapcsolódása, a gyermekgondozási intézményhálózat kiépülése mind ebbe az irányba hatottak. Az 1990–1994 közötti időszakban tapasztalható visszaesés a válás jogi feltételeinek szigorítása miatt következett be. Ez az egyetlen olyan változó, amelynél a vallásosság és az iskolázottság bevonása lényegesen hatott a kockázatok alakulására, mégpedig úgy, hogy csökkentette periódus-hatást. Erre számítottunk is, hiszen mindkét tényező lényeges szerepet játszik a házasságok felbomlásában. Kimutattuk, hogy minél elkötelezettebben vallásos valaki, annál kisebb hajlandóságot mutat a válásra. Ez összhangban van azzal az előzetes feltevésünkkel, hogy a vallásos emberek konzervatívabbak, számukra fontosabb értéket képvisel a család, mint a nem vallásosak számára, és a házasságot egész életre szóló köteléknek tekintik.

Míg a demográfiai jellegű változók válásra gyakorolt hatása általában erős és egyértelműen meghatározott, nem így van ez a társadalmi-gazdasági jellegű tényezőknél. Az iskolázottság vizsgálata, egymásnak ellentmondó eredményeket hozott. Mi úgy találtuk, hogy a magasabb iskolai végzettség magasabb válási kockázattal jár, a felsőfokú végzettségűeknél kicsit kisebb mértékben, mint a szakmunkásoknál és az érettségizetteknél. A magyarázat az, hogy a munkaerőpiacon kedvezőbb helyzetben lévők nagyobb valószínűséggel válnak el, mert önállóan is képesek megélhetésük gazdasági forrásait biztosítani. A felsőfokú végzettségűeknél tapasztalt alacsonyabb mérték viszont annak lehet a következménye, hogy a házasságban felhalmozott különféle tőkék megosztása már túl nagy veszteséggel járna az esetleg elváló házaspárak

számára, illetve minden bizonnyal szerepet játszik benne a nagyobb konfliktuskezelési rutin is (Cseh-Szombathy 1985).

Napjainkban, amikor a párkapcsolati formák erős átalakulásban vannak, egyre fontosabb kialakulásuk és felbomlásuk vizsgálata, az itt szerepet játszó tényezők feltárása – különös tekintettel a gyermekekre –, illetve a nemek szerinti különbségek elemzése. A gyermeces párkapcsolatok felbomlása igen gyakori jelenség, ez pedig azzal jár, hogy az új párt keresek jelentős részének már van előző kapcsolatából származó gyermeke. Ez a tény nyilvánvalóan befolyásolja a párt kereső elképzeléseit, szándékait: egyrészt a már meglévő gyermekekről való gondoskodás kötelezettsége miatt, másrészt a tekintetben is, hogy egy új kapcsolatban szeretne-e még gyermeket vagy sem. Ez eltérő módon érvényesül a férfiak és nők esetében.

Ezért az első házasság felbomlását követően kialakuló új párkapcsolatok vizsgálatát nemenként elkülönítve végeztük el, az eseménytörténeti elemzés során azonban nem foglalkoztunk az új párkapcsolat formájával (házasság vagy élettársi kapcsolat).

A folyamatban szerepet játszó demográfiai tényezők hatása általában erős és konzisztens, a gazdasági és az iskolázottsági jellemzők következményei azonban nem egyértelműek. A szülői család gyermekkorban megtapasztalt felbomlása minden esetben növeli az új párkapcsolatok kialakulásának esélyét, a házasságot megelőző együttélés befolyása viszont csak a nőkre nézve volt szignifikáns. Nemenként eltérő az érintettek gyermekeinek hatása: a nők esetében a több együtt élő kiskorú, közöttük legalább egy 0–6 éves gyermek csökkenti a pártalálás esélyét, míg a férfiaknál az a körülmény jár ugyanezzel, ha az együtt élő kiskorú gyermek hat évesnél idősebb. A külön háztartásban élő kiskorú gyermek léte csak a nőknél gyakorol szignifikáns hatást, mégpedig úgy, hogy csaknem kétszeresére növeli az új kapcsolat kialakulásának esélyét. A válás időszaka szerinti megkülönböztetésből egyértelműen az a következtetés adódik, hogy naptári időben előre haladva mindkét nem esetében csökken a párkapcsolatok kialakulásának gyakorisága. A férfiaknál az iskolázottság hatása szignifikáns, a diplomás nőknél nem, irányultsága viszont ellentétes: az előbbieket tekintve a képzettség növeli, az utóbbiaknál csökkenti az esélyeket. A vallásosság csak a férfiak esetében játszik szerepet: az egyház előírásai szerint vallásosak kisebb eséllyel találnak új párt.

A kapott eredmények a legtöbb esetben összhangban vannak a szakirodalomból már ismert megállapításokkal, néhány esetben azonban – főként a nőkre vonatkozóan –

meglepő eredményekre jutottunk. Az erőforrásokra vonatkozó elmélettel egybecsengenek a férfiak iskolai végzettséggel párhuzamosan emelkedő esélyei, a nőknél viszont ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaltuk. A házassági piacon való érvényesülés mindkét nem esetében igazolja, hogy a fizikai vonzerőnek az életkor függvényében bekövetkező csökkenése visszatükröződik az új társra találás kisebb valószínűségében, az esélycsökkenésben azonban a személyiség változása is szerepet játszhat. A nők esetében a gyermekszám hatása nem egyértelmű, két ponton is nem várt következtetésre jutottunk: egyrészt eredményeinkből az látszik, hogy egy kiskorú gyermek még nem jelent komoly akadályt az új párkapcsolat kialakításában; másrészt a kettő vagy több kiskorú gyermek eltartásának terhe sem jelent elég erős kényszert az új házasságra vagy élettársi kapcsolat teremtésére. Szintén nem számítottunk arra, hogy ha egy nőnek külön élő kiskorú gyermeke van, jóval nagyobb eséllyel lép új párkapcsolatra. Ennek egyik lehetséges okaként az jöhet szóba, hogy az új kapcsolat esetleg már a válás idején létezett, és ennek stabilizálása érdekében az érintett könnyebben lemondott gyermekéről. A házasságtartam hatására vonatkozóan, ti. hogy egyedül a 6–10 évig fennálló házasságok esetén csökken az új párkapcsolat esélye, további vizsgálatokra van szükség.

A panelvizsgálat második kérdező hulláma révén hamarosan gazdag adathalmaz áll majd rendelkezésünkre, amelynek feldolgozása – újabb változók bevonásával – árnyaltabbá teszi az eddig kialakult képet. Módunk lesz az elvált családi állapotú népesség párkapcsolataiban, családi körülményeiben három év alatt bekövetkező változások lépésről lépésre történő nyomon követésére. Tervezzük a homogámia vizsgálatát is a megszűnt, illetve az újonnan létesülő kapcsolatok esetében. A gyermekeknek a párkapcsolatok formálódásában játszott szerepét pedig nemcsak az interjúalany, hanem a potenciális partnerek gyermekei szempontjából is fel tudjuk majd tárni (Goldscheider–Sassler 2006).

Egyre több – kutatásokból illetve statisztikai adatfelvételekből származó – adat áll rendelkezésünkre az élettársi kapcsolatokról is, tehát a jövőben reményeink szerint kiszélesíthetjük a vizsgált párkapcsolati típusok körét, a házasság mellett az együttélések felbomlását is bevonhatjuk elemzéseinkbe. Az egyszülős családok életkörülményeinek, a különböző típusú egyszülős családoknak, a felbomlott család egyes részeinek egymással való kapcsolata mind-mind további vizsgálatra várnak.

FÜGGELÉK

A. ESEMÉNYTÖRTÉNETI ELEMZÉS

1. Az eseménytörténeti elemzés alapjai

1.1. Alapfogalmak

Az *eseménytörténet (event history)*⁶⁰ egy vagy több eseménytípus időbeli előfordulásának leírása. Jellemző példa a foglalkozástörténet (amikor a foglalkoztatásban történt változások időpontját figyeljük meg), illetve a kapcsolattörténet (amikor általában az együttélésen alapuló kapcsolatok kezdetét és végét rögzítjük). A foglalkozástörténetben érdeklődésre számot tartó esemény lehet a foglalkoztatási vagy munkanélküliségi időszak vége, míg a kapcsolattörténet esetén a házasságkötést vagy az élettársi kapcsolat kezdetét, illetve a válást vagy különélést szokás vizsgálni. Az eseménytörténeti elemzést arra használjuk, hogy tanulmányozzuk egy bizonyos esemény bekövetkezéséig eltelt időtartamot, ahol az időtartam kezdete az az időpont, amikortól egy egyén ki van téve annak a kockázatnak, hogy az adott esemény bekövetkezik. Például ilyen értelemben egy egyén attól kezdve van kitéve a válás kockázatának, amikortól házasságra lépett.

A legtöbb esetben az eseménytörténeti elemzés célja az, hogy meghatározzuk, milyen tényezők állnak kapcsolatban a vizsgált esemény időzítésével. Az eseménytörténeti vagy *kockázati modellek (hazard model)* regressziós modellek, amelyben egy esemény előfordulásának „*kockázatát*” (*risk*) egy *változókészlet (set of covariates)* segítségével becsüljük meg. Tehát az eseménytörténeti elemzés olyan módszer, amely arra alkalmas adatok esetén többféle technikai eljárással is megvalósítható.

A kockázati modelleket két alapvető tulajdonságuk különbözteti meg más típusú regressziós modellektől. Az egyik, hogy ebben az esetben lehetőség van olyan megfigyelések figyelembevételére is, amelyek esetében csak részleges információ áll rendelkezésünkre az esemény bekövetkezésének időpontjáról, ezeket cenzorált megfigyeléseknek nevezzük (*censored observations*). A másik tulajdonság, hogy a

⁶⁰ A módszer leírása során az eredeti angol nyelvű szak kifejezéseket zárójelben közöljük; tesszük ezt azért, mert az eseménytörténeti elemzés magyar nyelvű szakszavait illetően még nincs egyértelmű közmegegyezés.

magyarázó változók értékei változhatnak a megfigyelési időszak során. Az ilyen *dinamikus (time-varying) változók* használata valóban dinamikus elemzéseket tesz lehetővé.

Az eseménytörténeti elemzés első lépése azoknak az *állapotoknak (states)* a meghatározása, amelyek között különbséget szeretnénk tenni. Az állapotok a függő változó kategóriái, és az ezen állapotok változásai közötti dinamika az, amit meg akarunk magyarázni. Egy bizonyos időpontban egy személy csak egyetlen egy állapotban lehet. A házasságtörténet vizsgálata során például négy állapotot szokás elkülöníteni: nőtlen/hajadon, házas, elvált, özvegy.

Az *esemény (event)* nem más, mint átmenet egyik állapotból a másikba, vagyis egy kezdeti vagy *kiinduló állapotból (origin state)* a *végállapotba (destination state)*. A házasságtörténetnél maradva, egy lehetséges esemény az „első házasság”, amelyet a hajadon/nőtlen kiinduló állapotból való házas állapotba való *átmenetként (transition)* határozhatunk meg. Más lehetséges események a válás, a megözvegyülés, a többedik házasságkötés. Az, hogy milyen állapotokat különböztetünk meg, meghatározza azt is, hogy mely lehetséges események következhetnek be. Például, ha a párcapcsolatok vizsgálatánál csak a házas és a nem házas állapotokat különböztetjük meg, akkor csak a házasságkötés, a válás és az özvegyülés szerepelnek a lehetséges események között – az élettársi kapcsolat kialakítása és megszűnése nem.⁶¹

Egy további fontos fogalom a *kockázati periódus (risk period)*. Ahhoz, hogy egy bizonyos esemény előfordulhasson, az adott személynek a kezdeti vagy kiinduló állapotban kell lennie, vagyis rendelkeznie kell azzal a kockázattal, hogy az adott esemény bekövetkezik. Azt az időszakot, amikor fennáll az esélye annak, hogy egy esemény bekövetkezik, kockázati periódusnak nevezzük. Például egyértelmű, hogy csak a házasok válhatnak el, vagyis csak a házasok esetében áll fenn a válás, a válás eseményének kockázata. Továbbá, a válás kockázati periódusai azok az időszakok, amikor az adott személy házas. Más esetekben azonban kevésbé nyilvánvaló, hogy mikor kezdődik a kockázati periódus és a kutatóknak kell kiválasztani a megfelelő kezdetet. Egy ilyen példa az első szülés tanulmányozása, amikor is kérdés, hogy milyen időpontot tekintünk a kockázati periódus kezdetének. Azokban a társadalmakban, ahol a házasságon kívüli szülés ritka, a házasságkötéskori életkor lehet a természetes kezdeti

⁶¹ A példa annyiban „sántít”, hogy az élettársi kapcsolat kezdetét maguk az érintettek sem mindig tudják pontosan meghatározni, hiszen ennek a kialakulása gyakran egy hosszabb folyamat, amelynek során a pár egyre több időt tölt együtt, és hasonló lehet a megszűnése is.

időpont, ahol viszont a házasságon kívüli szülés általános jelenség, ott például tekinthetjük a kockázati időszak kezdetének az első menstruáció időpontját.

A kockázati periódust epizódokra (*episode*) tagoljuk, ahol egy epizód olyan folyamatos időtartam, amely idején az egyén mindvégig ki van téve annak a kockázatnak, hogy a vizsgált esemény bekövetkezik. Minél kisebb egységekben mérjük az időt, minél rövidebb egy epizód, annál differenciáltabb képet tudunk adni egy adott esemény adott élettörténeti periódusban való bekövetkezéséről vagy be nem következéséről.

Ezeknek a fogalmaknak a felhasználásával azt mondhatjuk, hogy az eseménytörténeti elemzés nem más, mint annak az időtartamnak az elemzése, amely alatt a kérdéses esemény nem következik be a kockázati periódus alatt. Amikor a vizsgált esemény az „első házasság”, az elemzés arra az időtartamra vonatkozik, amikor az egyének még nem lépnek be az első házasságba, más szavakkal, arra az időszakra, amikor nőtlen/hajadon állapotban maradnak. A gyakorlatban az eseménytörténeti modellekben a függő változó nem az idő vagy az időtartam önmagában, hanem az *átmenetráta* (*transition rate*). Ezért az eseménytörténeti elemzést úgy is meghatározhatjuk, mint egy esemény előfordulási rátáinak elemzését a kockázati periódus idején. Az első házasság példáján, az eseménytörténeti modell a korábban soha nem házas személyek házassági rátáival foglalkozik.

Az események időzítésére vonatkozó longitudinális információkkal együtt lehetnek olyan adataink is, amelyek az idő előrehaladtával maguk is változnak. Ilyen lehet például az iskolai végzettség: a kockázati időtartam alatt egyes megfigyelt személyek képzésben vehetnek részt, ezáltal magasabb iskolai végzettségre tehetnek szert. Ezek a dinamikus változók igen fontos szerepet kapnak az eseménytörténeti elemzésben: alkalmazásukkal lehetővé válik a vizsgált eseményt befolyásoló változók változásainak figyelemmel kísérése is.

A dinamikus változók kétféleképpen lehetnek: a belső (*internal*) típusú változók egyéni jellemzők, amelyek egyéni szintű longitudinális adatokból származtathatók (ilyen például a válás vizsgálata esetén a háztartás jövedelme); a külső (*external*) típusú változók pedig egy adott időben az egész mintára vagy almintára jellemzők (például a válási arányszámok).

A statikus és dinamikus változók használatával kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy ha egy változó értéke a kockázati periódus alatt módosul, akkor ezt a változót semmiképpen nem tekinthetjük statikusnak.

Yamaguchi (1991) egy igen jól ismert példát hoz fel a változók típusának nem megfelelő meghatározására. Tegyük fel, hogy a válás előfordulását vizsgáló modellben szerepeltetni kívánunk egy statikus változót, amely azt jelzi, hogy az egyénnek a házasság során született-e gyermeke. Ez a változó nagy valószínűséggel negatív kapcsolatban lesz a válással, látszólag azt jelezve, hogy a gyermekes párok kisebb eséllyel válnak el. Ez a modell azonban egyértelműen rosszul specifikált: a negatív kapcsolat nem az említett oksági viszony miatt áll fenn, hanem azért, mert azok az egyének, akik hosszabb ideig élnek házasságban, hosszabb időn keresztül vannak kitéve annak a kockázatnak, hogy gyermekük születik. Tehát a függő változó – vagyis a házasság tartama – van hatással a független változóra. Ennek a problémának az egyetlen megoldása az, ha egy dinamikus változó segítségével különbséget teszünk a gyermekes és a gyermektelen állapot között. Ha az adatfelvételben nem szerepel a gyermekek születésének időpontja, akkor a gyermekek születését nem lehet a válásra hatással lévő tényezők között szerepeltetni.

Általánosabban megfogalmazva, eseménytörténeti elemzésben akkor és csak akkor szerepeltethetünk egy változót statikus változóként, ha ez a változó a kérdezettnek a kockázati periódusba való belépés előtti állapotát tükrözi. A válás előrejelzésében például csak a házasság előtti szülés használható statikus változóként, a házasság tartama alatti szüléseket már dinamikus változóként célszerű definiálni. Másrészről pedig, minden olyan változót, amely az élettörténet olyan jellemzőjét méri, amely változhat a kockázati periódusba való belépést követően, dinamikus változóként kell definiálni, kivéve azokat az eseteket, amikor a kockázati periódusba való belépéskori állapotot rögzítjük, mint például az iskolai végzettséget a házasságkötéskor.

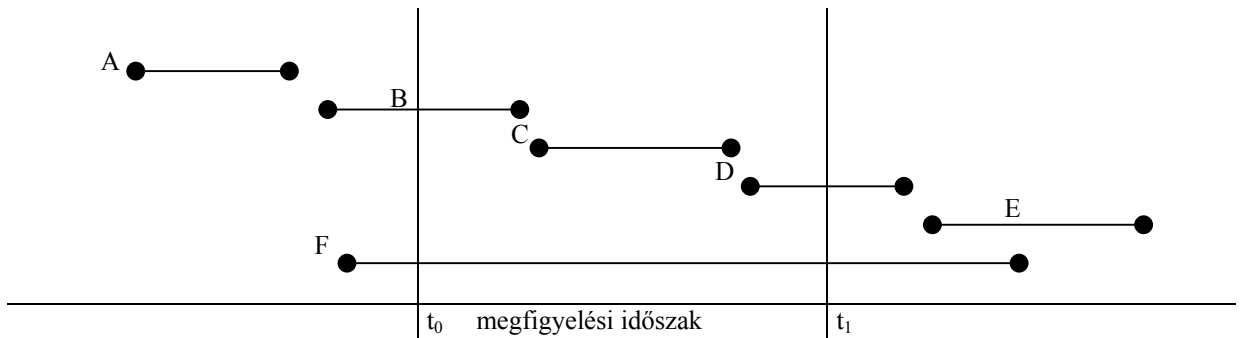
Cenzorálás

Az eseménytörténeti elemzés módszerénél mindig nagy figyelmet kap a *cenzorálás* jelensége. Egy megfigyelést akkor nevezünk cenzoráltnak, ha tudjuk, hogy a kérdéses esemény nem fordult elő egy bizonyos idő során, de nem tudjuk, hogy mikor következett be illetve hogy bekövetkezett-e egyáltalán. Valójában a cenzoráltság egy speciális típusú adathiány: cenzorált esetről akkor beszélünk, ha a kiindulási állapotban eltöltött idő hosszát nem, vagy csak részben ismerjük. Ha az első szülést vesszük példaként, egy cenzorált eset lehet az a nő, aki 30 éves az interjú idején és még nincs

gyermeke. Ebben az esetben tudjuk, hogy 30 éves koráig nem született gyermeke, de nem tudjuk, hogy mikor fog megszületni, illetve, hogy születik-e egyáltalán gyermeke.

A gyakorlatban a cenzorálás különböző típusaival találkozhatunk, ezeket foglaljuk össze a következőkben⁶². A mellékelt II.1.2.1.1. ábra szemléletesen mutatja a cenzorált esetek típusait (a megfigyelési időszak a t_0 időponttól a t_1 időpontig tart).

II.1.2.1.1. ábra: A cenzorálás különböző típusai az eseménytörténeti elemzésben

Balról teljes egészében cenzorált (A)

A kockázati időszak kezdő- és végpontja is a megfigyelési időszakon kívülre esik. Tegyük fel, hogy az első válást vizsgáljuk 1990-2000 között. Balról teljes egészében cenzorált az a személy, aki a 1990 előtt lépett be a kockázati periódusba, vagyis 1990 előtt kötötte meg első házasságát és még ezen időpont előtt el is vált, tehát ki is lépett a kockázati időszakból. Egy ilyen eseményt nem lehet eseménytörténeti elemzéssel vizsgálni, mert nem rendelkezünk információval a kockázati periódusnak sem a kezdetéről, sem a végéről.

Balról részben cenzorált (B)

A kockázati időszak kezdőpontjáról nincs információnk, de ismerjük a végpontját. Az előző példánál maradva, balról részben cenzorált az eset, ha a házasságkötés ugyan 1990 előtt történt, de a válás már az 1990-2000 közötti időszakban. Ilyen esetekben retrospektív adatfelvétellel kiegészíthetjük a kockázati periódusra vonatkozó információkat.. Ez azonban egy sajátos torzításhoz vezethet, ugyanis minél rövidebb egy adott esetben a kockázati periódus és kezdőpontja minél messzebb esik a megfigyelési időszak kezdetétől, annál kisebb az esélye annak, hogy erről az esetről akár csak részleges információink is legyenek.

⁶² Bukodi Erzsébet (2004) összefoglalása alapján.

Nem cenzorált (C)

A kockázati idő kezdetéről és az esemény bekövetkezéséről is van információnk.

Jobbról részben cenzorált (D)

Ismerjük a kockázati periódus kezdőpontját, de nem ismerjük a végpontját, mert a vizsgált esemény nem következik be az időszak végéig. Ez a típus fordul elő leggyakrabban a retrospektív vizsgálatokra illetve a panelfelvételekre alapozott eseménytörténeti elemzéseknél. Az esetek többségében azonban a megfigyelési időszak vége – az adatfelvétel ideje – független a kutatási problémától, és ezt a helyzetet ez az elemzési módszer tudja kezelni.

Jobbról teljes egészében cenzorált (E)

A kockázati periódusnak sem a kezdő-, sem a végpontját nem ismerjük. A cenzoráltságnak ezt a fajtáját leginkább a retrospektív adatfelvételeknél figyelhetjük meg, amikor a különböző életkorhoz tartozó egyéneket életük különböző szakaszaiban figyelünk meg. Ez a probléma megoldható oly módon, hogy az elemzést születési kohorszok szerint leszűkítjük. Például a párkapcsolatok felbomlásának vizsgálatánál a nagyon fiatalokat kizárhatjuk az elemzésből, mert ők életútjuk egy későbbi szakaszában jutnak oda, hogy ez a probléma vizsgálható legyen.

Balról és jobbról is cenzorált (F)

Ilyen esetek előfordulhatnak a keresztmetszeti és a panel típusú adatfelvételeknél is. A keresztmetszeti adatfelvételeknél csak arról van információnk, hogy egy adott esemény egy adott időpontig – az adatfelvétel idejéig – bekövetkezett-e vagy sem; ha az esemény bekövetkezett, akkor nem tudjuk, hogy mikor; ha pedig nem következett be, akkor nem tudjuk, hogy mikor fog bekövetkezni. Például ha a házasságtörténetet vizsgáljuk, és a panelfelvétel egyes hullámaiban csak a családi állapotról van információnk – visszatekintő kérdés nélkül -, akkor csak azt tudjuk, hogy a felvétel első hullámában valaki egy adott státuszban található, de nem ismerjük ennek a periódusnak a kezdőpontját. Ha ez az egyén a következő hullámban még mindig ugyanebben a státuszban van, akkor nem tudjuk, meddig marad még ott.

Megjegyezzük, hogy bár az ábrán jelöltük, a jobbról cenzorált és a mindkét oldalról cenzorált eseteknél általában nem csak azt nem tudjuk, hogy mikor következik

be az esemény, hanem azt sem, hogy bekövetkezik-e egyáltalán (kivéve, ha olyan, az egyén életében biztosan bekövetkező eseményt vizsgálunk, mint a halálozás).

A cenzorálás egy sajátos típusa az az eset, amikor egy esemény bekövetkezésének időpontját nem rögzítjük pontosan, de tudjuk, hogy melyik időintervallumban történt: ez az intervallum cenzorálás (*interval censoring*). Ilyen például az az eset, amikor a születés vagy a házasságkötés időpontját hónapokban vagy években adjuk meg.

A balról cenzorált eseteket meglehetősen nehéz kezelni. További információk hiányában a legáltalánosabb eljárás ezeknek az eseteknek a kizárása az elemzésből. Ez a megoldás nem vezet ugyan torzításhoz, de tetemes információvesztéssel eredményezhet. Akkor érdemes ehhez folyamodni, ha a minta kis részét teszik ki a balról cenzorált esetek. Egy másik lehetséges megoldás annak a feltételezése, hogy a kockázati periódus a megfigyelt időszak elején kezdődik. Ez a feltevés azonban csak akkor helytálló, ha a kockázati ráta az időtől független, vagyis konstans – ez azonban ritka kivételektől eltekintve nem így van. Szerencsére a gyakorlatban ritkán fordulnak elő ilyen adatok.

A jobbról cenzorált eseteknél is az egyik leggyakoribb megoldási mód az ilyen esetek kizárása, ez azonban nem ajánlott, mert a minta drasztikus csökkenéséhez vezethet. Ráadásul nem valószínű, hogy az ebből az okból kizárt esetek a minta egy véletlen almintáját alkotják, tehát szisztematikus torzítást visznek az adatokba. Például ha azt vizsgáljuk, hogy a nők esetében milyen életkorban következik be az első házasságkötés, kizárhatunk mindenkit, aki az interjú időpontjában még hajadon. Az így kizárt esetek azonban valószínűleg fiatalabb nők lesznek, akiknek még nem állt rendelkezésükre annyi idő a házasságkötéshez, mint a mintában maradtaknak, valamint olyan idősebb nők, akik elhalasztották a házasságkötést vagy egyáltalán nem is áll szándékukban házasságra lépni. Ebben az esetben tehát a minta megmaradó részében túlsúlyba kerülnek az idősebb nők, valamint azok a fiatal nők, akik korán házasságot kötöttek.

Az eseménytörténeti elemzési módszerek alkalmazása során azonban a jobbról cenzorált eseteket megtarthatjuk, azzal a feltételezéssel, hogy a cenzorálás időpontja (vagyis a kérdés időpontja) független a vizsgált esemény bekövetkezésének időpontjától. Ekkor lényegében azt feltételezzük, hogy az egyének nem szelektíven zárkoznak el a mintában való részvételtől, vagyis a mintába kerülő személyeknek van

esélyük arra, hogy megtapasztalják a kérdéses eseményt. A kísérleti jellegű kutatásoknál megkérdőjelezhető ez a feltevés, de a társadalomtudományban helytálló.

1.2. Statisztikai alapok

Az eseménytörténeti elemzés során elsősorban arra vagyunk kíváncsiak, hogy a vizsgált esemény milyen valószínűséggel következik be egy adott t időpontban.

A kockázati és a túlélési függvény definíciója

Legyen T az a változó, amely a kockázati idő kezdetétől számítva azt az időtartamot jelzi, ami alatt a szóban forgó esemény bekövetkezik. Annak a valószínűsége, hogy a vizsgált esemény egy t időpontot követően Δt időtartam alatt bekövetkezik, feltéve, hogy a t időpont előtt nem következett be, az alábbi módon adható meg:

$$P(t \leq T < t + \Delta t \mid T \geq t)$$

A T időtartamot folytonosnak feltételezve, ebben a kifejezésben a Δt időintervallum hossza egyre kisebb lesz, vagyis egyre közelebb lesz a 0-hoz. Ez azt is jelenti, hogy ebben az egyre rövidülő időszakban egyre kisebb a valószínűsége az esemény bekövetkezésének. Ha azonban esemény Δt időintervallum alatt való bekövetkezésének valószínűségét magának ennek az intervallumnak a hosszához viszonyítjuk, akkor a függő változó egy időegység alatti változásának valószínűségét kapjuk meg:

$$h(t) = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} (P(t \leq T < t + \Delta t \mid T \geq t) / \Delta t)$$

Ez pedig nem más, mint a *kockázati függvény* vagy *kockázati ráta* vagy *átmenetráta* (*hazard function, hazard rate, transition rate*). Ez a függvény a különböző jelenségek, folyamatok időbeli alakulásának fő vizsgálati eszköze.

Egy esemény adott t időpontban való bekövetkezésének valószínűsége mellett az is fontos kérdés lehet, hogy milyen valószínűséggel nem következik be az esemény egy

bizonyos t időpont előtt. Azokról az egyégekről, akik még nem tapasztalták meg az eseményt, azt mondjuk, hogy „túléltek”. A „túlélő” szakkifejezés a biostatistikából származik, ahol a kérdéses esemény gyakran a halál. Ezt a valószínűséget adja meg a *túlélési függvény (survivor function)*:

$$S(t) = P(T \geq t)$$

Megjegyezzük, hogy $S(0)=1$, vagyis a megfigyelés kezdetén még senki nem tapasztalta meg a vizsgált eseményt, ezért a túlélés valószínűsége 1; továbbá, hogy $S(t)$ a t csökkenő függvénye, vagyis az idő előrehaladtával egyre kisebb a túlélés esélye, és $S(t)$ értéke a 0-hoz közelít.

A túlélési függvény komplementere a *kumulatív eloszlásfüggvény (cumulative distribution function)*, ami annak a valószínűsége, hogy az esemény bekövetkezik a T időpont előtt:

$$F(t) = 1 - S(t) = P(T < t)$$

Az eseménytörténeti elemzés a legtöbb esetben a kockázati függvény modellezésére irányul; egyrészt azért, mert fontos annak ismerete, hogy egy adott személy egy adott időpontban mekkora kockázatnak van kitéve, feltéve, hogy még nem tapasztalta meg a vizsgált eseményt; másrészt azért, mert ha ez a kockázat függ valamilyen dinamikus változótól, akkor a kockázati függvény ismeretében könnyű meghatározni (modellezni) azt a hatást, amelyet ez a változó gyakorol a kockázat mértékére.

A kockázati és a túlélési függvény becslése

A továbbiakban az a feladatunk, hogy adataink alapján becslést adjunk a kockázati és a túlélési függvényekre. A kockázati függvény és más, időbeli eloszlásokat összegző függvények szokásos becslési módja a *halálozási tábla* konstruálása (*life table*). A halálozási táblában az időtartamok időintervallumokba vannak csoportosítva, ezért a t inkább időintervallumra utal ebben az esetben, nem pedig egy konkrét időpontra. Ezek az intervallumok általában azonos hosszúságúak, de ez nem szükségszerű.

Jelöljük a t időintervallumban a kockázatot h_t -vel, ahol $t=1,2, \dots, g$. Minden egyes intervallumra számoljuk ki a következőket:

- r_t azoknak az egyéneknek a száma, akik esetében a t időintervallum kezdetén fennáll az esemény előfordulásának kockázata;
- d_t a t időintervallumban bekövetkezett események száma;
- w_t azoknak az egyéneknek a száma, akik cenzoráltak voltak a t időintervallum alatt.

A $h(t)$ függvény becslése, vagyis annak becslése, hogy az esemény a t időpontban bekövetkezik, a bekövetkezett események számának és a kockázatnak kitett népesség számának hányadosa, némi módosítással a cenzorálás miatt. Például, egy lehetséges becslés az aktuárius típusú becslés, amely felteszi, hogy a cenzorált megfigyelése egyenletesen oszlanak el a t időintervallumban, így a cenzorált esetek átlagosan csak a t időintervallum felében vannak kiteve kockázatnak, vagyis:

$$\hat{h}_t = d_t / (r_t - w_t/2)$$

A túlélési függvény esetében jelölje S_t a t időintervallumon a túlélési függvényt. S_t -re közvetlenül a \hat{h}_t alapján kaphatunk egy becslést. A túlélési valószínűség a $t=1$ időintervallum kezdetén definíció szerint egyenlő 1-gyel. S_2 a túlélés valószínűsége a második időintervallum kezdetéig, és ez megegyezik annak a valószínűségével, hogy az esemény nem fordul elő a $t=1$ időintervallumban, vagyis $S_2 = 1 - h_1$. Hasonlóan, S_3 a túlélés valószínűsége a harmadik időintervallum kezdetéig, ami nem más, mint annak a valószínűsége, hogy az esemény nem fordul elő sem a $t=1$, sem a $t=2$ időintervallumban, vagyis $S_3 = (1 - h_1)(1 - h_2)$.

Ezért S_t becslése:

$$\hat{S}_1 = 1;$$

$$\hat{S}_t = (1 - \hat{h}_1)(1 - \hat{h}_2) \dots (1 - \hat{h}_{t-1}) \quad t > 1 \text{ esetén.}$$

Végül, a kumulatív sűrűségfüggvény becslése:

$$\hat{F}_t = 1 - \hat{S}_t$$

1.3. Adatszerkezet

Az eseménytörténeti elemzéshez – ahogyan ezt már a korábbiakban is láttuk – bizonyos értelemben speciális adatokra van szükség: egy folyamat vizsgálatához ismernünk kell annak időbeli lejátszódását, történetét. Mindazonáltal ez az elemzési forma – a megfelelő feltételek fennállása mellett – alkalmazható longitudinális adatbázisoknál, illetve retrospektív adatoknál is. Ez utóbbi esetben azonban fennáll annak a veszélye, hogy a kérdezettek rosszul emlékeznek vissza az események időpontjára, ami pedig az ilyen típusú elemzéseknél kulcskérdés. Ez sok tényezőtől függ, részben az események jelentőségétől, részben attól, hogy milyen hosszú időre visszamenőleg kérdezzük. Az emlékezet torzításainak kiküszöbölésére többféle technika használatos. Az egyik ilyen, amikor nagy jelentőségű eseményeket használunk mérföldkőként, és ehhez viszonyítjuk a többi esemény előfordulásának időpontját. Egy másik módszer a kalendárium vagy naptár forma használata az adatok összegyűjtése során. Ekkor a biztosan tudott események viszonyítási pontként szerepelhetnek, illetve kiszűrhetők az inkonzisztenciák, követhető az események logikus egymásutánja.

Az adatok felvétele ritkán történik olyan formában, ami rögtön lehetővé teszi az eseménytörténeti elemzés elvégzését, tehát általában át kell szervezni az adatokat, mégpedig olyan módon, hogy minden epizódot külön rekordban kell rögzíteni. Általában elmondható, hogy az eseménytörténeti elemzésre alkalmas forma kialakítása a jelenlegi szoftverekkel némi programozási készséget igényel, és gyakran meglehetősen időigényes.

A kutatási kérdésre vonatkozó változón kívül az adatállomány többféle magyarázó változót is tartalmaz, amelyek két típusba sorolhatók. Az első típusba tartoznak az ún. statikus változók, amelyeknek a értéke az életpálya előrehaladásával nem változik (pl. nem vagy születési idő); a második típusba pedig az ún. dinamikus változók tartoznak, amelyek értéke hónapról hónapra változhat (pl. iskolai végzettség, az iskola befejezése óta eltelt idő, dolgozik-e vagy sem).

Az adatok szokásos formája esetén egy személyhez egy adatsor vagy egy rekord tartozik. Ez az úgynevezett személy alapú adatbázis. Az eseménytörténeti elemzéshez olyan adatbázisra, adatrendszerre van szükségünk, amely lehetővé teszi a kockázati időszakban bekövetkezett változások rögzítését is: az ilyen adatbázist személy-periódus típusú adatbázisnak nevezzük, ahol a periódust általában tovább bontjuk epizódokra.

Például, ha években mérjük az időt, és a kockázati időtartam 15 év, akkor egy személyhez 15 rekord vagy 15 adatsor tartozik.

Az alábbiakban egy ilyen típusú adatbázis hipotetikus példáját mutatjuk be. A táblázat három személy adatait tartalmazza, az egyes személyeket az azonosítójuk alapján tudjuk megkülönböztetni. Az első személyhez tizenkettő, a másodikhoz öt, a harmadikhoz pedig nyolc adatsor tartozik, az egyes személyeknek a kockázati periódusban töltött idejétől függően. A kutatási kérdés arra irányul, hogy a válást milyen tényezők befolyásolják – a lehetséges magyarázó változók közül itt csupán néhányat szerepeltetünk, statikus (ilyen például a nem, a házasságkötés időpontja) és a dinamikus (ilyen például az életkor, az iskolai végzettség, a házasságkötéstől eltelt idő, a gyermekek száma) változókat egyaránt.

A kockázati idő – amikortól a válás kockázatának ki vannak téve a megkérdezettek – értelemszerűen a házasságkötés időpontjától kezdődik, és a válással vagy – ha a kérdezés időpontjáig ez nem következett be – a kérdezés időpontjával végződik.

Nézzük tehát az adatokat (1.3.1. táblázat). Az időegységnek – az egyszerűség kedvéért – naptári évet választottunk.

Az első kérdezett férfi, 1989-ben kötött házasságot, ekkor egyetemi végzettséggel rendelkezett. A megfigyelt időszakban két gyermeke született, 1991-ben az első, 1993-ban a második. Ebben az időszakban a kérdezett nem vált el, tehát a családi állapotot jelző változó értéke mindvégig 0 marad. Ebben az esetben részben jobbról cenzorált esettel van dolgunk – a kérdezett a megfigyelt időszakban nem vált el, és nem tudjuk, hogy a későbbiekben el fog-e válni, illetve ha elválna, ez mikor következik be.

A második kérdezett nő, 1996-ban köt házasságot, ekkor (befejezett) iskolai végzettsége középiskola, miközben főiskolára jár. A házasságkötést követő évben befejezi a főiskolát, tehát az iskolai végzettséget jelző változó értéke megváltozik (3-asról 4-esre). A házasságkötés után három évvel, 26 éves korában megszületik első gyermeke. A megfigyelési időszak végéig, 2000-ig nem válik el. Ez az eset is részben jobbról cenzorált.

A harmadik kérdezett szintén nő, 1987-ben, 19 éves korában köt házasságot, végzettsége szakmunkásképző. A házasságkötést követő évben gyermeke születik, majd 1994-ben elválna. A továbbiakban kikerül a megfigyelték köréből, mivel a vizsgált esemény, a válás bekövetkezett. Ez az eset cenzorálatlan eset.

1.3.1. táblázat: Az eseménytörténeti adatok szerkezete

Azonosító	Év	Nem	Életkor	Iskolai végzettség	Házasságkötés óta eltelt idő	Gyermekszám	Családi állapot
1	1989	1	27	egyetem (5)	0	0	házas (0)
1	1990	1	28	egyetem (5)	1	0	házas (0)
1	1991	1	29	egyetem (5)	2	1	házas (0)
1	1992	1	30	egyetem (5)	3	1	házas (0)
1	1993	1	31	egyetem (5)	4	2	házas (0)
1	1994	1	32	egyetem (5)	5	2	házas (0)
1	1995	1	33	egyetem (5)	6	2	házas (0)
1	1996	1	34	egyetem (5)	7	2	házas (0)
1	1997	1	35	egyetem (5)	8	2	házas (0)
1	1998	1	36	egyetem (5)	9	2	házas (0)
1	1999	1	37	egyetem (5)	10	2	házas (0)
1	2000	1	38	egyetem (5)	11	2	házas (0)
2	1996	2	24	középiskola (3)	0	0	házas (0)
2	1997	2	25	főiskola (4)	1	0	házas (0)
2	1998	2	26	főiskola (4)	2	1	házas (0)
2	1999	2	27	főiskola (4)	3	1	házas (0)
2	2000	2	28	főiskola (4)	4	1	házas (0)
3	1987	2	19	szakmunkásképző (2)	0	0	házas (0)
3	1988	2	20	szakmunkásképző (2)	1	1	házas (0)
3	1989	2	21	szakmunkásképző (2)	2	1	házas (0)
3	1990	2	22	szakmunkásképző (2)	3	1	házas (0)
3	1991	2	23	szakmunkásképző (2)	4	1	házas (0)
3	1992	2	24	szakmunkásképző (2)	5	1	házas (0)
3	1993	2	25	szakmunkásképző (2)	6	1	házas (0)
3	1994	2	26	szakmunkásképző (2)	7	1	elvált (1)

A következőkben bemutatjuk az adatok egy másik lehetséges formáját (1.3.2.táblázat). Ha a vizsgált változókat kategorizáljuk, vagy eleve kategorikus változók (mint például a nem), és csak azokat az epizódokat jelöljük külön, amikor bekövetkezett az esemény vagy valamelyik dinamikus változó értékében változás következett be, akkor táblázatunk lerövidül.⁶³ Ez azért fontos, mert láttuk, hogy az előbbi forma rendkívüli módon megnöveli az adatállomány méretét, s így annak kezelése nehéz és időigényes. Ekkor azonban szükségünk van további változók bevezetésére. Rögzítenünk kell, hogy melyik az az epizód, amelyiknek a végén valamilyen változás történt a dinamikus változók értékeiben, továbbá azt is jeleznünk kell, hogy a vizsgált esemény bekövetkezett-e vagy sem (a kezdeti állapot jelzése 0, az

⁶³ Az alkalmazott változók és kategorizálásuk: Év 1 1986-1990, 2 1991-1995, 3 1996-2000; nem 1 férfi, 2 nő; iskolai végzettség 1 alapfokú 2 szakmunkásképző 3 középiskola (érettségi) 4 főiskola 5 egyetem; a házasságkötés óta eltelt idő (a házasság tartama) 1 0-3 év 2 4-6 év 3 7-10 év 4 11-15 év; gyermekszám 0 1 2.

esemény bekövetkezését jelzi az 1 kód). Azonban nagy adatbázisoknál még így is jelentősen csökkenthető az adatszerkezet átalakításából következő növekedés mértéke.

1.3.2. táblázat: Az eseménytörténeti adatok szerkezete kategorikus változók esetén

Azo- nosító	Epizód kezdete	Epizód vége	Kezdeti állapot	Vég- állapot	Év	Nem	Élet- kor	Iskolai végzettség	Házas- ságkötés óta eltelt idő	Gyer- mek- szám
1	0	2	0	0	1986–1990	1	25–29	egyetem (5)	0–3	0
1	2	4	0	0	1991–1995	1	25–29	egyetem (5)	0–3	1
1	4	7	0	0	1991–1995	1	30–34	egyetem (5)	4–6	2
1	7	10	0	0	1996–2000	1	30–34	egyetem (5)	7–10	2
1	10	11	0	0	1996–2000	1	35–39	egyetem (5)	11–15	2
2	0	1	0	0	1996–2000	2	20–24	középiskola (3)	0–3	0
2	1	2	0	0	1996–2000	2	25–29	főiskola (4)	0–3	0
2	2	5	0	0	1996–2000	2	25–29	főiskola (4)	0–3	1
3	0	1	0	0	1986–1990	2	–19	szakmunkásképző (2)	0–3	0
3	1	4	0	0	1986–1990	2	20–24	szakmunkásképző (2)	0–3	1
3	4	6	0	0	1991–1995	2	20–24	szakmunkásképző (2)	4–6	1
3	6	7	0	0	1991–1995	2	25–29	szakmunkásképző (2)	4–6	1
3	7	8	0	1	1991–1995	2	25–29	szakmunkásképző (2)	7–10	1

2. Az eseménytörténeti elemzés további lehetőségei

Az eseménytörténeti elemzés legegyszerűbb formája az, amikor is egyetlen folyamatot kísérik figyelemmel, és egyetlen esemény bekövetkezését illetve be nem következését vizsgáljuk. Tegyük fel, hogy arra vagyunk kíváncsiak, hogy hogyan magyarázhatók a nők esetében az első gyermekszülés idejének vagy időzítésének egyéni különbségei. Ebben az esetben az esemény az első gyermek megszületése, amit úgy is definiálhatunk, mint a kezdeti gyermektelen állapotból az egygyermekes végállapotba való átmenetet. Ez egy olyan példa, ahol egyszeri, nem megismételhető eseményről van szó, ahol az „egyszeri” (single) arra utal, hogy a kezdeti gyermektelen állapotból csak egyetlen típusú esemény jelenthet kilépést, és a „nem megismételhető” pedig azt jelenti, hogy az adott esemény csak egyszer fordulhat elő. A valóságban azonban gyakran találkozunk olyan folyamatokkal és eseményekkel, amelyek joggal tarthatnak számot

érdeklődésünkre, de nem illeszthetők be ebbe az igen egyszerű sémába. A következőkben néhány olyan lehetséges változatot ismertetünk, amely gyakran előfordul vizsgálataink során, és ha nem is ilyen egyszerűen, de elemezhető az eseménytörténeti elemzés módszerével.⁶⁴

Mielőtt azonban erre rátérnénk, néhány szót ejtünk a modellválasztás egyik legfontosabb szempontjáról, mégpedig arról, hogy mikor célszerű diszkrét illetve folyamatos modellt választani. A modellváltozatok tárgyalását követően pedig egy általános problémával, a nem megfigyelt heterogenitás kérdésével foglalkozunk röviden.

2.1. Diszkrét vagy folyamatos modellek?

Az a mód, ahogyan az eseménytörténeti elemzés modelljeinek alapvető statisztikai fogalmait definiáljuk, függ attól, hogy a T időváltozót – amely egy esemény elő nem fordulásának időtartamát jelzi – folytonosnak vagy diszkrétnek tekintjük. Bár az események a vizsgált folyamat során elméletileg bármelyik időpontban előfordulhatnak, az időtartamot általában valamilyen diszkrét időegységben mérjük, rendszerint hónapokban vagy években, különösen akkor, ha visszamenőleg gyűjtjük össze az adatokat, vagyis retrospektív adatokról van szó.

A diszkrét modellek alkalmazását az idő mérésének fent említett sajátosságain kívül más tényezők is indokolják. Ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy diszkrét modellekkel jól lehet közelíteni a folyamatos modelleket. Bár az eljárás szükségszerűen a paraméterek becslésének torzításához vezet, ez a torzítás elhanyagolhatóvá válik, ha egy eseménynek egy diszkrét időpontban való előfordulásának feltételes valószínűsége – feltéve, hogy az esemény nem fordult elő az egyes időpontok előtt -, elég kicsivé válik. A diszkrét modellek megelőlegebben kezelik a vizsgált esemény több egyénnél való azonos időpontban való előfordulását, mint a folytonos modellek. Továbbá, vannak olyan helyzetek, amikor a vizsgált folyamat valóban diszkrét időben történik. Végül, de nem utolsósorban a diszkrét modellek többnyire logisztikus regressziós modellek, amelyek már ismerősek a legtöbb kutató számára, alkalmazásukkal világos és jól értelmezhető eredményekhez juthatunk.

⁶⁴ Az elemzések megvalósításának technikai részleteire nem térünk itt ki.

A diszkrét megközelítés hátránya az, hogy az elemzést megelőzően az adatszerkezet további átalakítására van szükség. Az adatbázis megnövekedett mérete – különösen, ha a véletlen hatásokat is figyelembe vesszük és komplex modelleket alkalmazunk - hosszú számítási időkhöz vezethet. Annyi előnye mindenesetre van ennek az adatmanipulációnak, hogy a diszkrét idejű modellek sokkal világosabbak, könnyebben érthetőek, mint a folytonos idejűek.

2.2. Az eseménytörténeti elemzés kiterjesztése

Ismétlődő események

A társadalomtudományban sok olyan eseményt tanulmányozunk, amelyek egynél többször is előfordulhatnak egy egyén életében a vizsgált megfigyelési időszakban, ezeket *ismétlődő eseményeknek (repeatable events)* nevezzük. Például az egyének többször is létesíthetnek együttélésen alapuló kapcsolatot, születhet egynél több gyermekük, és munkájukat ismételten megváltoztathatják. Ha ilyen ismétlődő eseményeket figyelünk meg, akkor minden egyes epizód időtartamát modellezhetjük, ahol egy epizódot úgy definiálunk, mint egy olyan folyamatos periódust, amelynek ideje alatt egy egyén ki van téve egy bizonyos esemény kockázatának. Amikor az esemény bekövetkezik, új epizód kezdődik, és az időtartam mérésére szolgáló „óra” visszaáll zérusra.

A legegyszerűbben úgy kezelhető ez a helyzet, ha minden egyes eseményt külön modellezünk. Például a házasságok felbomlásának tanulmányozásakor illeszthetünk külön modellt az első és a második házasság felbontására. Ez azonban nem biztos, hogy a legmegfelelőbb megközelítés, mivel valószínű, hogy a házasságbomlás bizonyos tényezői ugyanúgy működnek az első és a többedik házasságok esetén. Továbbá, ha vannak olyan jellemzők, amelyek minden egyes eseményre hatással vannak, de nem megfigyeltek, a megismételt eseményeket egymástól függetlenül modellező eljárásból származó eredmények félrevezetőek lehetnek.

Ennél bonyolultabb, több munkát igénylő, de az eredmények szempontjából ígéretesebb eljárás, amikor a megismételt eseményeket együtt, egy modellben kezeljük. Ennek az az előnye, hogy lehetővé válik annak explicit módon való tesztelése, hogy vajon azok a változók, amelyek előrejelzik az első esemény bekövetkezését, hasonló

hatással vannak-e a soron következő eseményekre is. Ezt úgy érhetjük el, hogy bevonunk egy dummy változót a modellbe, amely az események sorrendjét mutatja, és teszteljük a magyarázó változókkal való interakcióját. Ez a megközelítés azt is lehetővé teszi, hogy megnézzük, hogy az előző esemény hogyan hat a következő, ugyanolyan típusú esemény előfordulására. Például, aki az első házasságából elvált, a másodikból kisebb vagy nagyobb eséllyel fog ismét elválni?

Versengő kockázatok

A legegyszerűbb eseménytörténeti modellben azt feltételeztük, hogy egy egyén esetén csak egyetlen lehetséges átalakulás következhet be. Sok esetben azonban egynél több átment vagy eseménytípus létezik, amely egy epizód befejezéséhez vezethet. Olyan eseményekre, amelyeknek többféle kimenete lehet, általában *versengő kockázatok* (*competing risks*) elnevezéssel szokás utalni. Egy esemény különböző kimeneteleire azért mondjuk, hogy versengenek egymással, mert egymást kölcsönösen kizáróak; egy adott epizód során csak egyetlen egy típusú esemény fordulhat elő, s ennek bekövetkezte után az epizód véget ér. Például ilyen a halál oka, a munkából való kilépés okok szerint, vagy a házasság megszűnésének formái szerint (válás, özvegyülés).

A versengő kockázatok elemzésekor a különböző típusú események relatív gyakoriságát vizsgáljuk, valamint az esemény-specifikus kockázatok függőségét a magyarázó változóktól. A különböző típusú eseményeknek különböző determinánsaik lehetnek vagy ugyanazon magyarázó változók hatása lehet esemény-specifikus. Például, ha valaki specialista valamiben, ez csökkentheti a feleslegesség érzését és növelheti egy új munka találásának esélyét; más változók a lehetséges eseményeknek esetleg csak egy részhalmazára hatnak. A versengő kockázatok módszerét az ilyen hipotézisek elemzésére, feltárására használhatjuk.

Többszörös állapotok

Az eseménytörténeti elemzést tekinthetjük úgy, hogy az egyének különböző típusú eseményeket tapasztalnak meg, amikor egyik állapotból a másikba kerülnek. Például, tekinthetjük a munkanélkülivé válást olyan eseménynek, amely nem más, mint két állapot, a foglalkoztatottság és a munkanélküliség közötti átmenet. Az eddig tárgyalt modellek csak egyetlen állapotból való átmenetet vizsgáltak, bár a versengő kockázatok esetében a végállapot többféle is lehetett. Egy esemény megtapasztalása után, amely egy

másik állapotba való átmenetet eredményez, az egyént a továbbiakban nem figyeljük meg, hacsak nem lép be újra a vizsgált állapotba. Tehát, amikor a foglalkoztatottság epizódjait elemezzük, a munkanélküliség periódusait figyelmen kívül hagyjuk. A *többszörös állapot (multiple states)* modelljében egynél több állapotban eltöltött időszak is érdekel bennünket – ez a több állapot lehet a lehetséges állapotok egy részhalmaza.

A többszörös állapotok kezelésének legegyszerűbb módja az, hogy külön modellt illesztünk az átmenetekre minden egyes állapot esetén. Például, az élettársi kapcsolat felbontásának modelljét (átmenet az élettársi kapcsolat állapotából) a házasságbomlás (átmenet a házasság állapotából) modelljétől függetlenül illeszthetjük adatainkra. Ennek a megoldásnak azonban két jelentős hátránya is van. Tegyük fel, hogy arra vagyunk kíváncsiak, vajon a gyerekek jelenléte ugyanolyan hatással van-e a házasság és az élettársi kapcsolatban élő párokra. Ha külön modellt illesztünk a házasságból és az élettársi kapcsolatból való átmenetre, nem tudjuk tesztelni azt, hogy egy adott változó hatása függ-e az állapottól (ti. hogy házasságban vagy élettársi kapcsolatban él a pár). Egy másik potenciális probléma az egymástól független modellek alkalmazásával az, hogy nem vizsgálható a különböző állapotokból való átmeneteket meghatározó, nem mért változók korrelációja.

A többszörös állapotok olyan kezelési módja, amely elkerüli a fenti problémákat, egy olyan modell alkalmazása, amely minden egyes állapotból szimultán módon kezeli az átmeneteket, ez azonban meglehetősen bonyolult eljárás, amellyel itt most nem foglalkozunk.

Hosszútávú túlélők

Az eddig leírt módszerek során azt feltételeztük, hogy a teljes népesség ki van téve a vizsgált esemény kockázatának a megfigyelési időszak alatt. Sok eseménytípus esetén azonban vannak olyan egyének, akik sohasem fogják megtapasztalni a kérdéses eseményt. Például, vannak olyan házaspárok, akik sohasem válnak el, és vannak terméketlen férfiak és nők, akiknek soha nem lesz gyermekük. Az ilyen egyéneket *hosszútávú túlélőknek (long-term survivors)* nevezzük a módszer szempontjából. A probléma az, hogy hogyan különböztessük meg a hosszútávú túlélőket és a népesség többi részét: miközben néhány jobbról cenzorált egyén lehet hosszútávú túlélő, mások esetleg az adatfelvétel időpontját követően tapasztalják meg az adott eseményt.

Az ilyen esetek kezelésére fejlesztették ki a kevert modelleket. Ezek a modellek nulla kockázatot tételeznek fel a hosszú távú túlélők esetén a megfigyelési időszak alatt. A kevert modellek tipikusan két modellből tevődnek össze: logisztikus regressziós modellt alkalmaznak az események előfordulására, és ezt kombinálják az esemény időzítésére vonatkozó eseménytörténeti modellel, feltéve, hogy az esemény bekövetkezik. Mivel a hosszú távú túlélők csoportjába tartozás nem megfigyelt a minta azon tagjai esetén sem, akik nem tapasztalták meg az eseményt a megfigyelési időszakban, a függő változó a logisztikus regresszió esetén csak részben megfigyelt. Ezért speciális becslési eljárásra van szükség. Jelenleg a kevert modellek még nem részei a fontosabb statisztikai programcsomagoknak, a szerzők általában saját maguk írják meg a szükséges algoritmust.

Korrelált eseménytörténetek

Eddig olyan módszereket tárgyaltunk, amelyek során az események időzítését egyetlen történet vagy folyamat során vizsgáltuk. Az eseményekre és folyamatokra példa a születések a termékenységi folyamatban, a munkahelyek változása a foglalkozástörténetben, és a kapcsolatok kialakulása és felbomlása a házasságok és élettársi kapcsolatok történetében (vagy a kapcsolattörténetben). Jellemző azonban az, hogy egyik folyamat kimenetele befolyásolja az események előfordulását egy másik folyamatban. Például a gyermekek jelenléte, akik a termékenységi folyamat korábbi „eredményei”, gyakran úgy találják, hogy negatív kapcsolatban állnak a kapcsolat felbontásának kockázatával. A korábbi kutatásokban úgy vizsgálták a gyermekszülés és a kapcsolat felbontása közötti kapcsolatot, hogy a gyermekek számát magyarázó változóként vonták be a kapcsolatok felbomlását vizsgáló modellbe. Ez a megközelítés azonban figyelmen kívül hagyja azt a lehetőséget, hogy a gyermekszüléssel és a párkapcsolattal kapcsolatos döntések egymással összefüggésben állhatnak, és háttérükben meghúzódhat néhány nem megfigyelt tényező is. Lillard és Waite (1993) kifejlesztett egy szimultán modellt, amely lehetővé teszi a házasság stabilitásának és a termékenységnek az együttes vizsgálatát. Ezt a megközelítést alkalmazva arra az eredményre jutottak, hogy bizonyos nők másoknál nagyobb valószínűséggel élnek instabil házasságban (nem mért, időben állandó jellemzők következtében), és ezek a nők kisebb eséllyel vállalnak gyermeket a házasságban. A folyamatok szimultán voltak

figyelmen kívül hagyása azt eredményezheti, hogy a gyermekeknek a házasság felbontására gyakorolt hatásának becslése torzított lesz.

A nem megfigyelt heterogenitás problémája

Amikor megpróbáljuk megbecsülni a kockázati arányokat vagy rátákat az egyes egyénekre egy populációban, akkor magyarázó változókat vonunk be az eseménytörténeti modellbe. Valószínűtlen azonban, hogy az összes fontos változót be tudjuk vonni az elemzésünkbe. Lehetnek olyan változók, amelyekről tudjuk, hogy fontosak, de nem állnak rendelkezésre, míg más változók esetén nem tudjuk, hogy fontosak-e vagy sem. Az egyének közötti különbség, amelyet a nem mért jellemzők eltérései okoznak, nem megfigyelt heterogenitás néven ismert. Mint bármely regresszióelemzés esetén, a hiányzó változók okozhatják azt, hogy rosszul specifikáljuk a modellt. Ha a nem mért változók korrelálnak a modellbe bevont változókkal, a nem megfigyelt heterogenitás figyelembevételének elmulasztása torzított paraméterbecslésekhez vezethet. Továbbá, a nem megfigyelt heterogenitás gyakran vezethet az *alap kockázati ráta (baseline hazard rate)* változásához. Például, tegyük fel, hogy a vizsgált populáció két szubpopulációból áll, amelyek esetén a kockázatok állandóak az idők során, de az egyik szubpopulációé magasabb, mint a másiké. Ha ezeket a csoportokat egy kétértékű, dummy változóval különböztetjük meg, amelyet magyarázó változóként vonunk be az elemzésbe, a becsült alap kockázati ráta konstans lesz. Most tegyük fel, hogy nem ismerjük azt a változót, amely a két csoport különbözőségét okozza. Ebben az esetben a becsült kockázat két látens csoport keverékén fog alapulni, amely csoportok esetén eltérő a kockázati ráta. Ez az aggregált kockázati ráta időben csökkenő függvény lesz, mert a magas kockázatú egyének időben olyan korán esnek át az adott eseményen, hogy a népesség egyre nagyobb arányban kisebb kockázati rátájú egyénekből fog állni. Lehetőség van arra, hogy ezt a tényezőt bevonjuk az elemzésbe.

3. Számítógépes megvalósítás

Ha az eseménytörténeti elemzéshez megfelelően előkészítettük az adatokat (epizódokra tagoltuk, lásd fentebb), ezek elvileg szinte bármelyik statisztikai programmal

olvashatók. Az eseménytörténeti elemzés végrehajtásához azonban speciális függvényekre van szükség, amelyek már nem minden programcsomagban állnak rendelkezésre. Az eseménytörténeti elemzés modelljeinek széles köre áll rendelkezésre. A választás egyik szempontja lehet az, hogy az időt folyamatosnak tekintjük vagy diszkrétnek. Egy másik fontos szempont az, hogy a kérdéses esemény időbeli eloszlása milyen illetve milyennek feltételezzük.

Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – röviden ismertetünk néhány, az eseménytörténeti elemzés megvalósítására alkalmas programcsomagot.

Általános felhasználói célokra készült programcsomagok

SPSS

Alapvető leíró statisztikák, Kaplan-Meier becslés, Cox regressziós modellek. Az alkalmazásra példákat találhatunk: Blossfeld et al., 1989;

STATA

Az eseménytörténeti elemzés szempontjából releváns függvények széles köre, a felhasználók hozzájárulásával az 'STB' rendszeren⁶⁵ keresztül, lásd Cleves et al. (2004); Rabe-Hesketh–Everitt (2002);

SAS

Releváns függvények széles köre – a társadalomstatisztikai programcsomagok „nagy hármasa” közül a STATA és a SAS is több elemzési eljárást tartalmaz, mint az SPSS. Néhány példa található: Allison (1984), Blossfeld et al. (1989);

GLIM

Történetileg széles körben Nagy-Britanniában használt program, mind a társadalmi, mind a biológiai események eseménytörténeti modellezésére. Lásd Aitkin et al (1989: chapter 6), Allison (1984);

⁶⁵ A rendszer működéséről, a felhasználók hozzájárulásáról a programfejlesztéshez lásd bővebben: <http://www.stata.com/products/stb/>

Splus/R

A programnyelvet elég nehéz elsajátítani, de ez az egyik olyan program, amelyet a statisztikusok a túlélési adatok legkiválóbb elemzéseikhez használnak. Példák: lásd Venables and Ripley (1999);

MIwiN

Népszerű elemző programcsomag hierarchikusan egymásba ágyazott adatok elemzésére. Lehetőség van az eseménytörténeti elemzés irányába való kiterjesztésre, lásd Goldstein et al (1998);

IEM

Hatékony szabad felhasználású program, amely az eseménytörténeti elemzés alkalmazását log-lineáris modellezésen keresztül mutatja be, lásd Vermunt (1997). Hozzáférhető az alábbi weboldalon:

www.kub.nl/faculteiten/fsw/organisatie/departementen/mto/software2.html

Speciális programcsomagok

TDA

Szabadon hozzáférhető az alábbi címen: www.stat.ruhr-uni-bochum.de/tda.html.

Egyszerű szoftver, alapos illusztrációja megtalálható: Blossfeld–Rohwer (2002);

SABRE

A GLIM kiterjesztése, kifejezetten a bináris visszatérő⁶⁶ (binary recurrent) események elemzésére (Barry et al. 1990);

⁶⁶ A SABRE programcsomag fő célja a bináris visszatérő események modellezése. Bináris visszatérő esemény az olyan esemény, amely többször is előfordulhat, és – a programcsomag kézikönyve szerint – a történeti időben előforduló olyan kimenetek (outcomes), amelyek a 0 értéket veszik fel, ha az esemény nem történik meg, illetve 1 az értékük, ha az esemény megtörténik. Ilyen bináris visszatérő vagy ismétlődő eseményekben gazdag a foglalkozási, a kapcsolati vagy a termékenységi élettörténet. Ezzel a programcsomaggal vizsgálhatók például olyan kérdések, hogy hogyan hat az életkor a munkanélküliségi kockázatra; hogyan hat a házasságkötéskori életkor a válás valószínűségére; hogyan hat az iskolai végzettség a gyermekvállalásra?

EvHA

Szabad felhasználású program, Jonathan MacGill fejlesztette ki Jan Hoem, Rainer Walke és Gunnar Andersson közreműködésével (Max Planck Demográfiai Kutatóintézet, Rostock; www.demogr.mpg.de).

Az eseménytörténeti modellek becslése az események előfordulása (occurrences) és a kockázati idő (exposures) csoportosított adatai alapján történik. Az iterációs folyamat végeredménye konvergál az optimális maximum likelihood becsléshez. A faktorok és interakciók tesztelésekor az EvHA megadja a log likelihood értékeket, a χ^2 statisztikát és a megfelelő p értékeket.

4. Irodalom

Az alábbi könyveket elsősorban a társadalomtudomány művelői számára ajánljuk, mivel inkább alkalmazott megközelítésűek és kevésbé fókuszálnak a módszerek matematikai leírására. További irodalom részben az irodalomjegyzékben található, részben a speciális érdeklődési területtől függően kereshető az interneten és a könyvtárakban.

Blossfeld, Hans-Peter – Götz Rohwer (2002): *Techniques of Event History Modelling: New Approaches to Causal Analysis*. 2nd Edition. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.⁶⁷

A könyv témája az eseménytörténeti elemzés alkalmazása a társadalmi folyamatok megértésében. A nyitó fejezet vázolja a keresztmetszeti és a panel adatfelvételek korlátait, amelyek az oksági elemzés során felmerülnek, és tárgyalja az eseménytörténeti adatok erősségeit és gyengeségeit. Alapvetően a folytonos idejű modellekre fókuszál, és részletesen tárgyalja a dinamikus változókat. Egy külön fejezetet szentel a nem megfigyelt heterogenitásnak. A könyv különleges erénye, hogy egyetlen adatbázist használ és elemez a könyv során, és összehasonlítja a különböző modellek illetve ugyanazon modell különböző specifikációi alkalmazásával kapott eredményeket. Referenciamunkák listája is megtalálható benne, amelyek egy-egy kérdésre bővebben kitérnek. A TDA programot használja.

⁶⁷ Németül is megjelent.

Hosmer, David W.–Stanley Lemeshow (1999): *Applied Survival Analysis: Regression Modeling of Time to Event Data*. New York: Wiley.

Ebben a könyvben az eseménytörténeti elemzés leírása több technikai részletet tartalmaz, mint a többi ajánlott könyvben, és a példáit sem a társadalomtudományból veszi. Mindazonáltal nagyon világosan megírt könyv és nagy része érthető azok számára is, akik nem rendelkeznek erős statisztikai háttérismeretekkel. A folytonos idejű modellekre koncentrálnak, különösen a proporcionális kockázati modellekre, és külön részben szerepelnek az ismétlődő eseményekre vonatkozó, véletlen hatást tartalmazó modellek. Egy egész fejezet szól a modellek illeszkedésének becsléséről. Nem kapcsolódik egy bizonyos statisztikai programcsomaghoz, de van egy melléklete, amelyben Stata kódban megtalálhatók a példák és az adatbázisok a kiadó weboldalán rendelkezésre állnak.

Yamaguchi, Kazuo (1991): *Event History Analysis*. Applied Social Research Method Series, Vol. 28. Sage: Newbury Park.

Világos és alapos gyakorlati kézikönyv mind a folytonos, mind pedig a diszkrét idejű modellekhez, a társadalomtudományból vett példák széles körével. A könyv sajátos erőssége, hogy minden egyes elemzést megelőzően a tesztelendő hipotézisek megfogalmazása. Ennélfogva az olvasó láthatja, hogy egy modell hogyan módosítható, hogy alkalmas legyen speciális hipotézisek tesztelésére. Az elemzések eredményeihez alapos magyarázatot fűz. Tartalmaz modellt többszörös állapotokra is, de nem tárgyalja a véletlen hatást is tartalmazó modelleket, és a versengő kockázatokról csak egy rövid leírást ad. Nem kapcsolódik egyetlen statisztikai programcsomaghoz sem, bár vannak benne SAS és BMDP kódban írt példák.

B. TÁBLÁZATOK

1. táblázat: Eltartott gyermekek száma és megoszlása család- és településtípus szerint
2001

	Budapest		Megyei jogú város		Város		Község		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Házasp.	261 493	75,4	356 508	80,1	546 032	83,7	759 804	86,7	1 923 837	82,9
Egyszülős	85 355	24,6	88 373	19,9	105 971	16,3	116 941	13,3	396 640	17,1
Összesen	346 848	100,0	444 881	100,0	652 003	100,0	876 745	100,0	2 320 477	100,0

2. táblázat: Új párkapcsolat kialakításának relatív kockázata az első házasság felbontása után.
Egyváltós hatások

Változók	Kategóriák	Férfiak		Nők	
		kockázat	szignifikancia	kockázat	szignifikancia
Ép gyermekkori család	igen	1		1	
	nem	1,36	*	1,39	**
Hány testvérrel nevelkedett	0	1		1	
	1+	1,08		0,88	
Együtt éltek-e a házasságkötés előtt	nem	1		1	
	igen	1,1		1,34	*
Házasságtartam (év)	0–5	1		1	
	6–10	0,84	^	0,61	***
	11–15	0,72	*	0,62	***
	16+	0,44	***	0,38	***
Vallásos-e	igen, az egyház előírásai szerint	1		1	
	igen, a maga módján	1,24	^^	1,18	^^
	nem	1,23		1,22	^^
Életkor (év)	–29	1		1	
	30–39	0,78	*	0,63	***
	40–49	0,44	***	0,32	***
	50–75	0,31	***	0,11	***
A válás időpontja	1948–1969	1		1	
	1970–1989	0,75	*	0,79	*
	1990–2002	0,45	***	0,55	***
A kérdezettel egy háztartásban élő saját kiskorú gyermekeinek száma	0	1		1	
	1	0,91		1,27	*
	2	0,74		0,97	
	3+	0,8		1,72	**
A kérdezettel nem egy háztartásban élő saját kiskorú gyermekeinek száma	0	1		1	
	1	1,08		2,21	***
	2+	1,07		0,69	
A kérdezettel egy háztartásban élő saját kiskorú gyermekei közül a legfiatalabb életkora (év)	0–6	1		1	
	7–12	0,52	**	1,02	
	13–17	0,48	**	0,56	***
	nincs a háztartásban kiskorú	0,8	^^	0,75	**
Iskolai végzettség	alapfokú vagy kevesebb	1		1	
	szakmunkásképző	1,35	*	0,83	^
	középfokú	1,53	**	0,84	^
	felsőfokú	1,68	***	0,71	*

^^ p<0.15 ^ p<0.1 * p<0.05 ** p<0.01 *** p<0.001

Hivatkozások

2001. évi népszámlálás. 6. Területi adatok. 6.21 Összefoglaló adatok, I. kötet. KSH. Budapest, 2002. 250–251. oldal.
- Ahrons, Constance R.–Roy H. Rodgers [1987]: *Divorced families*. W. W. Norton and Company; New York, London.
- Ahrons, Constance [2004]: *We're Still Family: What Grown Children Have To Say About Their Parents' Divorce*. New York: Harper Collins Publishers. Pp. 300
- Aitkin, M.–D. Anderson–B. Francis–J. Hinde [1989]: *Statistical Modelling in GLIM*. Oxford: Clarendon Press.
- Allan, Graham–Graham Crow [2001]: *Families, household and society*. Palgrave, New York.
- Allison, Paul D. [1984]: *Event History Analysis: Regression for Longitudinal Event Data*. Beverly Hills: Sage.
- Amato, Paul R. [1993]: Children's Adjustment to Divorce: Theories, Hypotheses, and Empirical Support. *Journal of Marriage and the Family* 55 (February 1993): 23–38.
- Amato, Paul R. [1996]: Explaining the intergenerational transmission of divorce. *Journal of Marriage and Family*, Vol. 58, 628–640.
- Amato, Paul R. [2000]: The Consequences of Divorce for Adults and Children. *Journal of Marriage and Family*, 62, 1269–1287.
- Amato, Paul R.–Jacob Cheadle [2005]: The long reach of divorce: Divorce and child well-being across three generations. *Journal of Marriage and Family*, Vol. 67: 191–206.
- Andersson, Gunnar–Gebremariam Woldemicael [2001]: Sex composition of children as a determinant of marriage disruption and marriage formation: evidence from Swedish register data. *Journal of Population Research* 18: 143–153.
- Andersson, Gunnar [1997]: The Impact of Children on Divorce Risks of Swedish Women. *European Journal of Population* 13: 109–145.
- Andersson, Gunnar [2002]: Children's experience of family disruption and family formation: Evidence from 16 FFS countries. *Demographic Research*, Volume 7, Article 7, Pages 343–364.
- Andorka Rudolf [1996]: A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése a rendszerváltás óta. *Szociológiai Szemle*, 1, 3–26.
- Andorka Rudolf [1997]: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris, Budapest.
- Andress, Hans-Jürgen–Barbara Borlogh–Miriam Bröckel–Marco Giesselman–Dina Hummelsheim [2006]: The Economic Consequences of Partnership Dissolution – A Comparative Analysis from Belgium, Germany, Great Britain, Italy, and Sweden. *European Sociological Review*, Vol. 22, No. 5, December 2006: 533–560.
- Andress, Hans-Jürgen–Miriam Bröckel [2007]: Income and Life Satisfaction After Marital Disruption in Germany. *Journal of Marriage and Family* 69 [May 2007]: 500–512.
- Andress, Hans-Jürgen–Miriam Gülner [2002]: Marital disruption in Germany: changes in material and subjective well-being. <http://www.divorceconference.com>
- Bachrach, Christine–Michelle J. Hindin–Elizabeth Thomson [2000]: The changing shape of ties that bind: An overview and synthesis. In: Bachrach, Christine–Michelle J. Hindin–Elizabeth Thomson–Arland Thornton–Linda J. Waite (eds.):

- The ties that bind: Perspectives on marriage and cohabitation. New York: Aldine de Greyter: 3–16.
- Baker, David G. [1999]: The increase of single-parent families: An examination of causes. *Policy Sciences*, 32: 175–188.
- Bardone, Laura–Anne-Catherine Guio [2005]: In-work poverty. *Statistics in focus* 5/2005. Luxembourg: EUROSTAT
- Barry, Jon–Brian Francis–Richard Davies [1990]: *Software for the Analysis of Binary Recurrent Events: A guide for users*. Lancaster: Centre for Applied Statistics, Lancaster University.
- Beck, Ulrich [2003]: *A kockázat-társadalom. Századvég Kiadó, Budapest*.
- Becker, Gary S.–Elisbeth M. Landes–Robert T. Michael [1977]: An Economic Analysis of Marital Instability. *The Journal of Political Economy*, Vol. 85., No. 6 [Dec 1977]: 1141–1188.
- Becker, Gary S. [1981]: *A Treatise on the Family*. Harvard University Press, Cambridge.
- Bényei Zoltán–Gurály Zoltán–Győri Péter–Mezei György [2000]: Tíz év után. Gyorsjelentés a fővárosi hajléktalanokról – 1999. *Esély*, 2000/1. 62–95.
- Bernhardt, Eva M. [2000]: Repartnering among Swedish men and women: A case study of emerging patterns in the second demographic transition. Paper contributed to the FFS Flagship conference, Brussels, 29–31 May 2000.
<http://www.unecce.org/ead/pau/flag/papers/bernhard.pdf>
- Bianchi, Suzanne M.–Lekha Subaiya–Joan R. Kahn [1999]: The gender gap in the economic well-being of nonresident fathers and custodial mothers. *Demography*, Vol. 36, No. 2, May 1999: 195–203.
- Biblarz, Timothy J.–Adrian E. Raftery [1999]: Family Structure, Educational Attainment, and Socioeconomic Success: Rethinking the „Pathology of Matriarchy”. *American Journal of Sociology*, 105, 321–365.
- Blanc, A. K. [1987]: The formation and dissolution of second unions: marriage and cohabitation in Sweden and Norway. *Journal of Marriage and Family*, Vol. 49, No. 2, 391–400.
- Blankenhorn, David [1996]: *Fatherless America*. Harper Perennial.
- Blossfeld, Hans-Peter–Alfred Hamerle–Karl Ulrich Mayer [1989]: *Event History Analysis*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Blossfeld, Hans-Peter–Götz Rohwer [2002]: *Techniques of Event History Modelling: New Approaches to Causal Analysis*, 2nd Edition. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bock, Jane D. [2000]: Doing the Right Thing? Single Mothers by Choice and the Struggle for Legitimacy. *Gender and Society*, 14, 62–86.
- Bognár Gábor–Telkes József [1986]: *A válás lélektana. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest*.
- Booth, Alan–John N. Edwards [1985]: Age at marriage and marital instability. *Journal of Marriage and the Family*, 47: 67–76.
- Booth, Alan–David Johnson–Lynn K. White–John N. Edwards [1986]: Divorce and marital instability over the life course. *Journal of Family Issues*, 7: 421–442.
- Booth, Alan–David Johnson [1988]: Premarital cohabitation and marital success. *Journal of Family Issues*, 9: 255–272.
- Booth, Alan–Lynn K. White [1980]: Thinking about divorce. *Journal of Marriage and the Family*, 43: 605–616.
- Bose, Sunita–Scott J. South [2003]: Sex composition of children and marital disruption in India. *Journal of Marriage and Family*, Vol. 65, November 2003: 996–1006

- Böheim, René–Ermisch, J. [1998]: Analysis of the dynamics of lone parent families. Working Paper 98–8. Institute for Social Economic Research. <http://www.iser.essex.ac.uk/pubs/workpaps/wp98–8.php>
- Bradshaw, Jonathan–Carol Stimson–Christine Skinner–Julie Williams [1999]: *Absent fathers?* Routledge, London, New York.
- Bradshaw, Jonathan–Steven Kennedy–Majella Kilkey–Sandra Hutton–Anne Corden–Tony Eardley–Hilary Holmes–Joanne Neale [1996]: Policy and the employment of lone parents in 20 countries. Social Policy Research Unit University of York.
- Brüderl, Josef–Frank Kalter [2001]: The Dissolution of Marriages: The Role of Information and Marital-Specific Capital. *Journal of Mathematical Society*, 25: 403–421.
- Bukodi Erzsébet [2004]: Ki, mikor, kivel [nem] házasodik? Párválasztás Magyarországon. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.
- Bukodi Erzsébet [2005]: Parnerszelekció a házasságokban és az élettársi kapcsolatokban. *Demográfia*, XLVIII. évfolyam, 2–3. szám: 218–253.
- Bukodi, Erzsébet–Péter Róbert [2003]: Union Disruption in Hungary. *International Journal of Sociology*, Vol. 33, No. 1, Spring 2003, pp. 64–94.
- Bumpass, Larry–James Sweet [1989]: National estimates of cohabitation: cohort levels and union stability. *Demography*, 26(4): 615–625.
- Bumpass, Larry–James Sweet–Teresa Castro Martin [1990]: Changing patterns of remarriage. *Journal of Marriage and Family*, Vol 52, No. 3, 747–756.
- Bumpass, Larry L. [2002]: Family-related attitudes, couple relationship, and union stability. In: Lesthaeghe, Ron (ed.): *Meaning and Choice – Value Orientations and Life Cycle Decisions*. Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, Netherlands. pp 161–184.
- Burgess, Ernest W.[1926]: The family as a unity of interacting personalities. *Family*, 7. 3–9.
- Burkhauser, Richard V.–Greg J. Duncan–Riscahrd Hauser–Roland Bernsten [1991]: Wife or Frau, Women do Worse: A Comparison of Men and Women in the United States and Germany After Marital Dissolution. *Demography*, Vol. 28, No. 3, August 1991: 353–374
- Carlson, Elwood –András Klinger [1987]: Partners in Life: Unmarried Couples in Hungary. *European Journal of Population*, Vol. 3: 85–99.
- Cherlin, Andrew–Frank Furstenberg [1988] The changing European family. In: *Journal of Family Issues*, 9: 291–297.
- Cherlin, Andrew J. [1992]: *Marriage, Divorce, Remarriage*. Harvard University Press, Cambridge.
- Cleves, Mario A.–William W. Gould–Roberto G. Gutierrez [2004]: *An Introduction to Survival Analysis Using STATA*. Stata Press
- Coontz, Stephanie [2004]: The World Historical Transformation of Marriage. *Journal of Marriage and Family*, 66 [November 2004]: 974–979.
- Cseh-Szombathy László [1985]: *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Gondolat. Budapest.
- Cseh-Szombathy László [1991]: A családi értékek változása és ennek hatása a családi funkciók alakulására. In: Utasi Ágnes [szerk.]: *Társas kapcsolatok*. Gondolat, Budapest, 7–19.
- Cseh-Szombathy László [1994]: Az értékek változásának hatása a családok működésére. *Demográfia*, 1994/3–4, 366–372.

- Cseh-Szombathy László [1979]: Családszociológiai problémák és módszerek. Gondolat, Budapest.
- Csernák Józsefné [1991]: Házasság és család; a demográfiai változások újabb irányvonalai és összefüggései. *Demográfia*, XXXIV. évfolyam, 1–2. szám: 87–112.
- Csernák Józsefné [1994]: Újabb tendenciák a házassági viszonyok alakulásában. *Demográfia*, XXXVII. évfolyam, 3–4. szám: 298–314.
- Csernák Józsefné [1996]: Házasság és válás Magyarországon, 1870–1994. *Demográfia*, 1996. 2–3. szám. 108–135.
- Csernák Józsefné–Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit [1992]: Élettársi kapcsolatok Magyarországon. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Kutatási Jelentések 46.
- De Graaf, Paul M.–Matthijs Kalmijn [2003]: Alternative routes in the remarriage market: Competing-risk analyses of union formation after divorce. *Social Forces*, 81[4]: 1459–1496.
- De Graaf, Paul M.–Matthijs Kalmijn [2006]: Change and Stability in the Social Determinants of Divorce: A Comparison of Marriage Cohorts in the Netherlands. *European Sociological Review*, Vol. 22, No. 5, December 2006: 561–572.
- Demográfiai évkönyv 2000. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Diekmann, Andreas–Kurt Schmidheiny [2004]: Do Parents of Girls Have a Higher Risk of Divorce? An Eighteen-Country Study. *Journal of Marriage and Family* 66 [August 2004]: 651–660.
- Dourleijn, Edith–Aart C. Liefbroer [2002]: Unmarried cohabitation and union stability: Testing the role of diffusion using data from 16 European countries. *Demography*, Volume 43, Number 2, May 2006, pp. 203–221.
- Duncan, G. J. [1984]: Years of poverty, years of plenty. Institute for Social Research, University of Michigan.
- Dunifon, Rachel–Lori Kowaleski-Jones [2007]: The Influence of Grandparents in Single-Mother Families. *Journal of Marriage and Family* 69 (May 2007): 465–481
- Emery, Robert E. [1999]: Postdivorce family life for children: An overview of research and some implications for policy. In: Thompson, Ross A.–Paul R. Amato [Eds.] [1999]: *The postdivorce family. Children, Parenting, and society*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Ermisch, J.–Francesconi, M. [1996]: The increasing complexity of family relationships: Lifetime experience of Single motherhood and stepfamilies un Great Britain. Institute for Social Economic Research. <http://www.iser.essex.ac.uk/pubs/workpaps/wp96-11.php>
- Ermisch, J.–Francesconi, M. [1997]: Family Matters. Working Paper 97–1. Institute for Social Economic Research. <http://www.iser.essex.ac.uk/pubs/workpaps/wp97-1.php>
- Ermisch, John–Marco Francesconi [2000]: Cohabitation in Great Britain: Not for Long, But Here to Stay. *Journal of the Royal Statistical Society, Series A*, Vol. 163, No. 2, 153–171.
- Ermisch, John [2002]: Trying again: repartnering after dissolution of a union. ISER Working Papers, Number 2002–19. <http://www.iser.essex.ac.uk>
- EUROSTAT, 2005: <http://epp.eurostat.cec.eu.int>
- Feng, Du–Roseann. Giarusso [1999]: Intergenerational Transmission of Marital Quality and Marital Instability. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 451–463.

- Fergusson, David M.–L. John Horwood–Frederick T. Shannon [1984]: A proportional hazards model of family breakdown. *Journal of Marriage and the Family*, 46: 539–549.
- Fodor Éva [2001]: A szegénység elnöiesedése hat volt államszocialista országban. *Szociológiai Szemle*, 4, 96–113.
- Földházi Erzsébet [2005a]: Az elváltak lakáskörülményei. *Demográfia*, 4. szám. 375–414.
- Földházi Erzsébet [2005b]: Válás után két évvel. *Korfa*, 4. szám: 3–4.
- Furstenberg, Frank F. Jr.–Saul D. Hoffman–Laura Shresthra [1995]: The effect of divorce on intergenerational transfers: New evidence. *Demography*, Vol. 32, No 3, 319–333.
- Gábos András [2005]: A szegénység nemek közötti eltérései nemzetközi összehasonlításban: a laekeni indikátorok elemzése. In: Nagy Ildikó–Pongrácz Tiborné–Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások*. TÁRKI, Budapest.
- Glenn, Norval D. [1998]: The Course of Marital Success and Failure in Five American 10–year Marriage Cohorts. *Journal of Marriage and the Family* 60: 569–576.
- Goldscheider, Frances–Sharon Sassler [2006]: Creating stepfamilies: Integrating children into the study of union formation. *Journal of Marriage and Family*, Vol 68, 275–291.
- Goldstein, Harvey–Jon Rasbash–Ian Plewis–William Browne et al. [1998]: *A user's guide to MLwiN*. London: Multilevel Models Project, Institute of Education, University of London.
- Gottman, John Mordechai–Robert Wayne Levenson [2000]: The Timing of Divorce: Predicting When a Couple Will Divorce over a 14–year Period. *Journal of Marriage and the Family*, Vol. 62, No. 3. [Aug., 2000]: 737–745
- Gödri Irén [2002]: A házasságok és az élettársi kapcsolatok minőségének és stabilitásának néhány metszete. In: Spéder Zsolt [szerk.][2002]: *Család és népesség – itthon és Európában*. Századvég Kiadó, Budapest: 197–230
- Gödri Irén [2001]: A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása. *Kutatási jelentések* 66. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Gödri Irén [2000]: A házasságok stabilitásának mikro- és makroszociális háttere. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság. Budapest.
- Granovetter, Mark [1973]. A gyenge kötések ereje. *Szociológiai Figyelő*, 1988, 3, 39–62. ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ
- Greenberg, Ellen F.–W. Robert Nay [1982]: The intergenerational transmission of marital instability reconsidered. In: *Journal of Marriage and the Family*, 44: 335–347.
- Hao, Lingxin–Mary C. Brinton [1997]: Productive activities and support systems of single mothers. *American Journal of Sociology*, Vol. 102, No 5: 1305–1344.
- Harcza, István–Papp Gábor–Vukovich György [2004]: Magyarország a társadalmi jelzőszámok tükrében. In: Kolosi, Tamás–Tóth István György–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Táarki, Budapest. 435–467.
- Harknett, Kristen [2006]: The Relationship Between Private Safety Nets and Economic Outcomes Among Single Mothers. *Journal of Marriage and Family*, 68 (February 2006): 172–191
- Harkönen, Juho–Jaap Dronkers [2006]: Stability and change in the educational gradient of divorce. A comparison of Seventeen countries. *European Sociological Review*, Vol. 22, No 5: 501–517.
- Haskey, John [1999]: Divorce and remarriage in England and Wales. *Population Trends*, 1999 Spring, 18–22.

- Hetherington, Mavis–John Kelly [200]: For Better or For Worse: Divorce Reconsidered. W. W. Norton & Co.: New York.
- Hewitt, Belinda–Mark Western–Janeen Baxter [2006]: Who Decides? The Social Characteristics of Who Initiates Marital Separation. *Journal of Marriage and the Family* 68 [December 2006]: 1165–1177.
- Hill, Reuben–Roy H. Rodgers [1964]: The developmental approach. In: Harold T. Christensen [szerk.]: *Handbook of marriage and the family*. Rank McNally and Co., Chicago.
- Hoem, Britta–Jan Hoem [1992]: The Disruption of Marital and Non-Marital Unions in Contemporary Sweden. In: J. Trussell–R. Hankinson–J. Tilton [Eds.]: *Demographic Applications of Event History Analysis*. Oxford, Clarendon Press: 61–93.
- Hughes, Jody [2000]: Repartnering after divorce. *Family Matters*, No. 55. 16–21.
- Jarvis, Sarah–Stephen P. Jenkins [1997]: Marital splits and income changes: Evidence for Britain. Working Paper 97–4. Institute for Social and Economic Research. <http://www.iser.essex.ac.uk/pubs/workpaps/wp97-4.php>
- Jasilioniene, Aiva [2007]: Premarital conception and divorce risk in Russia in light of the GGS data. MPIDR Working Paper, WP 2007–025 August 2007.
- Jenkins, Stephen P.–Symons, Elizabeth J. [1995]: Child care costs and lone mother's employment rates: UK evidence. Working Paper 95–2. Institute for Social Economic Research. <http://www.iser.essex.ac.uk/pubs/workpaps/wp95-2.php>
- Kalmijn, Matthijs–Paul M. de Graaf [2000]: Remarriage and cohabitation after divorce in Netherlands: Competing risks analyses of social, economic, and cultural determinants. Paper to be presented at the conference „Population Studies in Britain and the Netherlands”, a joint conference of the „British Society of Population Studies” and the „Nederlandse Vereniging voor Demografie”, Utrecht, Netherlands, August 31–September 1, 2000.
- Kamarás Ferenc [1986]: Egyszülős családok. *Demográfia*, XXXIV. évfolyam, 1–2. szám: 72–86.
- Kamarás Ferenc [1995]: Európai Termékenység és Családvizsgálat Magyarországon. *Demográfia*, XXXVIII. évfolyam, 4. szám: 309–339
- Kapitány Balázs [2001]: Az elégedettség változásai Magyarországon 1992–1997 – egy panelelemzés lehetőségei. Kézirat.
- Kapitány Balázs (szerk.) [2002]: Módszertan és dokumentáció. Az „Életünk fordulópontjai” című demográfiai követéses vizsgálat első hulláma adatfelvételének ismertetése. Műhelytanulmányok 2. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Kapitány Balázs–Spéder Zsolt [2004]: Szegénység és depriváció. Társadalomszerkezeti összefüggések nyomában. Műhelytanulmányok 4. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Keij, Ingeborg–Carel Harmsen [2001]: „Repartnering”: living with a new partner after breaking up. Paper for the EAPS Population Conference, 7–9 June 2001, Helsinki, Finland.
<http://www.vaestoliitto.fi/toimintayksikot/vaestontutkimuslaitos/eapskonferenssi/Papers/Theme%20B/Keij.pdf>
- Kenrick, Douglas T.–Gary E. Groth–Melanie R. Trost–Edward K. Sadalla [1993]: Integrating evolutionary and social exchange perspectives on relationships: Effects of gender, self-appraisal, and involvement level on mate selection criteria. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64: 951–969.

- Kiernan, Kathleen [2002]: The State of European Unions: An analysis of FFS data on partnership formation and partnership dissolution. In: Macura, Miroslav–Gijs Beets (eds.): Dynamics of fertility and partnership in Europe: insights and lessons from comparative research. Vol.1, New York and Geneva, pp. 57–76.
- Kiernan, Kathleen–Hilary Land–Jane Lewis [1998]: Lone Motherhood in Twentieth-Century Britain. Clarendon Press, Oxford.
- Kiernan, Kathleen [1986]: Teenage Marriage and Marital Breakdown: A Longitudinal Study. *Population Studies*, 40, 1: 35–54.
- Kiernan, Kathleen [1996]: Lone Motherhood, Employment and Outcomes for Children. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 10, 233–249.
- Kiernan, Kathleen [2002]: The State of European Unions: Analysis of Partnership Formation and Dissolution. In: Macura, Miroslav–Gijs Beets [eds.][2002]: Dynamics of fertility and partnership in Europe. Volume I. United Nations: New York and Geneva: 57–76
- Kitson, Gay–Marvin Sussman [1982] Marital complaints, demographic characteristics and symptoms of mental distress in divorce. In: *Journal of Marriage and the Family*, 44: 87–101.
- Knox, David [1988]: Choices in Relationships–An Introduction to Marriage and the Family. East Carolina University West Publishing Company.
- Kravdal, Oystein [1988]: The Impact of First-Birth Timing on Divorce: New Evidence from a Longitudinal Analysis Based on the Central Population Register of Norway. *European Journal of Population*, Vol.3. No. 3., [July 1988]: 247–269.
- Lambert, Paul [2003]: Constructing Data for Event Histories: data formats and introductory analyses. www.cf.ac.uk/socsi/main/lambertp/downloads.html
- Lampard, Richard–Kay Peggs [1999]: Repartnering: the relevance of parenthood and gender to cohabitation and remarriage among the formerly married. *British Journal of Sociology*, Vol. 50 No. 3 443–465.
- Lehmann, Petra–Christine Wirtz [2004]: Household formation in the EU: Lone Parents. Eurostat, Statistics in Focus, Theme 3, 5–2004.
http://www.eds-destatis.de/en/downloads/sif/nk_04_05.pdf
- Lesthaeghe, Ron [1996]: The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In: Mason, Karen O.–Jensen, An-Magritt [ed.]: Gender and Family. Change in Industrialized Countries. Oxford, Clarendon Press: 17–62.
- Lewis, Jane–Kathleen Kiernan [1996]: The Boundaries between Marriage, Nonmarriage, and Parenthood: Changes in Behavior and Policy in Postwar Britain. *Journal of Family History*, Vol. 21 No. 3, July 1996: 372–387.
- Lewis, Robert A.–Graham B. Spanier [1979]: Theorizing about the quality and stability of marriage. In: *Contemporary Theories About the Family*, Vol. I., Edited by Wesley R. Burr, Reuben Hill, F. Ivan Nye and Ira L. Reiss, New York, Free Press, 268–294.
- Lillard, Lee A.–Linda J. Waite [1993]: A Joint Model of Marital Childbearing and Marital Disruption Demography, Vol. 30, No. 4: 653–681.
- Lin, I-Fen–Sara S. McLanahan [2007]: Parental Beliefs About Nonresident Fathers' Obligations and Rights. *Journal of Marriage and Family* 69 (May 2007): 382–398
- Liu, Guiping [2002]: How Premarital Children and Childbearing in Current Marriage Influence Divorce of Swedish Women in Their First Marriages. *Demographic Research*, Vol. 7. Article 10, 389–406.
- Lócsei Pál [1978]: A házasságbomlás problémái Magyarországon. In: Cseh-Szombathy László [szerk.] *A változó család*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest: 85–125.

- Lőrincz László [2006]: A vonzás szabályai. Hogyan választanak társat az emberek? Szociológiai Szemle, 2. szám: 96–110
- Lyngstad, Torkild Hovde [2004]: The Impact of Parents' and Spouses Education on Divorce Rates in Norway. Demographic Research, Vol. 10, Article 5, pp. 121–142. <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol15/20/>
- Lyngstad, Torkild Hovde [2006]: Why Do Couples with Highly Educated Parents Have Higher Divorce Rates? European Sociological Review, Vol. 22., No. 1. [Feb. 2006]: 49–60.
- Manting, Dorien–Anneke Loeve [2004]: Economic circumstances and union dissolution of couples in the 1990s in the Netherlands. Statistics Netherlands.
- Martin, Steven P. [2006]: Trend sin marital dissolution by women's education in the United States. Demographic Research, Vol. 15, Article 20, pp. 537–560. <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol15/20/>
- Martin, Steven P.–Sangeeta Parashar [2006]: Women's Changing Attitudes Toward Divorce, 1974–2002: Evidence for an Educational Crossover. Journal of Marriage and Family 68 (February 2006): 29–40
- Martin, Teresa Castro–Larry L. Bumpass [1989]: Recent Trends and Differentials in Marital Disruption. Demography, 26. 1: 37–51.
- McKay, Stephen [2002]: The Dynamics of Lone Parents, Employment and Poverty in Great Britain. <http://www.benefits.org.uk/loneparentdynamics.pdf>
- McLanahan, Sara–Gary Sandefur [1994]: Growing up with a single parent: What hurts, what helps. Harvard University Press; Cambridge, Massachusetts; London, England
- McLanahan, Sara S. [1997]: Parent Absence and Poverty: Which Matters More? In: Brooks-gunn, Jeanne–Duncan, Greg J. [eds.]: Consequences of Growing up Poor. New York: Russell Sage Foundation.
- Medgyesi Márton [2003]: Millenniumi Fejlesztési Célok: Országjelentés. Magyarország. [Első változat] TÁRKI, Budapest.
- Morgan, S. Philip–Ronald R. Rindfuss [1985]: Marital disruption: Structural and temporal dimensions. American Journal of Sociology, 90. 5: 1055–1077.
- Morgan, S. Philip–Diane N. Lye–Gretchen A. Condran [1988]: Sons, daughters and the risk of marital disruption. American Journal of Sociology, 94, 110–129.
- Morrison, Donna Ruane–Amy Ritualo [2000]: Routes to Children's Economic Recovery after Divorce: Are Cohabitation and Remarriage Equivalent? American Sociological Review, 65, 560–580.
- Mott, Frank L.–Sylvia F. Moore [1979]: The causes of marital disruption among young Americans: an interdisciplinary perspective. Journal of Marriage and the Family, 41: 355–365.
- Myers, Scott–Alan Booth [1996]: Men's Retirement and Marital Quality. Journal of Family Issues 17: 336–357
- Népszámlálás 2001. 10. A háztartások és a családok adatai. Budapest, 2003.
- Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok 6.21 Összefoglaló adatok. KSH Budapest 2003.
- Oláh Livia [2001]: Gender and family stability: Dissolution of the first parental union in Sweden and Hungary. <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol4/2/4–2.pdf>
- Orbuch, Terri L. –Arland Thorston–Jennifer Cancio [2000]: The Impact of Marital Quality, Divorce and Remarriage on the Relationships between Parents and their Children. Marriage and Family Review, 2, 221–246.
- Parker, Robyn [1999]: Repartnering following relationship breakdown. Family Matters No. 53. 39–43.

- Parsons, Talcott–Robert F. Bales [1955]: Family, socialization and interaction process. Glencoe, The Free Press.
- Phillips, Roderick [2004]: Amit Isten összekötött ... A válás rövid története. Osiris Könyvkiadó, Budapest.
- Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit [1994]: Serdülőkorban szült anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek longitudinális vizsgálata. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései, 53. Budapest.
- Pongrácz Tiborné–Spéder Zsolt [2002]: Párkapcsolatok az ezredfordulón. In: Spéder Zsolt [szerk.]: Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés. Életünk fordulópontjai. Műhelytanulmányok 1. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. Budapest.
- Pongrácz Tiborné [2005]: A házasságok felbontásának társadalmi és demográfiai jellemzői. Kézirat. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Poortman, Anne-Rigt–Judith A. Seltzer [2007]: Parents' Expectations About Childrearing After Divorce: Does Anticipating Difficulty Deter Divorce? *Journal of Marriage and Family* 69 (February 2007): 254–269
- Pope, Hallowell–Charles W. Mueller [1976]: The intergenerational transmission of marital instability: comparison by race and sex. *Journal of Family Issues*, 32: 49–66.
- Price, Sharon J.–Patrick C. McKenry [1988]: Divorce. Sage Publications: Newbury Park - London - New Delhi.
- Rabe-Hesketh, Sophia–Brian Everitt [2002]: A Handbook of Statistical Analysis Using Stata. Second Edition. London: Chapman & Hall/CRC. 168 pp.
- Ranschburg Jenő [1994]: A családi diszharmónia és a válás hatása a gyermek fejlődésére. *Demográfia*, XXXVII. évfolyam, 3–4. szám: 389–391
- Raschke, H. J. [1988] Divorce. In: *Handbook of Marriage and the Family*, ed. by M. B. Sussman and S. K. Steinmetz, Plenum Press, New York - London, 597–624.
- Raymo, James M.–Miho Iwasawa–Larry Bumpass [2004]: Marital Dissolution in Japan: Recent Trends and Patterns. *Demographic Research*, Vol. 11, Article 14, pp. 395–420. <http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol11/14/>
- Rogers, Stacy J. [2004]: Dollars, dependency, and divorce: Four perspectives on the role of wife's income. *Journal of Marriage and the Family*, Vol 66: 59–74.
- Rogers, Stacy J.–Danelle D. DeBoer [2001]: Changes in Wives' Income: Effects on Marital Happiness, Psychological Well-Being, and the Risk of Divorce. *Journal of Marriage and Family* 63 [May 2001]: 458–472
- Rollins, Boyd–Harold Feldman [1970]: Marital satisfaction over the family life cycle. In: *Journal of Marriage and the Family*, 32: 20–28.
- Rollins, Boyd–Kenneth Cannon [1974]: Marital satisfaction over the family life cycle: a reevaluation. In: *Journal of Marriage and the Family*, 41: 271–272.
- Rusbult, Caryl E. [1980]: Commitment and satisfaction in romantic associations: A test of the investment model. *Journal of Experimental Social Psychology*, 16: 172–186.
- S. Molnár Edit [1997]: Gyermeküket egyedül nevelő anyák. *Demográfia*, XL. évfolyam, 2–3. szám: 147–170
- S.Molnár Edit–Pongrácz Tiborné [1996]: Változások a gyermeknevelési támogatások rendszerében és azok megítélése a közgondolkodásban. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 57.
- S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné [1997]: Házasságon kívül szült nők életforma – választásai. *Demográfia*, XL. évfolyam, 1. szám: 24–41

- Seccombe, Karen [2000]: Families in poverty in the 1990s: Trends, causes, Consequences, and lessons learned. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1094–1113.
- Seltzer, Judith A. [1991]: Relationships between Fathers and Children Who Live Apart: The Father's Role after Separation. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 79–101.
- Seltzer, Judith A. [2000]: Families formed outside of marriage. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1247–1268.
- Sigle-Rushton, Wendy–John Hobcraft–Kathleen Kiernan [2005]: Parental divorce and subsequent disadvantage: A cross-cohort comparison. *Demography*, Vol. 24, No 3: 427–446.
- Simons, Ronald L. and Associates [1996]: Understanding Differences Between Divorced and Intact Families: Stress, Interaction and Child Outcome. Thousand Oaks: Sage.
- Skolnick, Arlene S. [1996]: *The Intimate Environment. Exploring Marriage and the Family*. University of California, Berkeley, Harper Collins College Publishers.
- Smith, Ken R.–Cathleen D. Zick–Greg J. Duncan [1991]: Remarriage patterns among recent widows and widowers. *Demography*, Vol. 28, No. 4, 361–374.
- Somlai Péter [1986]: *Konfliktus és megértés*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Somlai Péter [1994]: Értékek egysége és pluralitása a családi szocializációban. *Demográfia*, XXXVII. évfolyam, 3–4. szám: 373–377.
- Somlai Péter [1999]: A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia*, 1999/1–2: 38–47.
- South, Scott J. [1985] Economic conditions and the divorce rate. In: *Journal of Marriage and the Family*, 47: 31–41.
- South, Scott J. [1999]: Historical Changes and Life Course Variation in the Determinants of Premarital Childbearing. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 752–763.
- Spanier, G. B.–R. A. Lewis–C. L. Cole [1975]: Marital adjustment over the family life cycle: the issue of curvilinearity. In: *Journal of Marriage and the Family*, 37: 263–275.
- Spéder Zsolt [szerk.] [2002a]: *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés. Műhelytanulmányok 1.* KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Spéder Zsolt [2002b]: *A szegénység változó arcai*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég Kiadó. Budapest.
- Spéder, Zsolt [2005a]: Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 2005/3: 3–47.
- Spéder Zsolt [2005b]: Az élettársi kapcsolat térhódítása Magyarországon és néhány szempont a demográfiai átalakulás értelmezéséhez. *Demográfia*, 2005. 48. évf. 3–4. sz. 187–217.
- Spitze, Glenna–Scott South [1985]: Women's employment, time expenditure, and divorce. In: *Journal of Family Issues*, 6: 307–329.
- Steele, Fiona [2005]: *Event History Analysis*. National Center for Research Methods, NCRM Methods Review Papers NCRM/004.
- Stewart, Abigail J.–Anne P. Copeland–Nia Lane Chester–Janet E. Malley–Nicole B. Barenbaum [1997]: *Separating together*. The Guilford Press, New York, London.

- Wagner, Michael–Bernard Weiss [2006]: On the Variation of Divorce Risks in Europe: Findings from a Meta-Analysis of European Longitudinal Studies. *European Sociological Review*, Vol. 22, No. 5, December 2006: 483–500.
- Waite, Linda J.–Lee A. Lillard [1991]: Children and marital disruption. *American Journal of Sociology*, 96, 930–953.
- Waite, Linda J. [1995]: Does marriage matter? *Demography*, Vol. 32, No. 4, 483–507.
- Waite, Linda J.–Don Browning–William J. Doherty–Maggie Gallagher–Ye Luo–Scott M. Stanley [2002]: Does Divorce Make People Happy? Findings from a Study of Unhappy Marriages. Institute for American Values: New York.
- Walke, Rainer [2002]: Twins or two single children: the influence of the multiplicity of the first birth on the divorce risk of Swedish women. *Demographic Research*, Volume 7, Article 9. www.demographic-research.org
- Wallerstein, Judith S.–Julia M. Lewis–Sandra Blakeslee [2000]: The unexpected legacy of divorce. The 25 year landmark study. Hyperion, New York.
- Weitzman, Lenore J. [1985]: *The Divorce Revolution*. Free Press: New York.
- White, James [1987]: Premarital cohabitation and marital stability in Canada. *Journal of Marriage and the Family*, 49: 641–647.
- White, Lynn K.–Alan Booth [1985]: The transition to parenthood and marital quality. In: *Journal of Family Issues*, 6: 435–450.
- White, Lynn K. [1990]: Determinants of divorce: a review of research in the eighties In: *Journal of Marriage and the Family*, 52: 905–912.
- Willekens, Harry [2003]: Is contemporary family law historically unique? *Journal of Family History*. Vol. 28, No.1, 70–107.
- Williams, Kristi–Alexandra Dunne-Bryant [2006]: Divorce and adult psychological well-being: Clarifying the role of gender and child age. *Journal of Marriage and Family*, Vol 68: 1178–1196.
- Wu, Zheng–Christoph M. Schimmele [2005]: Repartnering after first union disruption. *Journal of Marriage and Family*, 67, 27–36.
- Wu, Zheng–T. R. Balakrishman [1994]: Cohabitation after marital disruption in Canada. *Journal of Marriage and Family*, vol. 56, No.3, 723–734.
- Yamaguchi, Kazuo [1991]: *Event History Analysis*. Sage Publications.

A SZERZŐNEK A TÉMÁBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓI ÉS ELŐADÁSAI

FOLYÓIRATCIKKEK

Az első házasság felbomlása – eseménytörténeti elemzés
(megjelenés alatt, Demográfia)

Az elváltak párkapcsolatai
Korfa, 2006/4. 1–5.

Új párkapcsolatok az első válás után – eseménytörténeti elemzés
Demográfia, 2006/2-3. 173-196.

Az elváltak lakáskörülményei
Demográfia, 2005/4. 375-414.

Válás után két évvel
Korfa, 2005/4. 3-4.

KONFERENCIA ELŐADÁSOK

Repartnering after divorce in Hungary
Német – Magyar – Lengyel Demográfiai Műhely
Kiedrich, Németország
2006. szeptember 2-6.

Factors influencing divorce in Hungary over time - poszter
“Social Exclusion and Changing Demographic Portrait of Europe”
nemzetközi konferencia
Budapest
2007. szeptember 6-8.